

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czako Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/5–6. SZÁM

STAMLER ÁBEL	A mindenható adat és a mesterséges intelligencia	3
JESZENSZKY GÉZA	Az utolsó esély Ausztria-Magyarország megmentésére: a brit különbéke-ajánlat	6
LÓKÖS ISTVÁN	Egy croato-hungarus tudatú alkotó emlékezete – 130 éve született Miroslav Krleža	17
LÓRINCZ ZITA	A románok helye a kora újkori Erdély felekezettörténetében	34
BENKE ATTILA	Hitvallók és ügynökök Erdélyben	49
FÖLDVÁRY ZSOLT	A gömbösi sajtópolitikáról	58
S. KIRÁLY BÉLA	Egy párizsi naplóról és a '68-as lázadásról – Beszélgetés Tompa Mária szerkesztő-műfordítóval, a Szentkuthy-hagyaték gondozójával	71
DAVID MARTIN JONES	Az ukrán háború, a woke-kapitalizmus és a nettó zéró kibocsátás téveszméje	86

1% metafizika

KISLÉGI NAGY DÉNES	Lélektan és társadalomtudomány az univerzalizmus rendszerében	91
--------------------	--	----

Körkép

GRÓH GÁSPÁR	Búcsú Tellér Gyulától	93
EKLER ANDREA	Az ember evangéliuma – <i>Ágh István</i> Rekviem című kötetéről	98
FEHÉR ISTVÁN	Mit bír el a táj? – <i>A balatoni építészet modern dilemmái</i>	100
LUDMANN MIHÁLY	Skalnitzky Antal, a városegysítés korának építészete – <i>A világiállítások kora</i>	104
TÓTH KLÁRA	Zsigmond Dezső – <i>Kérdőjelek</i>	110
DÁVID GÉZA	Bevezetés Dávid Zoltán <i>Utazás Tukuljába</i> című írásához	113
DÁVID ZOLTÁN	Utazás Tukuljába – <i>A népszámlálási adatok védelmében</i>	114
SZERZŐINK		122

A fedélen szélesebbeségmérő műszerház a balatonföldvári mólón, 1930 körül
(Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / BAHART Archívum).

STAMLER ÁBEL

A MINDENHATÓ ADAT ÉS A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA

Az utóbbi évek, s különösen az utóbbi hónapok egyik fontos, újra és újra előtérbe kerülő problémája a mesterséges intelligencia jelensége. Mielőtt azonban a mesterséges intelligenciáról gondolkoznánk, szólni kell a 21. század új álvallásáról, a dataizmusról.

David Brooks 2013-ban a *New York Times*-ban megjelent cikkében a dataizmust, azaz az „adatizmust” nevezte meg napjaink leghaladóbb filozófiai ágaként. Mi a dataizmus? Yuval Noah Harari tudós, celebritás nyomán a dataizmus szerint a világmindenség adatáramlásból áll, az emberiség pedig tulajdonképpen egy adatfeldolgozó rendszerként fogható fel, amelyben az egyes emberek szolgálnak chipként. Egy dataistának az adatáramlást maximalizálnia kell, mégpedig úgy, hogy egyre több és több médiumhoz csatlakozik, minden személyes adatát, életének minden pillanatát elérhetővé teszi. Harari szerint ennek a folyamatnak a következménye az lesz, hogy az emberek végül az algoritmusoknak adják majd át a hatalmat, hogy meghozzák helyettük életük legfontosabb döntéseit, például azt, hogy milyen lakóhelyet válasszanak, kihez menjenek feleségül. Egy előadásában ugyanő így foglalja össze a dataista hitvallást: „Ne hallgass az érzéseidre, hallgass a Google-ra, hallgass az Amazonra, ezek tudják, hogy hogyan érzel és azt is, hogy miért érzel úgy, ahogy – és ezáltal jobb döntéseket hoznak nálad...”

Sokan orwellinek gondolják mindezt, de ez nem is lehetne távolabb az igazságtól. Az orwelli disztópia a maga szörnyűségében nem, vagy csak nagyon esetlenül tetszeleghetett a kényelem, a jólét és a paradicsomi boldogság álruhájában. Ezzel szemben a dataizmus éppen az utóbbiak lehetőségét villantja fel, egy szekularizált eszkatológia végcéljaiként; persze a hasonló forgatókönyveket és célokat közép-európaiaként túlságosan is jól ismerjük, talán jobban, mint mások. Ami egyeseknek utópia, az másoknak disztópia: „Az első és legfontosabb, hogy a dataistának maximalizálnia kell az adatfolyamot azzal, hogy minél több médiumhoz csatlakozik, illetve minél több információt állít elő és fogyaszt. A többi sikeres valláshoz hasonlóan a dataizmus is térítő vallás. Második parancsolata az, hogy kapcsolj be a rendszerbe mindent, még a csatlakozni nem akaró eretnekeket is. És a »minden« nem csak minden embert jelent. Hanem mindent. A testünket értelemszerűen, de jelenti az autókat is az utcán, a hűtőszekrényeket a konyhákban, a csir-

kéket az ólakban és a fákat a dzsungelben – mindet csatlakoztatni kell a Mindenek Internetjéhez. A hűtőszekrény figyelni majd a tojások számát a polcon, és jelez a csirkeólnak, ha új szállítmányra van szükség. Az autók beszélni fognak egymással, az erdő fái pedig jelentik az időjárást és a szén-dioxid-szintet. Az univerzum egyetlen kis szeletkéje sem maradhat elkülönülve az élet nagy hálózatától. A legnagyobb bűn pedig az adatáramlás akadályozása lenne. Mi a halál, ha nem az az állapot, amikor az információ nem áramlik? A dataizmus tehát úgy tartja, hogy a legfőbb jó az információ szabadsága.” Most tekintsünk is el attól, hogy az adatok efféle felhasználásának lehetősége mennyiben áll szemben az emberi szabadsággal; vagy attól a kérdéstől, hogy hogyan commercializálható minden információ, amit az egyén megoszt magáról.

A dataizmus egyik alapja a „Big Data”, melynek három jellemzője angolul a 3 V (*Volume, Velocity, Variety*): azaz az adatmennyiség nagysága, a gyors adatfeldolgozás és az adatok változatossága. Mindebben ismét nem nehéz felismerni egy kifejezetten teológiai, vallási idea paródiáját, az isteni minden- és előretudását. Persze ne feledjük, hogy a Big Dataival szemben Isten nem az időbeliségből kiindulva birtokolja a mindentudást, hanem éppen kívülről, pontosabban felülről. Tökéletlen időbeli voltunkban az isteni előretudás azért sem jelent egyet a szabadság korlátozásával, vagy a valós predesztinációval, mert Isten nem a múlt-jelen-jövő egymásutániségében lát, hanem mindezeket átfogva, az örökkévalóság sajátos pillanatszerűségében. Megfontolandó, amit Byung-Chul Han német nyelven alkotó dél-koreai filozófus mond, részben a fentiekhez kapcsolódva. A statisztika illúziójában vergődve a Big Data nem fér hozzá az egyszerihez, „vak az eseményre”, így tehát, mivel a jövőt nem a statisztikailag valószínű, hanem a valószínűtlen, az egyszeri fogja meghatározni, valójában „vak a jövőre is”. Akkor hát milyen döntéseket kellene átengednünk az algoritmusoknak?

A Big Data és a mesterséges intelligencia¹ egyik gyakorlati alkalmazása nemrégiben vált elérhetővé a szélesebb nagyközönség számára, az úgynevezett ChatGPT. Ez a program képes interaktív kommunikációra, zenét szerez, tesztekkel old meg, újságcikkeket és esszéket ír megadott témák alapján. A program megdöbbenően értelmes és koherens válaszokat ad a legkülönbözőbb kérdésekre, erről e sorok írója is meggyőződött. Mindez alapjaiban kérdőjelez meg rengeteg dolgot, ami meghatározó volt életünkben. Rögtön felmerült, hogy szélsőséges esetben okafogyottá válnak a beadandók, a szemináriumi dolgozatok, a diplo-

¹ Nem kérdés, hogy sokkal inkább mesterséges racionalitásról van szó, ha az intelligencia hagyományos felfogásait tartjuk szem előtt.

mamunkák, s egy folyóirat esetében természetesen ugyanígy, ha nem még hangsúlyosabban merül fel a kérdés. Persze e program másrésztől rámutathat a racionalitás és a felvilágosodás tudásfelfogásának, s a kortárs bölcsesség-hierarchiának az elégtelenségére és hibáira. Milyen írásművek azok, melyeket egy gép – legyen mégoly hatalmas is az adatmennyiség, melyből kiindul – meg tud írni? Az adathoz képest milyen többletet hordoz az információ, s ehhez képest a tudás? Mielőtt a programot olyan képességekkel és minőségekkel ruházzuk fel, melyekkel nem rendelkezik, nem árt emlékeztetni rá magunkat, hogy a kérdéseket azért mégiscsak emberek teszik fel, és a program megalkotói is emberek.

Ami lényeges, mert a bölcsesség-hierarchia látszólag elfeledett csúcspontjával áll kapcsolatban: a program nem képes sem az intuícóra, sem a szemlélődésre. Az időben működik, márpedig a valódi intuíció és a szemlélődés, azaz a kontempláció valamiképpen az időtlennel áll kapcsolatban. Mindaz tehát, amit egy gép információk hatalmas tömegéből létrehoz, csupán mutatvány. Hiányzik a személy és a tudat ráébredésének pillanata, amit egy-egy kérdésben elmélyülve az ember átélhet a gondolkodás nagy pillanataiban, vagy éppen a racionális gondolkodás felülmúlásával. Ez az, amire a gép nem képes, mivel a ráébredés alapvetően nem az információmennyiségből következik, s semmiképpen sem statisztikai alapon, sőt, ami lényegi az éppen ezeken túl rejlik. A mennyiség nem fordulhat át minőségbe, még akkor sem, ha összefüggésekre, ok-okozati viszonyokra rájöhettünk statisztikai alapon, de mélyebb, az egzisztenciába beépülő tudásra, felismerésekre aligha tehetünk szert. Ezzel szemben egyesek szerint a ChatGPT arra is alkalmas lesz, hogy terápiás célokat szolgáljon. Harari évekkal a program megjelenése előtt már úgy fogalmazott, hogy „a nem tudatos, de rendkívül intelligens algoritmusok hamarosan jobban ismerhetnek bennünket, mint mi saját magunkat”. Ha így van, akkor önismeret-fogalmunk nagyon is alacsony szintű, s bizonytalannal nem is méltó arra, hogy önismeretnek nevezzük.

JESZENSZKY GÉZA

AZ UTOLSÓ ESÉLY AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG MEGMENTÉSÉRE: A BRIT KÜLÖNBÉKE-AJÁNLAT

Frank Tibor (1948–2022) emlékének

Jelen esszém nem egy lehetséges (jobb?) történelmi alternatíva felvázolása a történelemírás kontrafaktuális irányzata szellemében, hanem annak a bemutatása, hogy miért nem élt az Osztrák–Magyar Monarchia 1917–1918 fordulóján a brit kormány igen kedvező béke-ajánlatával.¹ Lloyd George miniszterelnök megbízásából, a francia és olasz szövetség jóváhagyásával, Smuts tábornok – az öttagú Háborús Kabinetben a brit domíniumok képviselője – igen kedvező ajánlatot közvetített Albert Graf von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein, a St. James udvarnál a Monarchia utolsó nagykövete, a brit királyi család távoli rokona (mellesleg Apponyi Albert sógora) útján Károly császár-király számára. Amennyiben országa szakít Németországgal és békét köt az antanttal, akkor nemcsak elejtik a felosztására irányuló terveket, de meg is növelik területét és helyreáll a két nagyhatalom között az 1914 előtti baráti viszony. Noha az ajánlat elfogadása német részről súlyos lépésekkel, akár Prága és Bécs német megszállásával fenyegetett, de a háborúnak nem a versailles-i békerendszerrel vetett volna véget. Sőt, akár az orosz bolsevik kormány sorsa is megpecsételődött volna.

1922. április 1-jén halt meg az utolsó magyar király, IV. Károly (mint I. Károly, Ausztria császára). 1916. november 21-én, 30 évesen lépett a trónra Ferenc József halálát követően. Ellentétben elődjével és a Habsburg-ház hagyományaival, az ifjú uralkodó mindenkivel szemben jóhiszemű, barátságos, közvetlen, mélyen vallásos ember volt, és rövid uralkodása alatt széles körben népszerű lett.² Mint a Románia támadását sikeresen visszaverő haderő főparancsnoka és a többi frontot is személyesen megismerő katona, tisztában volt azzal, hogy a hadisikerek ellenére a Monarchia gazdaságilag kimerült, és a lakosság békevágya általános, trónját csak a béke mentheti meg. Nyilvánosan is hangoztatta, hogy célja a háború azonnali befejezése. Ennek első és legismertebb

¹ Az I. világháború alatti békekísérletek enciklopédikus felsorolása: Douglas Newton: *Lost opportunities for a negotiated peace during the Great War: from 1917 to 1918*. Part Two. <https://johnmenadue.com/douglas-newton-lost-opportunities-for-a-negotiated-peace-during-the-great-war-from-1917-to-1918-part-2>. Hasonló, részletesebb: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/peace_initiatives.

² A legfrissebb hazai irodalom: Gerő András: *Hit, illúziókkal*. Budapest, Habsburg Történelmi Intézet, 2019, 133–175. Ligeti Dávid (szerk.): *Jó szándék és balsors*. Budapest, Habsburg Ottó Alapítvány, 2022.

lépése a sógora – Zita királyné testvére, a belga hadsereg tisztje, Sixtus Bourbon-parmai herceg – útján 1917. március 24-én, a legteljesebb titoktartás mellett Poincaré francia elnöknek tett személyes békeajánlata volt. Ennek legfontosabb eleme az az ígéret volt, hogy Károly minden rendelkezésre álló eszközzel támogatni fogja Elzász-Lotaringia átadását Franciaországnak. Az akció jelentékeny irodalmának felhasználásával Frank Tibor példásan összefoglalta a történetet.³

A kísérlet – Németország hajthatatlansága folytán – kudarcra volt ítélve. A februári oroszországi forradalom és az ideiglenes orosz kormány nyári offenzívájának sikertelensége új helyzetet teremtett. A francia politikai és katonai vezetés attól tartott, hogy a Keleten felszabaduló német hadsereg még a háborúba 1917. április 6-án belépő Egyesült Államok hadseregének megérkezése előtt elfoglalhatja Párizst és győztesen fejezi be a háborút. Ennek megakadályozására az Osztrák–Magyar Monarchiával kötött különbéke látszott a legalkalmasabbnak. A francia katonai titkosszolgálat megbízottja, Abel Armand őrnagy – Ribot miniszterelnök egyetértésével – 1917 augusztusában konkrét területi kérdésekről tárgyalt Nikolaus Revertera korábbi osztrák-magyar diplomátával.⁴ A háború gyors befejezésével kecsegtető gondolatot a franciáknál határozottabban képviselte Nagy-Britanniában a külügyminisztérium több magas rangú képviselője. A kormány háborús politikáját ellenző néhány képviselő és publicista eleve rossz gondolatnak tekintette, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát nem megreformálni, hanem szétverni kell.⁵ David Lloyd George brit miniszterelnök maga is a Monarchia Németországról történő leválasztásában látta a mielőbbi béke lehetőségét. 1917. május és július között kormányát meggyőzte, hogy az óriási franciaországi véráldozatok helyett az olasz frontot kell megerősíteni, az ott elért siker pedig a Monarchiát rákényszerítheti a különbékére.⁶ Siker helyett azonban megalázó kudarcot hozott az olasz hadsereg által 1917 októberében Caporettonál elszenvedett súlyos vereség. Ez átértékelésre

³ Frank Tibor: „»C'est la paix!« A Sixtus-levelek és Károly császár különbéke-kezdeményezése 1916–17-ben”, in Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK, 2015. Korábbi, de részletesebb tárgyalása Gordon Brook-Shepherd: *The Last Habsburg*. London, London Weidenfeld and Nicolson, 1968, 62–91.

⁴ Magyar nyelven ezt a mai napig a legalaposabban ismerteti az 1946-ban (!) a Gulágon elpusztult Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. Pécs, 1935, 317–332.; Vö. Ross Kennedy: *Peace Initiatives*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/peace_initiatives/2014-10-08.

⁵ Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. 3. bőv. kiad. Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2020, 379–381. és Uő: „A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlasztásához”, in *Századok*, 153. évf. (2019) 1. sz. 5–40.

⁶ Brook-Shepherd: *I.m.* 92–96.

készítette Franciaország és Nagy-Britannia politikáját: most már a korábbiaknál jóval kedvezőbb ajánlatokkal remélték rávenni a Monarchiát a különbékére.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bármiféle megőrzése mellett szóló érvek azonban nem maradtak válasz nélkül. A *Times* külpolitikai szerkesztője, Wickham Steed, és a Monarchia nemzeti alapon történő felosztása mellett fáradhatatlanul érvelő publicista, Robert William Seton-Watson, a kéthetente megjelenő *New Europe* folyóiratban és más lapokban hatásos érvekkel bizonygatta, hogy a Monarchia eltűnése brit érdek és Európa jövőjét szolgálná.⁷ A Foreign Office fiatalabb munkatársai növekvő rokonszenvvel fogadták a felosztást szorgalmazók programját, ugyanakkor Lord Robert Cecil helyettes külügyminiszter és más rangos vezetők kifejezett fenntartásokkal fogadták az „Új Európa” tervet. Cecil szerint a 19. századi európai nemzeti átalakulások tapasztalatai nem sok jót ígérnek, „amennyiben az európai béke kizárólag a nemzetiségi elv alapján jön létre”⁸.

A bolsevik hatalomátvétel nyomán a szembenálló szövetségek mindkét oldalán felerősödött a békét követelők hangja. A korábbi konzervatív kormány külügyminisztere, Lord Lansdowne 1917. november 29-én levelet jelentetett meg a *Daily Telegraph*-ban (mivel a *Times* visszautasította a közlést), amiben általános békét javasolt a háború előtti status quo alapján. Ezt a politikusok nagy többsége elutasította. Viszont megerősödött az a vélemény, hogy Oroszország összeomlása következtében a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében is szükség van a Habsburg Monarchia megőrzésére. Konkrétabban: ha Európa keleti felén két nagyhatalom is megszűnne, akkor ki fogja útját állni Németországnak? Oroszországban a hatalmat megszerző bolsevikok novemberben nyilvánosságra hozták a cári birodalom által kötött titkos politikai szerződéseket (köztük a Konstantinápolyt Oroszországnak, Erdélyt pedig Romániának biztosított), a hónap végén pedig általános fegyverszünetet javasoltak a hadviselőeknek. A Központi Hatalmak ezt elfogadták, és december 5-én meg is állapodtak egy tíz napos fegyvernyugvásban, amit azután meghosszabbítottak. Ennek hatására december 9-én az egyesített román–orosz haderő is fegyverszünetet kötött Foksányban. Ezek az antant számára drámai események még vonzóbbá tették az Ausztria–Magyarországgal kötendő különbéke gondolatát. A teljes katonai győzelem reménye el-

⁷ Jeszenszky: *Az elveszett presztízs* 381–383. Az Ablonczy Balázs, Zahorán Csaba és társai szerkesztésében készülő Trianon-enciklopédiában összefoglalom Lloyd George, Seton-Watson és Wickham Steed szerepét a Trianonhoz vezető úton.

⁸ Public Record Office, Foreign Office [továbbiakban FO] 800/196. Robert Cecil J. St. Loe Strachey-nek, London, 1917. nov. 13.

illanni látszott, így valóban úgy tűnt, hogy a jövőben Németországgal szemben csak a Monarchia képezhet ellensúlyt.⁹

Seton-Watsonék kampánya hatására ugyan a brit közvélemény nagy része úgy tudta, hogy a nacionalista magyarok tántoríthatatlan ellenfelei nemzeti kisebbségeik jogos igényeinek, ezért korábban a Foreign Office komolytalannak tekintette a Függetlenségi Párt nevében fellépő, Magyarországnak a háborúból történő kiválását felvető megkereséseket,¹⁰ most azonban érdeklődéssel fordult Károlyi Mihály személye felé, aki 1917. november végén Svájcban kereste a béke lehetőségét. Sir Horace Rumbold svájci brit követ (1897 és 1900 között Bécsben másodtitkár) engedélyt kapott, hogy fogadja az ellenség prominens ellenzéki vezetőjét. Mire az engedély megérkezett, Károlyi már hazautazott, azonban el tudta juttatni régi ismerősehez a békével és a Monarchia föderációvá történő átalakításával kapcsolatos nézeteit.¹¹

Az antant számára kedvezőtlen hadi helyzetben Eric Drummond, Balfour magántitkára 1917 végén memorandumban fejtette ki, hogy Németországot kis szláv államokkal nem lehet majd kordában tartani, de erre egy átalakult Habsburg Monarchia képes lehetne. Ebben a német és a magyar rész mellett autonómiája lenne Csehországnak, tagja lenne az autonóm Lengyelország és egy autonóm Jugoszlávia, benne Szerbiával.¹² Hasonló megközelítést képviselt a brit kormány koncepciózus tagja, Jan Christiaan Smuts tábornok, Lloyd George feltétlen híve és bizalmasa, a háború után a liberális birodalmi berendezkedés (British Commonwealth) egyik megalkotója.¹³

⁹ Rothwell, V. H.: *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*. Oxford, Clarendon Press, 1971, 162–163.

¹⁰ Jeszenszky: *Elvesztett presztízs* 288–289.; 293–294.

¹¹ Károlyi életrajzírójának a genfi tárgyalásokról adott részletes beszámolója nem lát érdemleges antant-hajlandóságot. Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978, 234–238. Egy brit szerző szerint viszont Károlyi javaslatai kapóra jöttek a felosztást ellenzőknek: Fest, Wilfried: *Peace or Partition: The Habsburg Monarchy and British Policy, 1914–1918*. New York, St. Martin's Press, 1978, 163–165.

¹² Drummond memoranduma, 1917. dec. 12. FO 800/200, 86–88.

¹³ Jan Christiaan Smuts (1870–1950) dél-afrikai búr származású politikus. A holland eredetű dél-afrikai búr önállóságuk védelmében vívott háborújának (1899–1902) hőse kötötte meg a békét az angolokkal, ez vezetett 1910-ben a föderatív Dél-Afrikai Unió létrehozásához. A világháborúban vezette a Német Dél-Nyugat Afrikát elfoglaló hadjáratot, majd 1917-ben – a Brit Birodalom sokarcúságát is jelképezve – Lloyd George miniszterelnök meghívta öt tagú Háborús Kabinetjébe. Az 1919-ben összetülő békekonferencián a Brit Birodalom küldöttségének tagja jelentős szerepet vitt a tárgyalásokban. A Tanácsköztársaság idején az antant nevében Budapesten tárgyalt a Kommün vezetőivel. A korábbiaknál méltányosabb javaslatait Kun Béla – elbizakodottságában – elutasította. Ld. L. Nagy Zsuzsa: „Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában”, in *Történelmi Szemle*, 6. évf. 2. sz. (1963) 195–216; ill. Lojók Miklós: „Missions impossible: General Smuts, Sir George Clerk and British Diplomacy in Central Europe in 1919”, in M. L. Dockrill– John Fisher (szerk.): *The Paris Peace Conference, 1919. Peace without Victory?* New York, Palgrave, 2001, 115–139. Budapestről elutazva sikertelenül győzködte a csehszlovák vezetőket, hogy ne ragaszkodjanak a Csallóköz birtoklásához. 1919–1924-ben, majd a második világháború idején a Dél-Afrikai Unió miniszterelnöke volt. Részletes életrajza: Sarah Gertrude Millin: *General Smuts*. I-II. kötet. Simon Publications, 2001. (Első kiadása 1936-ban jelent meg.)

Smuts a miniszterelnök megbízásával és az 1917. november 29-i szövetségesközi konferencia jóváhagyásával december 18-án Genfben érkezett, hogy Albert Mensdorff volt londoni osztrák–magyar nagykövettel a jövőről tárgyaljon. Összefoglaló jelentése szerint „Londonból történt elutazásom előtt külön-külön megtárgyaltam a miniszterelnökkel és Mr. Balfourral, hogy milyen irányvonalat képviseljek e megbeszéléseken. Úgy értelmeztem, hogy utam célja kettős: meggyőzni az osztrákokat, hogy amennyiben kiszabadítják magukat a német uralom alól és felelevenítik a Brit Birodalomhoz fűződő jó viszonyukat, úgy számíthatnak teljes megértésünkre és támogatásunkra; másodsorban pedig minél több értesülésre tenni szert, miközben nem bocsátkozunk a németeket is érintő békefeltételek általános megvitatásába. [...] Volt egy harmadik célom is: lehetőleg rávenni az osztrákokat a különbékére. De ezt a témát sok szempontból kockázatosnak tűnt felhozni, minthogy nem szerettem volna kitenni magunkat annak a jövőbeli vádnak, hogy a különbéke érdekében Ausztriával intrikáltunk. Mielőtt azonban megbeszélésünk során eljutottam volna erre a pontra, Mensdorff megkímélt ettől a nehézségtől és ő maga vetette fel a kérdést, kijelentve, hogy Ausztria számára a különbéke szóba sem jöhet. Ennek még a gondolata is örülség volna a számukra, a körülmények folytán képtelenek lennének azt végrehajtani, s bármennyire is súlyos a helyzetük, annyira még nem kétségbeejtő, hogy ilyen hitszegő és becstelen dologra vetemedjenek. [...] Ausztria kész mindenre annak érdekében, hogy tisztességes béke jöjjön létre, de a háború alatt szövetségesét nem hagyja el.” A december 18–19-i szigorúan titkos megbeszéléseken Smuts a brit kormány részéről biztosította partnerét, hogy „az a baráti érzés, amelyet a háború előtt a brit nép Ausztria irányában táplált, korántsem enyészett el. [...] Oroszország összeomlása friss aggodalmakat ébresztett Európa politikai jövőjét illetően, s befolyásos körökben sokan attól tartanak, hogy amennyiben nem jön létre a kontinensen valamilyen ellensúly Németországgal szemben, Oroszországot pótolva, úgy továbbra is bizonytalan maradhat Európa jövőbeli békéje.” Amennyiben Ausztria függetlenné válna a Német Birodalomtól, Anglia kész lenne őt támogatni a gazdasági újjászületésben is. „Célunk segíteni Ausztriát abban, hogy nyújtsa a legnagyobb szabadságot és autonómiát az uralma alatt álló nemzetiségeknek, amennyiben egy valóban liberális birodalommá tudna válni, amelyben a hozzá tartozó népek – amennyire csak lehetséges – elégedettek, úgy Közép-Európában olyan szerepet tölthetne be, mint amit a Brit Birodalom játszik a világban: Szabad Nemzetek Szövetségévé alakulna. [...] Így Ausztria küldetése a jövőben még jelentősebb lenne, mint a múltban volt. [...] Ráműtöttem, milyen sikereket ért el a Brit Birodalom

a különböző népek és fajok kormányzása terén. Amennyiben Ausztria ugyanezt a liberális politikát követné – népei békés ön-fejlődésére törekedve a lehető legmesszebb menő helyi autonómiák révén – akkor talán nem kevésbé meglepő sikert érne el, s ez az új politika olyan népeket is vonzáskörébe vihetne, amelyek jelenleg nem tartoznak hatósugarába.”

Mensdorff örömmel fogadta, hogy az alig egy évvel korábban meghirdetett brit felosztási szándék megváltozott, de hangsúlyozta, hogy „amíg tart a háború, addig semmit sem lehet tenni a Németországtól való elszakadás, vagy egy új politika megkezdése érdekében.” Kifejtette, hogy Németországban a politikai hangulat változóban van, a művelt és hazafias német munkásosztály ugyan nem fogja követni az orosz példát, de „amint a háború befejeződik és a német nép szóhoz jut, az egész katonai rendszert elfújja”. Smuts kívánatosnak tartotta, hogy „a jövőendő békés Európa alapját képező átrendezések lehetőség szerint nemzeti alapon történjenek”, s hogy „az osztrák politika a délszláv népek megbékítésére” törekedjék, majd kifaggatta partnerét, Ausztria–Magyarország hogyan oldaná meg a lengyel kérdést, milyen módon gondolja Szerbia, Románia és Olaszország [ebben a sorrendben! – J. G.] jogos igényeit kielégíteni. Mensdorff Szerbia esetében ezt nem tartotta túl nehéznek, de Romániát áruló országnak nevezte, és sógorát, »a pacifista« Apponyit idézte, aki szerint a magyarok »utolsó csepp vérükig harcolnak, de nem adnak át Romániának egy talpalatnyi földet sem«. Szerinte a románok egységét Bukovina átengedésével és Besszarábiával lehetne biztosítani. Végül megkérdezte, hogy „miként akarjuk a nemzeti elvet védeni azokkal az ígéretekkel, amelyeket Olaszországnak tettünk?” A brit tanács erre az volt, hogy Ausztria „fojtson el magában minden nehezítést, kezelje Olaszországot magasabb államférfiúi módon, s a majdnem egészében olasz Trentino átengedésével tegye Olaszországot barátjává és szövetségesevé.”

Második találkozójukon Mensdorff ismét az általános béke mellett érvelt. „Ha még egy évig tart ez a pusztítás, akkor Európa és a civilizáció már most is szálnalmas helyzete helyrehozhatatlanná válik. [...] Németországban a politikai forradalom csak követheti a békét, meg nem előzheti. [...] jelöljük meg céljainkat pontosan, tegyük oda az ellenség elé, s az majd vagy elfogadja, vagy elveti feltételeinket. Másként a háború félreértésből folytatódna.” Smuts Amerika erőforrásai, Anglia és Franciaország katonai és lélektani helyzete alapján a szövetségesek biztos győzelmét jósolta. „A háborúval járó minden rosszat nem valamiféle háborús szellemből kifolyólag vagyunk készek tovább is elviselni, hanem éppen a háborútól való irtózásunk következtében, azért, hogy a jövőben ne legyenek háborúk.” Egy harmadik, eredetileg nem tervezett megbeszélésen Mensdorff felajánlotta a közvetítést a két fő ellenfél kö-

zött, javasolta, hogy folytassák a tárgyalásokat, most már Czernin, „a politikai idealizmussal teli” fiatal államférfi és egy „messzemenő felhatalmazással rendelkező” személy [minden bizonnyal Lloyd George-ra gondolt – J. G.] között. Smuts a javaslattal egyetértett. A jelentést a befolyásos kabinetttag azzal a meggyőződéssel zárta, hogy „az Ausztriával szemben ez alkalommal követett irányvonalunk hasznosnak és gyümölcsözőnek fog bizonyulni. [...] Megaláztatása és kétségbeesése mélypontján Ausztriának látni engedtünk egy fénysugarat. Úgy hiszem, hogy minden idegszálának megfeszítésével azon lesz, hogy rávegye Németországot a mérsékelt békefeltételek elfogadására, s ezután segítségünkkel arra fog törekedni, hogy visszanyerje politikai függetlenségét Németországtól, és ezt érvényre is juttassa. Azt csak a jövő fogja megmutatni, hogy a valóban liberális Ausztria vízióját államférfiai tényleg vonzónak fogják-e találni.”¹⁴ Noha e tárgyalások a legnagyobb titokban folytak, de a Monarchia felosztásáért intenzíven dolgozó Seton-Watson és köre szinte azonnal értesült róluk. Memorandumokban és magánbeszélgetésekben érveltek a különbéke terve ellen.¹⁵

A bolsevik békepropaganda és a Bresztben megkezdődött fegyverszüneti tárgyalások nagy ijedelmet keltettek az antant-kormányok körében. Lloyd George szükségesnek látta nemcsak a hadicélok megfogalmazását, de az annexiós célok cáfolatát, a brit kormány békés szándékainak a hangsúlyozását is. A hódítási szándékokat elutasító, 1918. január 5-i beszédét nem véletlenül a szakszervezetek vezetői előtt mondta el. Tagadta, hogy a háború a német nép ellen folya. Hangsúlyozta, hogy azt csak a Belgium ellen elkövetett német agresszió váltotta ki, és védekező jellegű. „Azért sem harcolunk, hogy elpusztítsuk Ausztria–Magyarországot. A Czernin december 25-i beszédében megjelölt célok túlságosan általánosak, sok minden beléjük fér, de hiányzik az alávett nemzetiségek autonómiája.” Márpedig – folytatta – az új Európának szilárd alapokon kell állnia, minden területi rendezésnek a kormányzottak beleegyezésén kell alapulnia. Lengyelország helyreállításának szükségessége után a brit miniszterelnök egyetértését fejezte ki Wilson elnök azon állásfoglalásával, hogy Ausztria–Magyarország felbontása nem része hadicéljaiknak, ugyanakkor aláhúzta, „úgy véljük, hogy nem lehet megszüntetni az azokon a tájakon a békét régóta

¹⁴ Smuts jelentése, FO 371/2864. Ezt először Lloyd George adta közre. Ld. *The War Memoirs of David Lloyd George*. 1–2. kötet. London, Odhams Press, 1938, (II. kötet) 1478–1489. (Fordításom az 1938-as kiadáson alapul.) Smuts életrajzírója szerint a brit kormány búr tagja csak arról akart meggyőződni, hogy van-e esélye Ausztria–Magyarország leválasztására Németországról. Millin: *I.m. II.* 133–135.

¹⁵ Hugh and Christopher Seton-Watson: *Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, Methuen, 1981, 242–247.

veszélyeztető nyugtalanság okait, amíg igazán demokratikus elveken alapuló valódi önkormányzata nem lesz Ausztria–Magyarország azon nemzetiségeinek, akik azt régóta kívánják”.¹⁶ Hasonlóan fogalmazott Wilson elnök három nappal később bejelentett 14 pontjában, bár ebben kétértelmű megfogalmazást olvashatunk a Monarchiával szembeni amerikai célokról: „Ausztria–Magyarország népei számára – amelyeknek a helyét a többi nemzet között oltalmazni és biztosítani kívánjuk – meg kell adni a legszabadabb lehetőséget az autonóm fejlődéshez”. Mindkét deklarációról elmondható, hogy a „valódi önkormányzat” és az „autonóm fejlődés” fogalmába akár a belső autonómia, akár a különválás és a teljes állami függetlenség belefért.

1918. január–februárban mind a kormány, mind a külügyminisztérium óvatos optimizmussal készült egy újabb tárgyalásra Ausztriával, de Cecil úgy vélte, hogy nem kell sietni, mert ha a Monarchia belső helyzete valóban annyira súlyos, érdemes a rá nehezedő nyomást tovább növelni. Olaszországot tájékoztatni kívánta a kapcsolatfelvételtől, de nem óhajtott neki beleszólást engedni a megbeszélésekbe. Munkatársai eközben arra a következtetésre jutottak, hogy Orosz–Lengyelország kérdésére az osztrák megoldás lehet a legjobb. Arról is hírek érkeztek, hogy Svájcban George Herron (Wilson nem-hivatalos bizalmasa) és az osztrák Heinrich Lammasch professzor között informális amerikai–osztrák megbeszélések folynak a különbékéről, tehát adódott, hogy meg kell kérdezni Wilsont, rábízna-e Londonra az ügyet? Február 2-án Rumbold berni követ azt táviratozta, hogy Aleksander Skrzynski osztrák–magyar diplomata (1925–26-ban lengyel miniszterelnök) közlése szerint Ausztria már kész lenne különbékét kötni. Február 7-én azonban egy angol szociáldemokrata lap leleplezte, hogy Smuts titkos tárgyalásokat folytatott az osztrákokkal. Emiatt a felosztás-párti csoport pánikba esett. Steed főnöke, Northcliffe útján megkísérelte rávenni a kormányt egy olyan nyilatkozat kiadására, mely szerint támogatja az elnyomott nemzetiségek felszabadítását. Javasolta, hogy ezt a programot az olasz fronton röplapok útján terjesszék, ezzel aláásva az ellenfél morálját és dezertálásra bírva a Monarchia szláv és román nemzetiségű katonáit. Balfour azonban ezt kereken megtagadta, mivel úgy látta, hogy a propagandának is csak akkor szabad függetlenséget ígérnie, ha meghiúsul a remény, hogy Béccsel meg lehet egyezni.¹⁷

¹⁶ Lloyd George: *I. m.* 1514.; A. J. P. Taylor: *English History, 1914–1945*. Oxford, Oxford University Press, 1965, 96–97.

¹⁷ Brook-Shepherd: *I. m.* 130–136. Rothwell: *I. m.* 164–167. Részletesen mutatja be a végül megvalósult propaganda-kampányt Mark Cornwall: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. New York, St Martin's Press, 2000.

Czernowitz (ma Csernyivci, Ukrajna), 1917. augusztus 6. IV. Károly magyar király távozik a görögkeleti Szentlélek-székesegyházból (Fortepan / Österreichische Nationalbibliothek).

Március 1-jén a brit kormány azon vitázott, hogy maga tárgyaljon-e Ausztriával, vagy bízza azt az amerikaiakra. Balfour ez utóbbi mellett érvelt, mivel az Egyesült Államok pénzügyi segítséget is tud kínálni Bécsnek, s ami fontosabb, őt nem kötik az Olaszországnak tett ígéretetek. Mivel a miniszterelnökhöz közel álló befolyásos személyek (Lord Milner és Maurice Hankey, a Háborús Kabinet titkára) már tiltakoztak, amiért a külügyminisztérium késlekedik élni a különbéke lehetőségével, ezért a miniszterelnök úgy döntött, hogy bizalmi embere, Philip Kerr utazzon el Svájcba és szerezzen Skrzynskitől pontos információkat Bécs szándékairól, s hogy a németek tudnak-e a tervezett különbéke-tárgyalásról. Lloyd George bizakodott, hogy egy tervezett Czernin–Smuts találkozáson már csak arra kell ügyelni, hogy a németek ne szóljanak bele a békefeltételekbe. Smuts március 14-én kelt levelében azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy egy „liberalizált” Ausztriának Orosz-Lengyelország és Szerbia mellett még Ukrajnát is fel kellene ajánlani. Mindez nem volt független a Szovjet-Oroszország és a Központi Hatalmak között Breszt-Litovszkban március 3-án aláírt békeszerződéstől, ami oda vezetett, hogy a német hadvezetés a keleti frontról már minden fegy-

veres erejét átszállította a nyugatira és így kiharcolhatta a győzelmet Franciaország fölött. Ebben a hangulatban a briteket hideg zuhanyként érte, hogy március 14-én a teljesen letört Skrzynski – a Bécsből kapott új utasítások alapján – arról tájékoztatta Kerrt, hogy Ausztria ki fog tartani német szövetségese mellett.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy a breszti béke IV. Károlyban is felélesztette a győzelem reményét, ezért végül elállt Németország cserbenhagyásának szándékától, ami egyébként nemcsak politikailag, de katonailag is igen nehezen lett volna kivitelezhető.

Elmulasztott lehetőség volt-e a Smuts–Mensdorff találkozó és a mögötte álló brit szándék, illetve hogy Bécsben és Budapesten nem reagáltak érdemben Lloyd George (és Wilson) 1918. januári békeprogramjára, ami a Monarchia megmaradását, sőt akár területi növekedését is kilátásba helyezte? Eltekintve a brit kormány 1918 eleji késlekedésétől, elszánhatta volna-e magát Károly Németország akaratával szemben a békekötésre? Mindezt akkor, amikor a keleti fronton a Központi Hatalmak kezében volt a győzelem, és a németek az ott felszabaduló csapatok nyugatra vezénylésével biztosra ígérték a győzelmet a nyugati fronton is? De ha a végső győzelemben nem is lehetett olyan biztos a Monarchia, szakíthatt-e Németországgal úgy, hogy egész oroszországi fegyveres ereje német parancsnokság alatt állt? Hogyan fogadta volna a német vezetés a szakítás szándékának bejelentését? Beletörődéssel? Aligha. De ha mindezek ellenére a Monarchia élt volna a brit ajánlattal, hogyan zajlott volna le a különbékéről folytatott titkos, érdemi tárgyalás? Az első brit feltétel a Németországgal való teljes politikai és katonai szakítás lett volna, s ezt, kivált az utóbbit, ha akarta sem tudta volna a Monarchia garantálni, mivel a végrehajtás szinte kivihetetlen lett volna. Ha mégis ígéretet tett volna erre, akkor még mindig ott volt a román és az olasz probléma. Nagy-Britannia – és talán Franciaország is – úgy gondolta, hogy a szerződésben ígért területi jutalmat a két ország ugyan a csatatéren eljátszotta, de Olaszország még harcolt, valamit kellett kapnia háborús erőfeszítéseieért. Ha Róma le is mondott volna Dalmáciáról, Isztriáról és Triesztről, az olasz lakosságú Trentino járt volna neki. Ausztria válasza erre persze az lett volna, hogy szó sem lehet arról, hogy az olasz hitszegés és a caporettói vereség, jelentős olasz területek elfoglalása után Olaszország bármi területet kapjon. A sok szenvedés, véráldozat, és katonai sikerek után minimum, hogy a Monarchiát nem érheti területi veszteség, pláne nem az olaszok javára! Kérdés, hogy az angol kormány ezt elfogadta-e volna, még inkább, hogy ez esetben Olaszország nem emelt-e volna vétót a különbékére? London

¹⁸ Hugh and Christopher Seton-Watson: *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, Methuen, 1981, 251.; Rothwell: *I.m.* 169–170.

a román igényeket könnyű szívvel ejtette volna, de a szerb-baráttá vált közvélemény Bosznia-Hercegovinával szándékozta megjutalmazni a harctéren valóban jól teljesítő, de a túlerő által legyőzött délszláv államot. Smuts (és talán Lloyd George) ötlete az volt, hogy maga Szerbia is – autonómiáját, sőt dinasztiáját megőrizve – csatlakozzon a Monarchiához, a bajor–német mintát követve. Bécs talán örült volna a trializmus eme formájának, de Budapest a leghatározottabban elutasította volna azt, még akkor is, ha Horvátország (egyelőre) kimaradt volna egy ilyen délszláv egységből. Különben is, a különbéke aligha írhatta volna elő, hogy Ausztria–Magyarország két kormánya változtassa meg államszerkezetét, adja föl a dualizmust és adjon autonómiát a nemzetiségeknek. E nehéz témák miatt a titkos különbéke-tárgyalások elhúzódtak volna, a titkot pedig nem lehetett volna sokáig megőrizni. Steed és Seton-Watson minden bizonnyal botrányt robbantott volna ki, s ez akár Lloyd George bukásához és így a különbéke-tárgyalások leállításhoz vezethetett volna. Ha viszont a békevágy erősebbnek bizonyult volna, és Nagy-Britannia (az engesztelhetetlen Georges Clemenceau által vezetett Franciaországgal együtt) a német vereség érdekében kitartott volna a Monarchiával kötendő béke mellett, de közben megkötik a breszti békét, Vilmos császár a nagy lehetőség, a teljes győzelem felvillantásával könnyen magával ragadta volna szövetségese befolyásolható uralkodóját.

Ha a fenti gondolatmenet megállja a helyét, akkor a konklúzió az, hogy a különbékére 1918. március–áprilisban kevés esély volt. A Monarchia részéről azonban feltétlenül hiba volt megszakítani a tárgyalásokat és valóban mindent egy lapra feltenni, majd megkötni Németországgal május 12-én Spában az új szövetségi szerződést. Pedig áprilusra már látszott, hogy a németeknek nem sikerül elérni tavaszi offenzívájuk célját, Párizs elfoglalását, tehát a nyugati fronton aratott győzelem egyre irreálisabbá vált, annak ellenére, hogy a Központi Hatalmak katonai helyzete még kedvező volt. Legkésőbbben ekkor kellett volna az uralkodónak felajánlania a különbékét.

Noha kialakulóban van Magyarországon a valóban rokonszenvet érdemlő IV. Károly királynak egyfajta nimbusza, csak egyetérteni tudok Frank Tibornak a Szixtus-féle kísérletről tett megállapításával: „Ez a bigottságig jámbor, tapasztalatlanul trónra lépő és sokféle hatástól, így a felesége, a német császár és a katolikus egyház befolyásától szabadulni alig tudó fiatalember kétségtelenül jót akart, ám birodalmát nem tudta megmenteni és döntésképtelenségével, hibás lépéseivel hozzá is járult annak végzetes sorsához.”¹⁹

¹⁹ Frank: *I.m.* 112.

LŐKÖS ISTVÁN

EGY CROATO-HUNGARUS TUDATÚ ALKOTÓ EMLÉKEZETE

130 éve született Miroslav Krleža

Százharminc éve Zágrábban Miroslav Krleža városi felügyelő felesége, Ivka Krleža fiúgyermeknek adott életet, aki a keresztségben apja keresztnévét kapta. Az ifjabb Miroslav Krležát a családban, agrami szokás szerint, Fricnek becézték. (A magyar becenév haláláig kísérte a kiváló író.) A betegeskedő anyát segítő a családhoz költözött Ivka özvegy édesanyja, Tereza Goričanec, aki a zagorjei tájegységhez tartozó Varasd és környéke nyelvjárását, népi hiedelemvilágát hozta magával – s természetesen hívő katolicizmusát is, ami unokája gyermekeveit életre szólóan motiválta. Az iskoláskorúvá cseperedett gyermek a zágrábi püspökvár, a Kaptol (Káptalandomb) elemi iskolájában kezdte tanulni a betűvetést, az olvasást, a hittanórán a katekizmust és a bibliai alapismereteket. Vallástanítója a kaptoli ferences zárda egyik pátere volt, akinek hatására lelkes ministráns lett, a szentmise aktív „résztvevője”. A barokk freskókkal ékes templombelső, a barokk misztikát sugárzó oltár, a liturgia misztériuma ugyancsak meghatározó élmény volt a gyermek Krleža számára. Miként később gyermekkori élményeit felidéző önéletrajzában megvallotta: egy színházi élmény hatására aztán az oltár és a mise szertartása a színpadot asszociálta tudatában s óhatatlanul is a dráma iránti vonzalmát táplálta. Gyermekkori vallásos áhítatában és rajongásában a szülők és a nagymama is az egyházi pálya ígérését sejtették. Apja segítségével kis oltárt épít, a nagymama a liturgia megismerésében segíti. A szakralitásnak ez a determináns érintése a gimnáziumi évekre semmivé lett. A görög és latin stúdiumok nyomán érdeklődése a görög dráma felé fordult: középiskolás diákként drámát írt, amit be is mutattak osztálytársa, a későbbi jeles színész és rendező Tito Strozzi közreműködésével. A darab tárgya az *Iliászból* származott (az agg Priamoszról szólt), ami pedig sikerét illeti, azt Tito Strozsi édesanyja, a kiváló színésznő, „Strozsi marquise” elismerő gesztusa példázta: egy virágcsokor, amely a drámaíró Krleža első „kritikai” elismerése volt.

Am hiába a görög irodalom iránti lelkesedés, „a rendhagyó görög igék és a feltételes mondatok” hanyagolását év végi bukás követte. S bár mulasztását a pótvizsgán korrigálta, bukott diákként mégsem kívánt tovább a zágrábi felsővárosi elit gimnázium tanulója lenni. Úgy döntött, hogy a pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola növendéke

lesz. Apja magyar nyelvű felvételi kérelmét idézzük: „Krlęža Frigyes kéri Frigyes fiának a kadét iskolába való felvételét. A magy. kir. honvéd kadét iskola parancsnokságának. Pécssett. Alázatosan alólírott (sic!) kéri fiának, Krlęža Frigyesnek a pécsi magy. kir. honvéd kadét iskola 1. osztályába való felvételét.” A kérelemhez csatolt szükséges mellékletek felsorolása után így folytatja: „Kijelentem, hogy a magy. kir. honvéd nevelő és képezdő (sic!) intézetbe való felvételtől szóló utasítás intézkedései nekem ismereteseek és kötelezem magamat, hogy amennyiben fiam a kadét iskolába felvétetnék – az utasításban foglalt feltételeket be fogom tartani. Krlęža Frigyes városi hivatalnok. Zagreb. Prilaz 5a szám.”

A kérelem Pécssett kedvezően fogadtatott, az ifjú Krlęža Frigyes felvételt nyert a hadapródiskolába. Három év stúdiumait kiválóan végezte, olyannyira, hogy tisztánarai a harmadik tanév végén az alábbi szöveggel javasolták átirányítását a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiára: „Javaslat: a m. kir. honvéd Ludovika Akadémiába való áttételre. Indoklás: szorgalma s tehetségénél fogva kilátást nyújt, hogy igen jól meg fog felelni [...]. Az iskolaparancsnok megjegyzése: Egyet-érték! Nónay Dezső.”

A követelmény, amit minden hadapródiskolástól elvártak, fölöttébb szigorú volt. Az ifjú Krlęža vállalta és teljesítette is az alábbiakat: a napi foglalkozás hajnali 5 órától este 21 óráig tartott, amelyben szerepelt csukló- és fegyvergyakorlat, kétszeri reggelizés, orvosi vizsgálat, század- és iskolakihallgatás, délelőtti tanórák és kötelező szabadban tartózkodás, ebéd, délutáni tanórák, illetve gyakorlati kiképzés, délutáni parancskihirdetés, uzsonna, torna, vívás, ének és zeneórák, vacsora. A szigorú fegyelmi szabályzat megszegése súlyos következményekkel járt. A mulasztást elkövető növendék legszigorúbb büntetései: kihallgatás során kapott intés, majd ennél szigorúbb változat az osztálybeli növendékek előtti megintés. A hadapródiskolához nem méltó, súlyosabb vétség elkövetőjét akár fogsággal is büntethették, amelynek több változata is volt, így például: „házi fogság 12 napig”, „egyszerű fogság 12 óráig”, „szigorú fogság 6 napig”. A legsúlyosabb esetek szankciói a „kitüntetés elvétele”, az „elbocsátás ki nem elégítő magaviselet miatt” és a „büntetésből való eltávolítás”.

A katonás fegyelem és szigor közegébe csöppent, a magyar nyelvet nem ismerő gyermek Krlęža mintadiák lett. Páratlan szorgalommal végezte tanulmányait: a katonai tárgyak mellett megtanult magyarul és németül is, az ún. „közismereti” tárgyakban is jeleskedett. Feltűnő gyorsasággal haladt a magyar nyelv elsajátításában. „Az első magyar mondat, amelyet megtanultam – mondta egykor e sorok írójának – ez volt: »A kis-ázsiai államok elvesztették függetlenségüket.«” Stúdiumai

előrehaladtával egyre többet olvasott – magyarul és németül is. Kedves szerzői voltak Ibsen és Strindberg, de kezébe került az akkor oly divatos orosz Arcübasev *Szanyinja* és hát Petőfi is. Évek múltán írja majd, hogy Petőfinek köszönheti, hogy költővé lett, s *A kutyák és a farkasok dala* serkentette ifjúkori költői ambícióit. Pécsi irodalmi stúdiumainak hatására átköltötte horvatra az *Apostolt*. 1911-ben írja: „Petőfi negyvennyolcas eposzának, az *Apostol*nak csaknem teljesen kész fordításával léptem be a Ludoviceum kapuján. [...] Ez a mű döntő, szinte végzetes fontosságú hatást gyakorolt rám. Az eszmei »egyenestonalúságnak vagy egyvonalúságnak« a fogalma, annak az eszmei valaminek a titka, amit az oroszok prjanaja linijának vagy prjamolinejnostnak hívnak, ez a negyvennyolcas, kossuthi, garibaldista, Bécs-ellenes, osztrákellenes [...] ébredése lassanként összeforrt bennem a mi nemzeti romantikánk háború előtti ifjonti ködével, a Supilo, Meštrović, Nazor, Piemont nevekkel, mint ennek a Sturm und Drang korszaknak a szimbólumaival.” Ettől kezdve tudatában a magyar mellett már horvát identitása is ébredszik. A magyar nyelv és irodalom iránti vonzalma továbbra sem változik, sőt: Ady és a *Nyugat* költőinek poézisét, prózaíróinak (Móricz!) műveit, de mindekelőtt Ady költészetét megismerve ragaszkodása még szilárdabb lett. Ady lírájának dimenzióit már az évtized közepén (1916) érzékeli. Ezt írja: „Petőfitől Adyig, Hungáriától (extra Hungariam) Hunniáig sejthető a diagnózis lehetősége, hogy ti. a magyar helyzet nem egészséges.”

A ludovikás környezet már korántsem oly harmonikus számára, mint a pécsi volt. Elöljáróival, tanáraival több konfliktusa támad, katonai stúdiumait hanyagolja, Nietzsche munkásságát tanulmányozza, eljár a Galilei Kör rendezvényeire. Jászi szociológiai és a nemzetiségi kérdést magyarázó munkássága egyaránt a magyar és a birodalmi (Monarchia) belpolitika felé terelik a tisztnövendék Krležát. Ady iránti korai vonzalmát nyilván a magyar költő nagy, közép-kelet-európai visszhangot is kiváltó „dunatáji” (*Magyar jakobinus dala, A Duna vallomása*), majd háborúellenes versei is serkentették.

1913-ban – a Ludovikáról való szökésével – eldobja a „tishti kardbojt” birtoklásának lehetőségét; előbb a zágrábi szociáldemokratákhoz csatlakozik, tizenhétben pedig, a bolsevista forradalom hírére Lenin tanaival szimpatizál. 1919. január 29-én a *Riječ SHS* című zágrábi lapban *Ady Endre umro* (Meghalt Ady Endre) címmel közölt nekrológiájában Adyban is a forradalom költőjét dicsőíti. Ez a szemlélet munkál benne első nagyívű, magyar irodalmi tárgyú dolgozatának megírásakor is. 1922-ben *Petőfi i Ady dva barjaka madžarske knjige* (Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogója) címmel terjedelmes tanulmányt közöl a *Nova Evropa* című folyóirat magyar számában, amely voltaképpen a Trianon

utáni Magyarország dehonesztálása kívánt lenni (szerzői között ott volt a hírhedt Seton-Watson és Jászi Oszkár is). Az egész lapszám azt a magyarellenes szellemet tükrözi, amely a bécsi emigráció (Kun Bélák és a polgári radikálisok) sajtóját jellemezte. A Krleža-tanulmány csak részben követi az „ellenforradalmi Magyarország” elleni hangnemet, a szöveg nagyobb hányada a középkortól a kilencszázhuszas évek elejéig vázolja fel irodalomhistóriánkat. Az empátiával megírt, ugyanakkor leértékelő megjegyzéseket és félreértésekből kiinduló következtetéseket is tartalmazó tanulmány összességében rokonszenvet ébresztő műnek is tekinthető, amelyben a kor magyar kérdéseiben nemigen tájékozott horvát olvasója a magyar irodalom tárgyilagos, értékeket felmutatni kívánó áttekintését találja – olyan konzervatív szerzők nélkül, mint Herczeg Ferenc, Pekár Gyula vagy Tormay Cécile. Krleža a *Halotti beszéd* és a *kuruc költészet* nyelvi és esztétikai csodájáról/csodáiról oly empátiával beszél, mintha a horvát Marko Marulić vagy a világhírű barokk költő, Ivan Gundulić poéziséről értekezne. De a jó szemű, az értékek iránt fogékony esszéíró a kortársak értékvilágára is felfigyel: a *Nyugat* első nemzedékének értékeit is az avatott írástudó szemével látatja: „a nagy tehetségű, fiatal Móricz Zsigmond, [...] az ellentétek bizarr lírikusa, Kosztolányi, [...] Babits, a nyelv virtuóza, aki a modern líra legjobb eredményeit ötvözte a magyar asszonánccal: és a tehetséges kritikusok egész légiója, akik egyöntetűen bizonyították, hogy az új magyar irodalom színvonala elérte a korszerű európai szintet.” És ennek az esztétikai csúcspontokat sikerrel ostromló író-költő közösségnek vezéréként lépett fel Ady – mondja Krleža –, aki Petőfihez hasonlóan „egy egész generáció szellemének pregnáns kifejezője és szintézisbe foglalója, [...] minden kétség és remény, véres kongesztívó szintetizálója” volt a kor Magyarországon.

*

Amíg a ludovikás évek, majd a baloldali politikai, publicisztikai orientáció jegyében alakuló életszakasz alatt a *magyar élet- és élményanyag* domináns szerepet kap a fiatal, de immár beérkezett író életművében, addig a húszas években a Krleža-oeuvre mintha nélkülöznél a hungarus tematikát. Szépprózai írásaiban itt-ott felbukkannak magyar figurák. A *Sprovod u Terezienburgu* (Temetés Terézvároton) című, a *Glembay-ciklushoz* tartozó kisregény/elbeszélés Pécssett játszódik, szereplőinek egy része a k. u. k. hadsereg tisztikarának képviselője. Az ugyancsak e kötetbe illesztett *Ivan Križovec* (Krizsovec Iván) című kispróza hőse a Dráva mentén ifjúkori magyar élményeiről, azokról az időkről nosztalgizik, amikor a folyón túl Kisfaludy *Mohácsának*, Vörösmarty „párdu-

cos Árpádjáról” szóló hexameteres művének (*Zalán futása*) sorait skandálta, de más jelentős magyar karakterű műről nem tudunk. Ezért is hatott fokozottan meglepetésként az 1930-ban, a *Hrvatska revija* című, „klerikálisnak” tartott folyóiratban megjelent új Ady-esszé, a *Madžarski lirik Andrija Ady* (Ady Endre, a magyar lírikus). A tanulmány egyértelmű bizonyítéka: Krleža továbbra is magyar élményeinek vonzáskörében maradt, sőt – amint azt az Ady-tanulmány is bizonyítja – kitartóan és módszeresen tanulmányozta a magyar pályatárs poézisét. Németh László szerint e tanulmányban az „összetett Ady nagyon leegyszerűsödik” ugyan, ám a hiányérzetet messzemenően kompenzálja a „kelet-európai szempont”. S persze az is, hogy az Ady-életmű európai kontextusa is helyet kap az értekezésben. „A külföldi irodalomnak – írja Németh László – aligha van hasonló súlyú Ady-tanulmánya. Ady európai helyét pedig talán idehaza sem határozta meg senki szabatosabban. Ami Rimbaud és Verlaine körül a francia lírában történt, Kelet-Európára is átcsapott: az orosz, lengyel, cseh, horvát, szlovén stb. irodalmaknak is magzottak föl »szimbolistái«, »impreszionistái«. Krlezsának nincs nagy véleménye ezekről a kelet-európai »dekadensekről«. A látszólagos tarkaság alapján egyhangú szürkeség. A hazájában hazátlan vágódás csak egy-két nagy költőben tud legyökerezni a valódi kelet-európai viszonyokig. Bevallott mestere, a szlávok felé hajló Rilke mellett Ady az, akit Krlezsza legtöbbször tart.”

Emlékező írásunk kapcsán jogos lehet a kérdés: a címben említett croato-hungarus tudat – amelynek létét a Krleža-életműben eddig fenti fejtegetéseinkkel kívántuk bizonyítani – tovább él-e a horvát szerző későbbi műveiben? Évekkel ezelőtt magyar és német nyelvű munkáinkban (*A Kaptoltól a Ludovikáig*, Budapest, 1997; *Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht*, München, 1999) érveltünk a harmincas évek grandiózus Krleža-verskötete magyar recepciójának és motiváltságának tényei mellett. A *Balade Petrice Kerempuha* (Petrica Kerempuh balladáái) című, 1936-ban Ljubljanában közreadott, ún. *kaj horvát* dialektusban írott versfüzéréről van szó, amelyet elsőrangú nyelvi kompetenciával Csuka Zoltán fordított magyarra *Éjtszakának virasztója – Petrica Kerempuh balladáái* címmel.

Megannyi jel utal az Ady-tanulmányt megelőző stúdiumok és az elkészült esszé szövegében idézett, szemléltetésnek szánt Ady-versek, illetve verstörödékek és a Krleža-balladák nyelvi rokonságára. Már az 1922-es tanulmányban feltűnt, hogy mennyi affinitással szól Krleža Ady kuruc verseinek nyelvi csodájáról: Ady „a népi dalok egyszerű és nyers nyelvén írt kesergőiben a letiport és megtizedelt Rákóczi-felkelőkről énekelt; a tábortüzek fényénél ezek az árnyak paraszti nyersséggel

és szűkszavúan beszélgetnek a magyar sors ostoba kiútnélküliségéről. Ezek az éjszakai dalok, ezek a prófétai borongással teli nocturne-ök, a sóhajok és egyszerű népi rímek fojtott asszonáncai mind telve vannak a kikerülhetetlen előtti félelemmel, sejtéssel és sötétséggel [...]” (Bori Imre ford.) Az így jellemzett Ady-versek világát illusztráló szemelvényeket is beiktat szövegébe, Ady-versek töredékes átköltéseit, amelyek legbeszédesebb példája a *Krónikás ének 1918-ból* című Ady-költemény alábbi sorainak translációja:

Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

Strašne su stvari sada događaju,
Dobri i zli se tuku i svađaju,
Narodi jedni druge gađaju,
Mjesto dobrote se zlodjela rađaju.

S innen már csak egy lépés a magyar vers képi világának, atmoszférájának *kaj* nyelvű megszólaltatásáig. Ugyanezek a sorok visszhangzanak majd a *Miserere tibi Jeruzalem* (Jaj neked Jeruzsálem) című Kerempuhballada soraiban is:

Razmetali su luctvo kak ginga cigle.
Človek človeka išče iglu glavič igle.

Kusa kervava rastergali ku su,
Luctvo se vtaple v sramoti i v gnusu

(Mint romlandó téglát szétszórták a népet,
ember keres embert, tépettet széttépett.

Ebet véres kutyák, széjjelmarcangoltak,
a népek szégyenbe s mocsokba fulladtak.¹⁾

Krleža Ady-tanulmányában kivételes jelentősége van a *Sírni, sírni, sírni* című Ady-vers fordításának. Két strófát összevonva lényegében a vers teljes translációját kapjuk. A magyar vers egy katolikus szertartá-

¹ Csuka Zoltán ford.

sú temetés megidézése – több rétegű mondanivaló hordozója, ám ezáltal akusztikájára, szakrális egyetemességére érdemes figyelnünk, s persze páratlan zenei effektusaira is, amelyet Krleža remek invencióval tud horvátul visszaadni. Írjuk ide az eredeti és a horvát átköltés textusát.

Várni, ha éjfél üt az óra,
Egy közeledő koporsóra.

Nem kérdeni, hogy kit temetnek,
Csöngetyűzni a gyász-menetnek.

Ezüst sátrak, fekete leplek
Alatt lóbálni egy keresztet.

Állni gyászban, súlyos ezüstben,
Fuldokolni a fáklyafüstben.

Zörgő árnyakkal harcra kelni,
Fojtott zsolozsmát énekelni.

Hallgatni orgonák bűgását,
Síri harangok mély zúgását.

Lépni mély, tárt sírokon által
Komor pappal, néma szolgálkkal.

Remegve, bújva, lesve, lopva
Nézni egy idegen halottra.

Fázni holdas, babonás éjen
Tömjén-árban, lihegve mélyen.

Tagadni multat, mellet verve,
Megbabonázva, térdepelve.

Megbánni mindent. Törve, gyónva
Borulni rá egy koporsóra.

Testamentumot, szörnyüt, írni
És sírni, sírni, sírni, sírni.

Čekati, dok se jave zvona noći,
kako će žalobna povorka proći.

Nad mrtvacem nikakve suze roniti,
ne pitati ništa, na sprovodu zvoniti.

Srebrni šatori, crne ponjave,
mahati križem sred posmrtno zvonjave.

Stajati u tuzi, gdje se baklje puše,
gdje se pod srebrom uzdasi guše.

Slušati orgulje kako bruje,
slušati zvona kako zuje.

Gaziti grobove, mrtvačke truge,
uz svećenika i nijeme sluge.

Drščući potajno zuriti nice,
gledati tuđe mrtvačko lice.

Zepsti na blistavoj mjesečini,
u tamjanu, sjeni, grobnoj tišini.

Okajati prošlost, skinuti časti
i tako na mrtvačku škrinju pasti.

Testament pisati, očajno klecati
i tako jecati, jecati, jecati.

A Kerempuh-balladák szövegvilágában egyre-másra felfedezhetjük az olyan Ady-versek motívumait, mint a *Sírni, sírni, sírni* vagy éppen a *Krónikás ének 1918-ból*. Nyilván az Ady-líra impresszionálta énekekről van szó, amit a komparatív filológia már többszörösen bizonyított – annak ellenére, hogy Krleža majd minden recepciós utalásra heves ellenérzéssel reagált. Legbeszédesebben a Rilke-esszé egy lábjegyzetében, amelyben így fogalmaz: „Ady énrám soha és sehogyan sem hatott. Adyt úgy 1922 körül ismertem meg.” Az állítás sokszorosán cáfolható, hiszen Krleža bámulatos kompetenciáról tanúskodó nekrológot írt Adyról a magyar költő halálakor, s naplójegyzeteiben elárulja, hogy Adyt már 1916–17-ben alaposan ismerte. Nem beszélve arról, hogy a

fenti tiltakozással egy időben (1930 táján) írja meg nagy Ady-tanulmányát. A filológiai adatok mellett a recepció kérdéséről beszéljen egy, nagyjából az Ady-esszé fogalmazása idején készült vers is, melynek elegendő csak a szövegére tekinteni, hogy az olvasó felismerje benne a *Sírni, sírni, sírni* horvát átköltésének formai pendantját. A *Tužaljka nad crkvom* (Templomi siratóének) című költemény 1931-ben, a *Srpski književni glasnik* lapjain jelen meg ezzel a beszédes alcímmel: *U slavu staromadžarskih infinitíva baruna Bálinta Balaše* – azaz: Báró Balassa Bálint ómagyar infinitívuszainak dicsőségére. A magyar motivációt nemcsak a Balassi-allúzió példázza, sokkal inkább a vers nyelvi struktúrája. Vessük össze a két verset a szófajok aspektusából, s máris konstatálhatjuk az Adyval való rokonságot. Mindkét vers strófáiban domináns szófaj az ige, amelynek halmozása esztétikai minőséget képez. Az igeek halmozása, annak rímtechnikát uraló mivolta, s nem utolsósorban jelentésüknek szakrális kapcsolódása (emitt: temetés, sírok, templom, térdeplés, imádság, felebaráti szeretet; amott: koporsó, temetés, orgonaszó, zsolozsma) a befogadás tényének dokumentuma. De nézzük a Krleža-vers és magyar fordításának szövegét:

Pred crkvama klečati, prositi, moliti,
i bližnjeg ko sama sebe voliti.

Graditi baršun i skerletne cvijetove,
osvajati gradove, podjarmiti svijetove.

Gubavce dvoriti, s ludama vikati,
čupati kose, od očaja rikati.

Graditi palače, iskapati kipove,
vječnost ispijati na plamene kipove.

U čohi, bosonog,, gladan, se skitati,
slijepca na mostu za blagoslov pitati.

Klati se, gostiti, smijati, trovati,
u poroku sagnjiti, umorstva snovati.

Gdje viteška je luda koja tako može
da pronosi ti slavu, nerazgovjetni Bože?

(Templomok előtt térdepelni, imádkozni, kéregetni,
felebarátunkat, tenmagunkként szeretni.

Bársonyt szőni s rá bíbor virágokat,
városokat hódítani, leigázni világokat.

Ápolni a leprásokat, bolondokkal üvöltözni,
hajunkat kitépni, kétségbeesve ordítani.

Palotákat építeni, romokat kiasni,
lángoló romokon az örökkévalóságot kiinni.

Darócban, mezítláb, éhen kóborolni,
világtalan áldásáért hídon könyörögni.

Verekedni, lakomázni, hahotázni, rontást tenni,
bűnben elrothadni, gyilkosságot kitervelni.

Hol van az a démon, mindenható Isten,
Ki e szörnyű dicsőséget felvállalni képes?²⁾

Ha a konkrét befogadás példáit keressük a Krleža-versekben, úgy a Kerempuh-balladák kuruc motiváltságát prezentáló szövegeire célszerű összpontosítani. A Krleža fordította kuruc dalok akusztikája a *Khevenhiller* című balladában visszhangzik:

Pajdaš dragi, meni je sve pravo,
dal' me ždere vuk il' djavol!
Proždret će nas jedna glavo!
.....
Svejedno je tko će ždreti!
To i jest baš ono tužno
Da nam sudba veno pretko.!

(Két kuruc beszélget)

² Lőkös István ford.

Nigdar ti tak bilo
 Da li nekak bilo,
 Kak ni vezda nebu
 Da nam nekak nebu.

(*Khevenhiller*)

Soha úgy még nem volt,
 hogy valahogy nem volt,
 így hát sohasem lesz,
 hogy valahogy nem lesz.³

A kmetu je sejeno jel krepa totu, tam
 Il v katedrali v Zagrebu,

Gda drugog spomenika na grebu mu ne bu
 neg pesji brabonjek na bogečkem brebu.

A pórnak meg mindegy, itt döglük vagy ottan,
 avagy a zágrábi szent dómban,

Ha már más emléket nem kap a sírjára,
 koldustemetőben ebek tojnak rája.⁴

A *Khevenhiller* című ballada utolsó két sorának *minden mindegy* hangulata – az akusztikai rokoníthatóság mellett a gondolati *azonosság*nak is bizonyítéka.

Ez az észak-horvát, úgynevezett *kaj* nyelvjárásban íródott balladaskötet – nyelvi orientációját tekintve – Ady biblikus archaizmusait juttatja eszünkbe. Itt a 16–18. században virágzó, de az illír mozgalom idején defenzívába kényszerült irodalmi nyelv éledt újjá a 20. századi horvát költő műhelyében, amott Károli Gáspár bibliai nyelve született újjá Ady költészetében. Krleža kompozíciója nyílt lázadás is volt, amennyiben az a jugoszláv királyi diktatúra nyelvi terrorja (a szerb és a horvát egy nyelv: szerbhorvát avagy horvátszerb) és a királyi Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei ellen elkövetett atrocitások elleni tiltakozás. S persze egy tájegység létmódjának, történelmének, szociális körülményeinek lírai tükörképe, amit Krleža prózában is megfogalmazott. Szemlélte-

³ Csuka Zoltán ford.

⁴ Csuka Zoltán ford.

tésképpen a *Levél Koprivnicáról* című írását idézzük: „Ahányszor télen átutazok ezen a vidéken, mindig úgy rémlik, hogy a vonat Brueghel valamely havas kompozíciójának tágas keretébe fűródik bele. A paraszt-kunyhók zsúpfedelei, amelyek alól füst tódul kifelé, az élet, amely primitív bonyolultságában épphogy föld alá került és épphogy fejlődésnek indult, a kőből épült harangtoronyok, a katolikus temetők, a zsíros fekete brabanti föld és parasztok, marhapásztorok, pirospozsgás, vérbő szőlőművelők, boroshordóval, kolbász- és hagymafüzérrel. Valaki mindig vizez, valaki mindig hány, valaki mindig a bitófán lóg... Íme a tizenhatodik század eleji Brabant, ahol a toledói centralizmus spanyol zsoldosai zaklatják Brueghel ártatlan parasztjait a havas, szomorú bruegheli kép keretei között. Megérkeztünk Kaproncára...”⁵ Ez is egy Kerempuh-ballada prózában elbeszélve! Ne feledjük: a balladákban már a kortárs pályatársak is egy-egy bruegheli kép horvát variánsát látták... Bori Imre – Krleža első magyar monográfusa – találóan írta a balladáról értekezve: „a jelenről van szó, amelyben azért van ott annyira a múlt, mert olyan évszázadok előzték meg, amelyek »múltak«, de alapvetően semmit sem változtattak Zagorje népének életén, s ennek a népnek a küzdelmeiben nagyon közel van egymáshoz a XVI. és a XX. század.”

*

Az 1936 és 1962 közötti zivataros évek viharai, háborúi, diktatúrái, politikai-geopolitikai változásai a politikai gondolkodó és a szépíró Krleža életét, alkotói tevékenységét is érintették. A harmincas-negyvenes évtized fordulóján még jelentős alkotói munka zajlik műhelyében. A Kerempuh-balladák után és mellett két regényt is ír (*Na rubu pameti = Az ész határán; Banket u Blitvi = Bankett Blitvában*), naplójegyzeteket készít, de az NDH, vagyis az Ante Pavelić vezette usztasa diktatúra és a második világháború partizánharcai idején kétszeresen is defenzívába kényszerül. Pavelićék baloldali múltja, elkötelezettsége, a partizánok pedig a párton belüli különutassága miatt támadják: mindkét oldalról életveszélyben van. Megmenekülését az usztasa állam miniszterének, Dr. Vranešićnek köszönheti, aki szanatóriumában bújtatta. A partizánok zágrábi bevonulása és a kommunista Horvátország stabilizálása idejére már némileg a párton belüli viszályai is halványulnak, amelyek korábban, a partizánháború idején még a likvidálás veszélyét jelentették számára. A titói vezetés tisztában volt irónk nemzetközi elismertségével, így a kulturális élet fővonala mentén, háttérbe szorítva ugyan, de az alkotó munkának élhetett. Ez a pozíció magyarázhatja – részben

⁵ Bori Imre ford.

legalábbis –, hogy 1947-ben már tagja lehet annak a jugoszláv íródelegációnak, amely Budapestre látogat, s amelyről – igaz csak mintegy hat esztendő múltán – „útirajzban” számolhat be a *Republika* című folyóirat lapjain. A késedelmes közlés a jugoszláv-szovjet viszony és a jugoszláv-magyar kapcsolatok 1948 utáni megromlásával magyarázható.

Az útirajzot méltatva korábban már jellemeztük annak kettős karakterét: egyfelől a sztálini blokk elmarasztaló ítélete fogalmazódik meg benne, másfelől az ifjúkori magyarországi emlékek rajzanak fel a nosztalgikus sorokban. A Pécssett töltött három esztendő Krleža életében a serdülő és az ifjúkor mezsgyéjét jelentette. Kitörölhetetlen emlék lett számára, s a harmincöt év utáni találkozás e „személyes múlttal” a legőszintébb érzéseket hozza felszínre, amelyek *hungarus kötődésének* alighanem legszebb szépírói manifesztumai. *Pécsi ballada* (*Pečujska balada*) – írja szövege egyik alfejezetének élére, s alábbi sorai – mint egy opera nyitánya – jelzik érzései viharzását, amelyek a látogatás nyomán fakadnak fel benne: „Két hete élek ebben az országban, ezek között az emberek között, veszek részt ezeken a banketteken, és nem mindig minden csak álom és fátyol, inkább látomás, mintsem valóság. Mit mondhat az ember egy országról, amelybe harmincöt és még több év után tért vissza, ahol otthagya első ifjúságát, ma pedig minden csak sírbolt és emlékezés? Megérkeztem ebbe az országba, amelyről sokat tudtam, annyit, mintha az enyém lett volna, s amelytől elváltam, [...] hosszú évtizedek hatalmas távolságára, egy egész életre elutaztam. Találkozás az út végén, lezárt életszakasz végén. Nem vagyunk közömbösek az ilyen találkozások iránt: teli vagyunk izgalommal, de ezek az emóciók titokzatosan bizseregnek. Kábítóan.”

A városban tett esti séta nyomán felelevenednek a hadapródiskolás emlékek, a szöveg egy „szubjektív kantiléna” lesz, elégia, amely zenei effektusokkal teli emlékképeket idéz fel a hajdani hadapródiskolásban. Impresszióinak hatására szövege elégikus hangszínre vált, amely a gyászdalokéra alludál, ami „néma révedezés, valami meghatározatlan fogalom fölött, ami halott, harminchét éve halott, ami a homályban sejlik, ami ebben a sírban fekszik, e kapu”, az egykori hadapródiskola kapuja mögött, „e vas mögött, ami a meleg homlokot érinti kimondhatatlan sötét és éles fejszék mögött; sírok és sírocskák, temetőőrök, sírok és eme elfeledett sírok feletti gyászbeszéd”. Az emlékezés e „Walpurgis-éjén”, „az emlékek vámpirizált éjszakáján, a Hadapród[iskola] előtti díszkert obeliszkjénél” arcképek, életsorsok, „több, mint kétszáz gyermek (mert a hadapródok még azok voltak) sorsa sorakozik fel az emlékezés e panoptikumában, akik mindegyike az életét adta a Ferenc József-i fegyverek dicsó győzelméért az 1914 és 1918 közötti években.” S

végül következék az ifjúkori Pécs kitörölhetetlen emlékének lírai foglalata: „Ebéd a szálloda teraszán a Misina alatt. A bányatelep látványa, amelyet éveken át rajzoltam, ma is úgy érzem ujjaiban, mint területi plasztikát. Kozmogónia: 1:75000. A pécsi völgy medencéjének látványa, a hegycsúcson a hatalmas toronnyal. Harangszó a városban, az első lepkék, tavaszi délután, az égbolt pasztellzöld áttetsző leple és lenn, ezen a reliefen, e kék gobelin távlatában egy síremlék, amelyben valami megmaradt, amit saját szubjektumnak neveznek, és ami nincs többé. Ma, e délután ezüstös kék leplében a távolban egy álomgobelin, dekoratív, halk zenei variációk, akvarell fentről, lírai prélude a magányos ház témájára az északi homlokzaton, világosan kirajzolódó árnyékkal, valójában márvány koporsó és álombeli látomás, amelyet valós emlékek hívnak, s valamely ravatalon fekszik. E szubjektum valamennyi körét, e szubjektum köreinek harminchét esztendejét az én személyes lirizmusom foglalja magában. A Misináról, madártávlatból, harminchét esztendő retrospekciójából tekinteni e körökre: leszámolás a semmivel, valójában a semminél is kevesebbel. Az ember gyenge, ingatag, önmaga lázadó árnyéka, amelyet nem lehet megtalálni, s amely konstans módon elvész, s amely nem létezik, s amelynek már néhány variációja meghalt saját evilági életünk alatt. A gesztenyefák alatt, a csillagok alatt, a katedrális előtt az éjszakában, Janus Pannonius városában, a sírboltunk sírboltja előtt a halott, aki nem halt meg egészen, a halott költő és a halott gyermek a társadalomban és zavart kispolgárok indifferens csoportjának kíséretében mind fáradtak és kialvatlanok, melankólikusak.”

*

1962. A zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia új folyóiratot indít, főszerkesztője, a Krleža köréhez tartozó drámaíró, akadémikus: Marijan Matković. Az első és második szám a *Bankett Blitvában* című Krleža-regény újabb, harmadik kötetének foglalata. A további számok az újabb Krleža-opuszt, az életmű szintézisének is tekinthető *Zastave* (Zászlók) című nagyregényt közlik. Több jel is arra utal, hogy Krleža évtizedek óta készül a „nagy” regény megírására. Valójában már a *Glembay-ciklus* írása a horvát családregény megírásának szándékával indult, ám tervei között a prioritás még mindig a drámáé volt. A nagyepika iránti vonzalom a Glembay-drámák sikere után sem lanyhult, a Proust-élmény hatására elkészül a *Povratka Filipa Latinovicza* (Filip Latinovicz hazatérése) című művészregény. A műfaj további változatai még évekig érlelődnek, s csak a harmincas évek végén kerülnek a könyvpiacra (*Na rubu pameti* = Az ész határán, s a *Banket u Blitvi* = Bankett Blitvában). Az 1938 és 1962 közötti közel negyedszá-

zadban Krleža közéleti és irodalmi defenzívába kényszerül. Változás 1952 után történik: egy, a jugoszláv hadsereg tisztikara előtt elmondott beszédével elkötelezi magát a titói rezsim mellett, a rendszer kegyeltje lesz. Ő a *Republika* című folyóirat szerkesztője, zászlóvivője a zsdanovi doktrínáktól mentes, a „szocialista realizmust” elutasító művészi gyakorlatnak. Hosszabb időn át ő a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia alelnöke, majd a Jugoslavenski leksikografski zavod (Jugoszláv Lexikográfiai Intézet) igazgatói posztjára nevezi ki a titói hatalom – vagyis a szocialista Jugoszlávia értelmiségének elitjéhez tartozik. Mindez együtt kedvező feltételeket teremt az alkotómunkához. Így kezd újabb regénye megírásához, amelynek gondolata 1917 óta érelődött benne. Akkor ezt írta: „Alkalmadtán, amint lehet, nekiülök és megírom az Ezerkilencszáztizenkettőt, úgy, ahogyan 1913 augusztusában, Bregalnica után, a Mlinarska cestán felvázoltam. Ezt a jugoszláv Anabázist, amely alapjaiban rengette meg Babilont, nem szimbolikusan kell adni, [...] s nem patetikusán, mint Csajkovszkij, hanem szevasztopoli, inkább katonai síkon, épp csak jóval több költészettel a részletekben [...]”⁶ A terv megvalósítása 1962-ig váratott magára. Nincs konkrét adatunk, ám aligha tévedünk, ha feltételezzük: a mű megírását Musil *Der Mann ohne Eigenschaften* (A tulajdonságok nélküli ember) című monumentális Monarchia-regénye is inspirálhatta. Az 1917 óta tervezett mű végül is nem a „jugoszláv Anabázis” regénye lett, hanem a végnapjait élő Osztrák–Magyar Monarchiáé, amely egyszersmind ábrázolta az 1918-ban összeomlott horvát-magyar államközösség és nyolcszáz éves népi együttélés megszűnését is. Dolgozatunk szándéka szerint ezúttal is a mű *hungarus rétegére* összpontosítunk: az író magyar élményvilágának motiváló szerepére tekintünk. Nem kétséges: a *Zászlók* a magyar élet- és élményanyagban egyik leggazdagabb mű. A történések színhelye nagyobb részben Budapest, illetve Magyarország. A főhős, Kamill Emericzy Budapesten, magyar nevelőintézetben (*Hungaricum*), majd a jogtudományi karon tanul. Itt van a bölcsőhelye Erdélyiné Borongay Anna iránti nagy szerelmének is. Horvát szempontból botrányos publicisztikája az Erdélyi professzor szerkesztette *Huszádik Század zászlói* című folyóiratban jelenik meg, amellyel apját kompromittálja. Az ifjú Emericzy kitűnően tud magyarul, alaposan ismeri a horvát-magyar közös történelmi múltat, s még inkább a jelenkori, az 1868-as horvát-magyar kiegyezésen alapuló kapcsolatokat. Tájékozott a magyar kultúrában, jól ismeri a magyar irodalmat, a magyar publicisztikát, s saját véleménye van erről a kultúráról. Az Erdélyi házaspárhoz nem csupán

⁶ Idézi Bori Imre.

közírói hajlama, ambíciói kötik, hanem – miként említettük – az Erdélyiné Borongay Anna iránti szerelme is. Eljár „a pesti egyetemen tanuló horvát ifjúság, Andrija Jamometić kardinálisról elnevezett klubjába”, ahol „a pesti horvát akadémisták gyűléseiket tartják” – egyszóval Kamill Emericzy ismeri a magyar fővárost és környékét; a Balatont, közelebbről Tihanyt, Borongay Annával töltött első szerelmes éjszakájának színhelyét, s még inkább a Zágráb és Budapest közötti pannon tájat, amelyen annyszor utazott át a szülővárosát és a magyar fővárost összekötő vasútvonalon. Pontos képe van a tétényi kocsmáról, a Mátyáspincéről, a Gundelről vagy a Duna-parti Fiume szállóról, ahol apja pesti utazásai alkalmával szokott megszállni.

Nem feledkezhetünk meg itt a regény Ady-motívumáról sem, amely – miként a fent tárgyalt művek mindegyike – Krleža személyes élményvilágából származik. Mindaz, amit Kamill megismert, átélte, Krleža személyes élményeinek vetülete, így az a Duna-élmény is, amelyet Kamill a folyó tétényi partján él át: *A Duna vallomása* prózai parafrázisban, Krleža nyelvén, így szólal meg a regényben: „van valami ebben a vízben a vén ravasz rókából, valóban mintha hízelegne az ember lába körül a parton.” Ady „vén Dunája [...] halk mormolással kezd” a partján élő népek sorsáról szóló vallomását: „Mióta ő zúgva kivágott, // Boldog népet itt sose látott” – írja Ady, mely Krleža prózai variációjában ekképpen hangszerelődik: „Isszák a fekete démoni lovak az alkony véres boltíve alatt a Duna vizét, az egyre komorabb és egyre vészjóslóbb vizet, folyik a Duna az éjszakában, folyik, csak folyik, Stražilovo felé, [...] Szendrő felé, Galambóc felé, a Vaskapu felé; a török császár országútjai kanyarognak az iszonyatosan sötét folyó mentén, át a szerb Pasaşagon, dahiják és kabadahiják utaznak, karavánok és beglerbégek, muhadzirok és hadzsik, vándorol a nyomorúságos rájanép, római gályák úsznak a vízen Mursától Singidunumig, katonabandák muzsikálnak ma az osztrák-magyar király császári regrutáinak, a császár sajkásainak, granicsárjainak, korduniáknak, bánságiaknak, folyik a Duna éneket énekelvén idők és emberi sorsok, bágyadtság tehetetlen érzését váltja ki.”

Vitatott kérdés a két szereplő (Erdélyi és Borongay Anna) modelljeinek kiléte. Az Erdélyi-Jászi párhuzam nem lehet kétséges: Erdélyit Krleža Jászi Oszkáról mintázta. Az Erdélyi-Borongay házassági viszony eredeztetése is helytálló: Jászi és Lesznai Anna egy ideig házastársak voltak. A Borongay Anna-Lesznai Anna párhuzam ellen Krleža a kérdést először felvető Csuka Zoltánnál hevesen tiltakozott: „Lesznai Annát személyesen nem ismertem, sohasem láttam, csak később. Itt Zágrábban Sinkótól hallottam róla. Mit szól majd Lesznai asszonyság

New Yorkban, ha olvassa az én – Ön [Csuka Zoltán] szerint ún. önéletrajzi feljegyzéseimet.” Az viszont – ezek alapján – szinte bizonyos, hogy Krleža Sinkó információi nyomán találta ki a Borongay nevet, amely maradéktalanul megfelel a *Lesznai* vezetéknévnek. Köztudott, hogy az író eredeti családneve Moscovitz volt. Lesznai művésznevét nevelkedése színtere, az Alsókörtvélyes szomszédságában lévő település, „Leszna után vette fel”. E falu nevének szláv eredete aligha kétséges. A helynév „Lezna” alakban már egy 1254-es oklevélben előfordul, s egyértelmű, hogy az oroszban, a szlovákban egyaránt meglévő „les” (erdő) főnévből származtatható. A szláv *bor* (fenyő) és a *gaj* (liget) szavak összekapcsolása eredményeként a borongaj szó annyit jelent: *kis fenyves erdő*. A szláv nyelvekben abszolút jártas Krleža számára teljesen egyértelmű volt a regénybeli családnev kombinációja.

E modell-kérdéshez idéznünk illő Spiró György feltevését, aki szerint Borongay Anna alakjában egyaránt „fellelhetjük [...] mind Lesznai Anna, mind Kaffka Margit árnyát”.

*

1981 augusztusában – alighanem utolsó magyar vendégeként – találkozhattam a megromlott egészségű Krležával. Kezelőorvosát, az ifjabb Vranešić doktort várta. A várakozás másfél órájában – évtizedeken át visszatérő – témánk a horvát–magyar kapcsolatok nyolc évszázada volt. A hosszú dialógust ezzel zárta: „Tudja, nagyon szeretném, ha *hungarikáim* [értsd: magyar vonatkozású írásaim] megjelenének ott fenn [ti. Budapesten]. Mert ne feledje: már többször mondtam magának, közöttünk csak egy patak (sic!) folyik: a Dráva. És a Dráván hidakat kell építeni! Nyolcszáz éven át együtt éltünk!”

LŐRINCZ ZITA

A ROMÁNOK HELYE A KORA ÚJKORI ERDÉLY FELEKEZETTÖRTÉNETÉBEN

Erdély története több nemzet (magyarok, románok, németek, örmények, stb.) örökségeként maradt meg. Tanulmányomban a magyar nyelvű szakirodalom eredményeit összegezve vizsgálom a románok jelenlétét a 16–17. századi Erdélyben, elsősorban felekezeti és művelődéstörténeti szempontból.

A számbeli súly

A 16. századi kárpát-medencei oszmán előretörés és a kettős királyválasztás miatt az egységes középkori magyar állam három részre szakadt. A szétszakított Magyar Királyság valamennyi románok lakta vidéke a kialakuló Erdélyi Fejedelemség része lett. Számarányukat tekintve nagy vonalakban tájékozódási pontot néhány 17. századi forrás adhat. Vasile Lupu moldvai vajda 1643-ban egy levelében azt állította, hogy a románság Erdély lakosságának a harmada. A század végén Erdélybe érkező jezsuiták feljegyzéseiből már az derül ki, hogy a háborús pusztítások és a bevándorlás következtében a szűk értelemben vett Erdély lakosságának mintegy fele lehetett román.¹

A román népelemek állandósuló megtelepedése, a pásztorkodó életmódról a földművelésre való áttérésük, és a hegyvidékekről a síkságra való levándorlásuk a 16. században is folytatódott. A szomszédos román vajdaságok, Moldva és Havasalföld felől a 16. század utolsó harmadában erőteljes bevándorlási folyamat indult meg. Az elnyomó oszmán hatalom gazdasági következményei és a vajdaságok bizonytalan belpolitikai helyzete miatt jelentős számú népesség vándorolt erdélyi területekre később is. Ennek következtében a románok által lakott vidékek új, összefüggő vonulata alakult ki a Szörénységtől kezdve egészen Máramarosig. Az új települések alapítását adókedvezményrel és a szolgáltatások könnyítésével igyekeztek elérni. Nehézséget jelentett viszont az eredetileg pásztorkodó románság áttérése a földművelésre. Azok,

¹ JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, Grafika Kiadó, 1940, 23–24.

akik dézsmafizető helyként számon tartott településre költöztek, 1559-től az állami adóként kivetett tizedet is kellett fizessék.²

A pásztorkodó román életmódot különböző intézkedésekkel próbálták tiltani. Az 1628-ban tartott országgyűlés azonban törvénybe foglalta, hogy a földesúr nélküli románokat jobbágyi közttségek alá kell szorítani. Ennek a törvénykezésnek lett az eredménye, hogy harminc évvel később már egész Erdélyben gabonadézsma adására lehetett kötelezni őket.³

A 15 éves háború pusztításainak hatására az ország lélekszáma radikálisan lecsökkent, ráadásul a hadiesemények mellett 1601/1602 telén egész Erdélyben pestisjárvány is pusztított. A becslések szerint a hosszú háború során az erdélyi lakosság mintegy fele esett áldozatul a háború következményeinek.⁴ Azt követően valamelyest helyreállt a fejedelemség demográfiai helyzete, viszont a románok létszáma feltűnően megnövekedett ebben az időszakban. Ennek egyik oka, hogy a korábban transzhumáló csoportjaik közül számosan a letelepedést választották a háború után. A másik, hogy nagy létszámúvá vált a bevándorlás a vajdaságok felől. A románok létszámának gyarapodását a beköltözések és letelepedés mellett a családi viszonyaik is eredményezték: nagyobb családokban éltek együtt, és több gyermek született.⁵

A kora újkori Erdéllyel foglalkozó szerzőknél számos esetben olvashatunk az erdélyi románokról, többnyire negatív színben, elmarasztalóan ábrázolták őket, ami különösen a többi Erdélyt lakó népcsoporttal történő összevetés esetében jelenik meg.⁶

A 16. századi erdélyi román nép vallási kultúráját talán legközvetlenebbül egy bizonyos Grigore pópa feljegyzéseiből lehet ismerni. Ő az aranyosszéki Mohács falunak volt a papja a 16. század végén, 17. század elején. Kéziratai egyéb korabeli írásokkal keveredve a román tudományos akadémián őrzött, úgynevezett *Codex Sturdzanus*-ban maradtak fenn. Ebben a kódexben a románság népies, vallási legendái, babonái olvashatóak, amelyek ellen a protestáns zsinatok különösen heves küzdelmet vívtak.⁷

² BARTA Gábor: *Az erdélyi fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: Erdély története. Főszerk. KÖPECZI Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987. 409–522. 494.; JANCsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Attraktor Kiadó. Gödöllő, 2004. 19–20., CSATÁRI Dániel: *Román-magyar kapcsolatok*. Kossuth Kiadó. Budapest, 1958. 29–30. Barta, 1987. 492–493. Barta, 1987. 494–495.

³ PÉTER Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Erdély története. II. kötet. Főszerk. KÖPECZI Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987. 617–783. 726–728.

⁴ PÉTER, 1987. 748.

⁵ PÉTER, 1987. 730–731.

⁶ F. MOLNÁR Mónika: *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*. Fons. 8(2001)1 85–107. HUNFALVY Pál: *Az oláhok története*. II. kötet. Budapest, 1894. 302., JUHÁSZ, 1940. 20–21.

⁷ JUHÁSZ, 1940. 25–27.

A reformáció a románok között

A román pópák jobbagysorban éltek, tevékenységüket egy-egy kolostor előjárója (*igumen*) ellenőrizte, némelyikük már a „püspöki” címet is viselte (*vladica*). Az erdélyi románok püspökei a szokás szerint valamelyik keleti érsektől vagy pátriárkától nyerhették el a tisztségüket. Rendszeres jövedelmük nem volt, működésük bizonytalan alapjául a román kenézek által alapított kolostorok, illetve a havasalföldi és moldvai vajdák erdélyi fejedelmektől kapott birtokai szolgáltak. Szervezett egyházi keretokről az erdélyi ortodoxia esetében alig-alig beszélhetünk. Ezen kívánt változtatni 1557-ben Izabella királyné, amikor egy bizonyos Kristófot nevezett ki püspöknek az algyógyi (Geoagiu) kolostorba, s egyúttal minden ortodox papot és szerzetest a felügyelete alá rendelt. Az erdélyi központi kormányzat tehát beleszólt a román püspökök kinevezésébe, és megkísérelt egy intézményes rendszert létrehozni ekkor még az ortodox román egyház keretein belül.⁸

A politikai életben nemzetként nem szereplő, elmaradott, a városi közegetől idegen román népet a reformáció kezdetei hidegen hagyták. A 16–17. század folyamán egy-két kivételtől eltekintve nemcsak a reformáció mellett, de a reformáció ellen sem mutattak ki kiszámítható tevékenységet. A német protestantizmusnak a görögkeleti egyház felé hajló érdeklődését sem követte a románok körében pozitív válasz.⁹

Változásra a fejedelmi hatalom, valamint egyes protestáns erdélyi urak törekvései adtak lehetőséget. A románok körében végzett egyfajta protestáns misszió magával hozta a kor valláspolitikájának lényegét, amely nem sokban tért el attól, amit a Szent Római Birodalomban az *akié a föld, azé a vallás* elve fejezett ki. A cél: az egész erdélyi románságot egy reformált egyházba terelgetni.¹⁰ Ez a törekvés kultúrtörténetileg is jelentős, mivel a román nyelvű könyvnyomtatás kezdetei innen erednek.

Az első, aki a románok közötti misszió gondolatával foglalkozott, Majláth István főúr, aki az 1541-ben feleségéhez írott levelében sürgette, hogy a Fogaras vidékén élő románság reformációja kezdődjön meg. A szebeni szászok térítő munkája szintén hamar létrehozta az első kapcsolatot az erdélyi románság és a reformáció között. 1544-ben a település egyik nyomdáját cirill betűkkel szerelték fel és a város román tolmácsának, Filip Moldoveanulnak a vezetésére bízták. Az ő vezetése alatt 1544 és 1552 között három cirill betűs nyomtatvány jelent meg, köztük

⁸ NAGY Levente: *A román reformáció. Egy 16-17. századi magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség*. Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 80., NAGY, 2020. 81.

⁹ JUHÁSZ, 1940. 11–12., BARTA, 1987. 496.

¹⁰ JUHÁSZ, 1940. 76.

egy román nyelvű katekizmus. Albert Wurmloch besztercei pap leveléből (1546) már az derült ki, hogy a Szebenben megjelent kátét a románok közül egyesek szentnek tartották, mások elvetették. A levél alapján joggal feltételezhető, hogy Beszterce környékén volt próbálkozás arra, hogy a lefordított reformátori iratok tanítását terjesszék a románok körében.¹¹

1553 után a román nyelvű könyvek kiadása Szebenből áthelyeződött a másik fontos szász városba, Brassóba. Itt már sokkal szervezettebb keretek között kezdtek hozzá a románság közt a reformáció tanainak terjesztéséhez. Brassóban egy Coresi nevű, Tirgovistyéből (Târgoviște) származó pap irányítása alatt működött a román nyomda. Coresit 1557 őszén hívta meg Johannes Benkner brassói bíró, hogy kinyomtasson egy ósláv nyelvű, a görögkeleti szertartások során használt énekeskönyvet. A továbbiakban Coresi 1560 és 1584 között tizenegy román vagy szláv-román nyelvű könyvet adott ki, köztük evangélikus és református szellemiségű munkákat egyaránt. A kiadványok egy részének költségeit a brassói bíró állta. A város krónikása, Simon Massa (1536–1605) beszámolója szerint 1559. március 12-én a brassói bíró Johannes Benkner, a városi tanácsosokkal együtt megreformálta a románok egyházát, és meghagyta nekik, hogy a káté előírásait tanítsák.¹²

Az 1560-as évek közepéig tehát a szász városok vonzáskörzetében történtek próbálkozások az erdélyi román reformációra, a század második felében azonban az erdélyi fejedelmek is számos olyan végzést hoztak, amelyek az egyházi életükre figyelmet fordítottak. Az 1566-os szebeni országgyűlés a bálványozás ellen felszólalva megkísérelte betiltani az ortodoxiát, az erdélyi román papokat pedig a reformált György szuperintendens alá rendelte.¹³

Az 1566-ban kinevezett Szentgyörgyi György szuperintendens 1566–67-ben megszervezte az első erdélyi román református zsinatot, amelyen a reformációt elfogadó papok vettek részt. Megválasztották az első szuperintendenst, ez maga Szentgyörgyi lett, és kimondták, hogy az ósláv helyett a román nyelvet kell használni az istentiszteletek alkalmával. Mivel sokan nem követték a zsinat határozatait, Szentgyörgyi még abban az évben levelet írt a fejedelemnek, hogy papjai nem akarnak részt venni a zsinatokon, nem fizetik az egy forintos püspöki dézsmát és csúnya szavakkal illetik. A fejedelem válaszában megfenyegette

¹¹ NAGY, 2020. 28–33., JUHÁSZ, 1940. 76–77., GÁLDI László-MARKAI László: *A románok története. Különös tekintettel az erdélyi románokra.* Magyar Történelmi Társulat. 1941. 158–159.

¹² BARTA, 1987. 497., NAGY, 2020. 34–35., NAGY, 2020. 44.

¹³ GORUN, Gheorge: *Az erdélyi protestáns egyházak szerepe az erdélyi román egyház életében – Az unió előtt.* In.: KÓNYOVÁ, Annamária – KÓNYA, Péter: *Reformáció Közép-Európában II.* Eperjes, 2018. 379–389. 380–381., NAGY, 2020. 58., BARTA, 1987. 497., EOE II. 326.

a román papokat: ha nem hallgatnak a szuperintendensre és nem tartják tiszteletben az evangélium igazságát, elkergeti őket az országból.¹⁴

György kezdeményezésére jelent meg a kora újkori román művelődéstörténet három legprotestánsabb jegyeket viselő nyomtatványa: egy evangéliummagyarzatokat tartalmazó prédikációskötet, egy szertartáskönyv (agenda), valamint egy énekeskönyv.¹⁵

A prédikációskötet 16–17. századi hatása nem leértékelhető, eddig öt nyomtatott példányról és négy 17. századi másolatról tud a történettudomány. A kötet forrásaként több lehetőséget is vizsgáltak a kutatók. Ezek közül sem az óegyházi szláv eredetet, sem a Melius Juhász Péter *Válogatott prédikációk* című (Debrecen, 1563) munkájával való kapcsolatot nem lehetett bizonyítani. Pandlele Olteanu szövegvizsgálata az 1960-as években arra jutott, hogy a ruszin környezetben, a 16. század végén keletkezett úgynevezett *Nyagovai Posztillával* mutatja a mű a legnagyobb, szinte szó szerinti egyezést, a román fordító a ruszin változatot dolgozta át.¹⁶

György román szuperintendens nyomtatványainak forrásai többnyire nem azonosíthatóak egyértelműen, viszont bizonyosnak tűnik, hogy népszerű, széleskörben elterjedt magyar reformátori munkák lehettek ezek. A már említett Melius Juhász Péter és Heltai Gáspár mellett Szegedi Gergely, valamint Huszár Gál művei is inspirálhatták.¹⁷

János Zsigmond és a románok

János Zsigmond megpróbálta újra rendezni a román nép felekezeti viszonyait. Erre utalt a már említett 1566-os szebeni törvénycikkely. Maradtak fenn olyan adatok, amelyek arra engednek következtetni, hogy az új hit terjesztése érdekében a fejedelem és az általa kinevezett román püspökök sem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától.¹⁸

János Zsigmond intézkedésének kettős célja volt: egyrészt minden román papot György szuperintendens fennhatósága alá rendelni, amely által minden erdélyi román protestánssá vált volna, másrészt a havasalföldi és moldvai érsekségtől független erdélyi román egyház kialakítása. A fejedelem törekvése azonban a román falvakban és a kezdetleges, de jól működő román egyházszervezetben megosztottsághoz vezetett.

¹⁴ GORUN, 2018. 384–385., JUHÁSZ, 1940. 79.

¹⁵ NAGY, 2020. 64., NAGY, 2020. 58–59.

¹⁶ NAGY, 2020. 65., NAGY, 2020. 66.

¹⁷ NAGY, 2020. 75., NAGY, 2020. 78–79

¹⁸ BARTA, 1987. 497., GORUN, 2018. 384.

A papok státusza gyökeresen megváltozott, és ellentét alakult ki az ortodox pópák illetve a György püspököt elfogadó papok között.¹⁹

A fejedelem igyekezett anyagilag is érdekeltté tenni a reformációt elfogadó román papokat. Az 1569-es júniusi tordai országgyűlés előírta, hogy a jobbágyok a csatlakozó román papok számára bizonyos mennyiségű búzát kötelesek beszolgáltatni.²⁰

Szentgyörgyi Györgyöt (1566–1568) még két protestáns román szuperintendens követte a tisztségében. Mindketten a Tordasi családból származtak, előbb Pál (1569–1577), majd Mihály (1577-től) töltötte be ezt a tisztséget. Bár jogkörük egész Erdélyre kiterjedt, valójában csak azon kevés pap felett gyakorolhatták felügyeleti jogaikat, akik a hatáskörüket elismerték.

Csak két, a románok körében összeült protestáns zsinat határozatai ismertek, és közülük is csak az egyik maradt fenn teljes egészében. Mindkettőn döntöttek arról, hogy a misék (istentiszteletek) ószláv helyett román nyelven legyenek tartva. A fejedelmi szándék az volt, hogy a szentések és a liturgia egyéb területein is közeledjenek a protestantizmushoz. Ennek megfelelően Szentgyörgyi György utóda, Tordasi Pál, az 1569-es nagyenyedi zsinaton már nemcsak az istentiszteleti nyelv ügyében hozott határozatot, hanem más kérdésekben is: papok második házassága, holtakért való könyörgés, kátétanítás – protestáns szellemben.²¹

A nagyenyedi zsinaton hozott határozatokat a fejedelem is megerősítette az 1569. november 30-án kelt oklevelében. A zsinat cikkelyei ezzel törvényerőre emelkedtek, és így e határozatok az erdélyi román egyháznak a protestantizmus hatására létrejött egyházalkotmányát jelentik.²²

A román hitújítás kezdeti lendületét újabb erdélyi városok támogatása segítette. Kolozsvárott 1570–73 körül Melius Péter, Szegedi Gergely és Dávid Ferenc énekeiből készítettek el román nyelvű válogatást, Szászvárosban pedig az Őszövetség került sajtó alá az 1580-as évek elején.²³

A Báthoryak és a román reformáció

Az erdélyi hatalomváltás 1571-től a fejedelmi valláspolitikában alapvető változásokat hozott. Báthory István távlati céljai között egyfajta katolikus restauráció is szerepet játszott. Ennek is köszönhető a jezsuita

¹⁹ NAGY, 2020. 81–82., NAGY, 2020. 81., GORUN, 2018. 384.

²⁰ EOE II. 274., NAGY Levente: *A román református püspökség keletkezése és jelentősége*. Conviéturea. 5(2018)1 6–24. 10

²¹ JUHÁSZ, 1940. 82–83., NAGY, 2018. 9–11.

²² JUHÁSZ, 1940. 83.

²³ BARTA, 1987. 497., GORUN, 2018. 385.

rend erdélyi betelepítése 1579-ben. Katolikus részről a pravoszláv világ határvidékén felállított jezsuita intézmények segítségével az egyházszakadás megszüntetését, majd ezután az egyesített kereszténység törökellenes koalíciójának győzelmét remélték.²⁴

Báthory István a román reformátusok működési terét is korlátozni igyekezett. Erre az a gyakorlati oka is megvolt, hogy így csökkentse a reformációt támogató illetve elutasító román közösségek közti feszültségeket. Két román egyház jött létre Erdélyben: az egyik János Zsigmondot rövid ideig túlélő református román egyházszervezet, a másik az, amelyik püspököt kapott a fejedelemtől, és nem akartak áttérni a reformációra. Szentgyörgyi György szuperintendens utódainak hatásköre csak a Hunyad vármegyei és a lugos-karánsebesi területekre terjedt ki. Tordasi Mihály szuperintendens halálával pedig teljesen meg is szűnt a román református püspökség.²⁵

A protestánsokkal szemben a fejedelem a román ortodox egyház újjászervezésén kezdett munkálkodni. 1571-ben engedélyt adott Jephitimiának, a neamți kolostor Erdélybe menekült apátjának, hogy hirdesse az Igét az országban, keresse fel híveit és szolgáljon közöttük. Majd 1572 nyarán kelt rendeletében engedélyezte, hogy Erdély területén szabadon begyűjtse az őt megillető püspöki jövedelmeket, miután a szerb pátriárka püspökké szentelte. Ezzel az aktussal az erdélyi fejedelem ismét elismerte az erdélyi román egyháznak a keleti egyház határon túli részével való hierarchikus összetartozását.²⁶

Az első erdélyi román püspökségek központjai a havasalföldi és moldvai vajdák birtokain alakultak ki, Algyógyon (1523–1561), majd Réven (1557–70). 1571-ben a Gyulafehérvár központtal működni kezdett román püspökség mellett ezt a hagyományt folytatta az Erdély északi részén és a Partiumban illetékes révi, majd pedig az algyógyi püspökség. Báthory ennek megfelelően 1572-ben és 1574-ben két ortodox püspököt szenteltetett fel, majd az 1574 októberében tartott tordai országgyűlésen elismertette az ortodoxok püspökválasztási jogát. A jezsuita Antonio Possevino beszámolójában már érsek titulussal illette a gyulafehérvári ortodox püspököt. Ez arra utal, hogy Báthory István azzal a céllal költöztette a román püspököt a fejedelmi székhelyre, hogy az érseki rang által felügyelete alatt tarthassa a másik két ortodox román püspökséget.²⁷

²⁴ KRUPPA Tamás: *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*. *Keresztény Magvető* 118. 3 (2012) 229–244. 229–230., KRUPPA, 2012. 233–234.

²⁵ BARTA, 1987. 497. GORUN, 2018. 385. NAGY, 2020. 89.

²⁶ JUHÁSZ, 1940. 92–93.

²⁷ BARTA, 1987. 498. NAGY, 2020. 89–90., NAGY, 2020. 90.

A 16. század utolsó harmadában az erdélyi román ortodox egyház látványos fejlődésen és megerősödésen ment keresztül. Bár nem nyilvánították bevett vallásnak, a működését törvények szabályozták. Báthory István és Báthory Zsigmond nem szólt bele az ortodox egyház belső ügyeibe és a hívek lelki életébe, sőt Báthory István biztosította az erdélyi ortodox papságnak, hogy a román vajdaságok ortodox egyházaival kapcsolatot tartsanak fenn, ezzel megadva a lehetőséget az erdélyi ortodoxia megerősödéséhez. Szokássá vált, hogy az erdélyi román püspökök valamelyik moldvai vagy havasalföldi kolostor szerzetesei közül kerültek ki.²⁸

A román vajdák és érsekek egyre jobban bekapcsolódtak az erdélyi román vonatkozású egyházi könyvnyomtatásba is. Ennek következtében Erdélyben 1571 és 1588 között tizenhét román vonatkozású nyomtatvány jelent meg. Közülük viszont mindössze kettő volt román nyelvű, és már csak egy volt köthető a reformációhoz.

A tizenöt egyházi szláv nyelvű kiadvány a szűk értelemben vett liturgikus célokat szolgálta, és a papság számára készült. A könyvek egy része a havasalföldi vajdák és érsekek megrendelésére és anyagi támogatásával jelent meg. A vajdák számára egyben a hatalmi reprezentáció eszközeiként is szolgáltak. Az ószláv nyelvű könyvek kiadásában az erdélyi fejedelmi hatalom is részt vállalt. 1579-ben a fejedelem bátyja, Kristóf parancsára adtak ki egy evangéliárumot. Az utószóban olvasható, hogy Báthory Kristóf elrendelte: harminc évig senki nem adhatja ki újból a négy evangéliumot. Az erdélyi nyomtatványok transzkulturális hatását jelzi, hogy számos közülük oroszországi, szerbiai és bulgáriai könyvtárakban bukkant fel később.²⁹

Bár a távlati célok között ott lebegett, Báthory István és az őt követő Zsigmond nem lépett fel nyíltan a románokkal való katolikus unió érdekében. Ennek az volt az oka, hogy a fejedelemség területén a felekezeti sokszínűség kényes egyensúlyát nem szívesen bolygatták meg. Az uniós törekvések mellőzésével egyrészt jegelték a román közösségekkel lehetséges konfliktust, másrészt figyelembe vették a református nemesség heves ellenérzéseit. Bizonyos mértékig a fejedelmi hatalom által támogatott ortodoxiával ugyanakkor a protestantizmus befolyását igyekeztek gátolni. Az erdélyi románság számára látszólag szabad volt a választási lehetőség, hogy maradjanak a régi pravoszláv egyháznál vagy a reformáció útjára lépjenek.³⁰

²⁸ NAGY, 2020. 90.

²⁹ NAGY, 2020. 90–91.

³⁰ NAGY, 2020. 92.

A 15 éves háború időszaka

Az Erdélyi Fejedelemség történetének talán legtragikusabb időszaka az úgynevezett 15 éves háború (1593–1606) volt. A háború fordulatai során Mihály havasalföldi vajda személyében először lett Erdélynek, ha csak rövid időre is, román vezetője. Az ő idején a görögkeleti vallást bevett felekezetnek nyilvánították, s a pópákat kiemelték a jobbágysorból. A falvakat pedig arra kötelezték, hogy az ugaron hagyott földjeikre engedjék rá a román parasztokat. Arra nincs adat, hogy a román vajda az erdélyi románságnak bármilyen politikai szerepet szánt volna.³¹ Mihály vajda kihasználta a görögkeleti egyháziak hálózatában rejlő lehetőségeket. Naprágyi Demeter erdélyi püspök 1602-ben Rudolf császárnak írt levelében kémkedéssel vádolta a gyulafehérvári kolostor szerzeteseit, a monostor áruhába öltözött *kalugyerei* (szerzetesek) a fejedelmi udvarban történekről rendszeresen tájékoztatták a havasalföldi és a moldvai vajdákat. Bethlen Farkas is így írt a pópák titkos tevékenységéről.³²

A háborús évek erdélyi országgyűlésein rendszeresen előkerült a kémkedő és lázító görögkeleti papok ügye. Eleinte csak az érintetteket kívánták büntetni, később már az összes román pópa ellen eljárást kezdeményeztek (kolozsvári országgyűlés, 1601. január–február). A zűrzavaros viszonyok, a hatalmi helyzet gyors változásai viszont e büntetőintézkedések végrehajtását épp úgy nem tették lehetővé, mint Naprágyi Demeter ellenreformációs és ortodoxia-ellenes tervét.³³

A protestáns fejedelmek térítő tevékenysége, a két román egyház a 17. század folyamán

Bocskai István fejedelemsége (1605–1606) a román ortodox egyház számára kedvező fordulatot jelentett. A fejedelem 1605 augusztusában, Kolozsvárott adta ki azt a rendeletét, amelyben Spiridon révi vladikát megerősítette a Báthory István által neki adott egyházmegyékben a román gyülekezetek kormányzására, ezen felül egész Erdély és a Partium román gyülekezeteinek püspökévé és legfőbb felügyelőjévé tette meg.³⁴

Rákóczi Zsigmond (1607–1608) idején ismét lehetőség nyílt a román protestáns felekezetszervezésre. A fejedelem 1608-ban hozzájárult, hogy

³¹ BARTA, 1987. 530–531.

³² JUHÁSZ, 1940. 125., JUHÁSZ, 1940. 126.

³³ EOE IV. 407–414., JUHÁSZ, 1940. 127., JUHÁSZ, 1940. 128.

³⁴ JUHÁSZ, 1940. 128–129.

a vajdalfalvai (Bihar vármegye) Mihály prédikátor az ortodox hitéből a református hitre térjen át. Sőt, Mihály pap ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat kapta meg, mint bármelyik magyar paptársa. Egyúttal azt is megengedte a fejedelem, hogy a Vajdalfalva környéki román papok püspököt választhassanak maguk közül, és hogy az a gyulafehérvári görög rítusú püspöktől külön működhessen. Ez az oklevél bizonyítja Tordasi Mihály református püspök halála után a bomlásnak indult román kálvinista egyház újratereztetésének a kísérletét a 17. század elején. A román protestáns egyház ugyan nem tartozott a „bevett” állapotú felekezetek közé, de nem csupán egy megtúrt vallás, hanem a fejedelmek által folyamatosan gyámolított, missziós egyház volt. Vezetője rendszeresen kapott új megerősítő iratokat. Autonómiája, szervezete egyedül a fejedelmi hatalom függvénye volt, mivel nem volt mögötte olyan társadalmi erő, mint amilyen a bevett felekezetek hátterében állt.³⁵

Az erdélyi fejedelmek rendeletei a görögkeleti vallásban kitartó román papok helyzetén is érdemben javítottak. Elsőként Báthori Gábor rendelte el (1609) a román papság jobbagysorból való kiemelését és a szabad költözködés jogának biztosítását, amit aztán az őt követő fejedelmek is megerősítettek. E rendeletek hatására a 17. század folyamán az erdélyi román papok, szerzetesek mindazon társadalmi kiváltságok birtokában élhettek, amelyek a román vajdaságokban is biztosítva voltak számukra.³⁶

Bethlen Gábor (1613–1629) konszolidálta Erdély belső viszonyait. A fejedelem románokkal kapcsolatos valláspolitikája azt célozta, hogy püspökségeik ne maradjanak betöltetlenül, és olyan kipróbált férfiak álljanak az élükre, akik a papokat az üdvözítő tanra vezetik. Ezzel az indoklással iktatta be 1615 februárjában Praeslopi Theophisust a román gyülekezetek szuperintendenciájába. 1614. február 17-én Szebenben kiváltságlevelet adott ki a Bihar, Belső-Szolnok és Kraszna megyékben lakó, azon román papok részére, akik áttértek a református felekezetre. Az oklevél alapján arra lehet következtetni, hogy az áttért román papok külön román püspökséget nem alakítottak, hanem beilleszkedtek a magyar református egyház szerkezetébe. Ezzel létrejött az a struktúra, amely a katolikus unióig (1697) érvényben maradt. Megmaradtak a román kálvinista gyülekezetek, amelyek a magyar református egyház keretei közé kerültek, de ezzel párhuzamosan működött a görögkeleti egyház is.³⁷

³⁵ DUMITRAN, Ana: *Az erdélyi románság egyháza a 17. század első felében a protestáns modell és a megújulás igénye között*. In: „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája.” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházzpolitikájáról*. Szerk. Dáné Veronka-Szabadi István. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. Debrecen, 2014. 11–29. 11–12., NAGY, 2020. 105.

³⁶ DUMITRAN, 2014. 12., JUHÁSZ, 1940. 131–133.

³⁷ NAGY, 2020. 105–106., DUMITRAN, 2014. 12., JUHÁSZ, 1940. 135–136.

Bethlen fejedelemsége idején, 1627 végén Genadius gyulafehérvári román püspök alatt egyesült a korábban két részből álló görögkeleti egyház kormányzat, amikor felvette a *Rév, Várad és Szatmár püspöke* címet. Bethlen Gábor Genadiust közvetlenül a fejedelmi hatalom alá kívánta rendelni. Az elképzelés nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, így aztán a román püspököt a magyar református püspök felügyelete alá helyezték.³⁸

Bethlen Gábor halálát követően a pragmatikus türelmet az utódai már kevésbé gyakorolták egyházpolitikájukban. 1640-ben Geleji Katona István szuperintendens 24 pontban határozta meg azokat a feltételeket, amelyeket az erdélyi ortodox püspöknek be kellett (volna) tartani. Elképzelése szerint az új ortodox püspöknek a kálvini reform szellemében kellett volna átformálnia a felekezetét. 1643-ban 15 pontra szűkítették le az elvárásokat, kimaradtak azok a pontok, amelyek az iskola alapítására és a könyvek kiadására vonatkoztak.³⁹

A két Rákóczi György fejedelemsége idején a románokkal szemben követett valláspolitikai továbbra is egyfajta református missziós színezetet öltött. Fejedelmi intézkedések jelentek meg, a református püspök előírásokat készített a román egyháziak számára és a megtartásukra kötelezte őket, évenkénti zsinatra hívták össze a román papokat, a megválasztott *vladikák* tevékenységét ellenőrizték, román iskolát és nyomdát működtettek.⁴⁰

Az országgyűlési végzéseket olvasva feltűnő, hogy a románok reformációja kizárólag fejedelmi törekvés, abban nem vettek részt tevőlegesen az erdélyi rendek. Az országgyűlések arra viseltek gondot, hogy a román papoknak adott engedmények ne károsítsák meg anyagi érdekeiket: a román papok ne nyerjenek olyan kiváltságot, mint amely a bevett felekezetek papjainak kijár, földesuraiknak továbbra is fizessék az adót. Megtiltották, hogy a püspök tudatlan falusi embereket szenteljen pappá, de csak azért, nehogy a jobbágyság előli menekülés miatt válaszsák a papságot. A erdélyi törvénykönyvbe, az 1653-ban összeállított *Approbatæ Constitutiones*be a román egyházzal kapcsolatban a püspök-választás rendjét szabályozó törvények kerültek bele. Ekkor kapta először a román egyház a „megtúrt” jelzőt, amellyel a bevett felekezetektől különítették el.⁴¹

³⁸ JUHÁSZ, 1940. 137., GORUN, 2018. 386.

³⁹ GORUN, 2018. 386–387.

⁴⁰ JUHÁSZ, 1940. 142–143.

⁴¹ JUHÁSZ, 1940. 144–146., KOVÁCS KISS Gyöngyi: *Az önálló Erdélyi Fejedelemség*. Korunk. 3(2013)3 3–7. 4., GORUN, 2018. 385–386.

A gyulafehérvári román Újszövetség (1648) és az első protestánsellenes román vitairat

A 16. században a szász és magyar kezdeményezésre megindított román könyvnyomtatás folyamatossága néhány évtized után megszakadt, és csak hosszú idő után, az 1630-as években kezdődött újra. Nemcsak a román reformáció könyvtermelése szünetelt, hanem a görögkeleti egyház sem szorgalmazta a könyvek kiadását. 1634-ben jelent meg az első szláv nyelvű nyomtatvány, 1639-ben pedig az első román Gyulafehérvárott, az I. Rákóczi György által felállított román nyomdában.⁴²

A már említett Geleji Katona István református püspök gazdag irodalmi tervet dolgozott ki a román nyomda számára, amelyet a románok körében végzett misszió szolgálatába akart állítani. A nyomda megindulásának idején vette elő ismét Geleji Katona a Szentírás lefordításának tervét. A román fordítás költségeire és kiadására 1643-ban minden román paptól egy-egy forintot gyűjtött össze, a fordítással pedig a görögül és latinul is jól tudó, román származású Szilveszter papot bízta meg. Szilveszter pap az Újszövetség fordítását készítette el, munkája azonban tele volt hibákkal, így az az 1643-ban megválasztott vladika, Simion Ștefan átdolgozása és javításai után jelent meg 1648-ban.

Az Újszövetség elé írt bevezető szavaiban a román nép szellemtörténetében elsőként Simion Ștefan hangsúlyozta azt, hogy a románság különböző területeken szétszakítva él és nem értik meg egymást, ezért fordításában arra törekedett, hogy olyan szavakat használjon, amelyeket minden román megért. 1651-ben II. Rákóczi György költségén kiadta a Zsoltárok könyvének román nyelvű fordítását, amelynél a héber eredeti szöveget vette alapul. A fordítások előkészítésében Simion Ștefant minden biztonnal a gyulafehérvári református főiskola német és magyar tudósai patronálták.

A román könyvkultúra a 17. század második felében kizárólag református hátszéllel létezett. A gyulafehérvári román nyomda a fejedelmi egyházpolitika eszköze volt: a román püspökség keretein belül szervezett román egyházat akarta a református egyházhoz közelíteni és a református unió számára megnyerni. Ezért a nyomda kiadásában nem pusztán református szellemiségű művek láttak napvilágot, hanem a keleti egyházi könyvek román fordításai is.

A fejedelmi támogatással megjelenő könyvek mellett kifejlődött egy másik román irodalom a református román gyülekezetekben. Ez az iro-

⁴² JUHÁSZ István: *Nyugati missziós törekvések a románoknál*. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. II. kötet. Szerk. DEÉR József-GÁLDI László. Budapest, 1944. 251–336. 300., V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Budapest, 1978. 291–340. 291.

dalom szláv hatástól mentesen közvetítette a nyugati műveltséget felénk. A reformáció hatására kialakult egy sajátos román nyelvű énekkultúra. Ennek fennmaradt emléke 1642-ből a hátszegi református lelkész, Agyagfalvi Sándor Gergely kéziratos énekeskönyve. A román református irodalomból ismert még egy iskolakönyv is, a román reformációban is kiemelkedő jelentőségű heidelbergi káté fordítása. A káté román nyelven, de latin betűkkel 1648-ban jelent meg Gyulafehérvárott.⁴³

Az újult erőre kapó református missziós törekvések a görögkeleti papok között sem maradtak visszhangtalanok. 1909-ben Zaránd (Arad vármegye) vidékéről került elő egy 17. századi kéziratkolligátum, ami korabeli protestánsellenes román vitairatot is tartalmazott. A kódex egészét egy bizonyos Mihai pópa másolta 1640–1644 között valahol Arad környékén. Az előszóban a szerző Pál és Péter apostolokra hivatkozva élénk színekkel ecsetelte a vicsorgó farkasok módjára támadó hamis prófétákat (azaz a protestánsokat). Azért, hogy e hamis tanítók téziseit az igazi keresztények (pravoszlávok) meg tudják cáfolni, a szerző egy nyolc részből álló művet írt a kereszt tiszteletéről, böjtről, arról hogy a papnak csak egy felesége legyen, a vladika nőtlen legyen, a pravoszláv üdvözülésről, a szentek tiszteletéről, a halottak kultuszáról és a szentségekről. Mihály pópa azonban csak az első részt másolta le, azt is töredékesen.⁴⁴

Románok az erdélyi társadalomban: művelődési lehetőségek

A Bethlen Gábor által megerősített törvény biztosította a jobbágyok tanulási lehetőségét. Erdély területén viszonylag sűrű volt az iskola-hálózat, viszont az átlagot a román iskolaügy elmaradottsága rendkívül lerontotta. A románok lakta vidékek nagyrészen nem volt oktatási intézmény. A pópák néhány esetben működtettek iskolát az ortodox templom mellett, ez általában elemi szintű volt, azonban valódi anyanyelvi oktatást csak Lugoson és Karánsebesen kaphattak a diákok. A vajdaságok területén a 17. század folyamán még ennél is rosszabb volt az iskolaügy helyzete. A görögkeleti papság idegenkedett az anyanyelvi oktatástól. Az 1640-től működő Ilie vladika bár beiktatása feltételeként többek között Gyulafehérvárott a román nyelvű iskola alapítását is vállalta, de később tudatosan kerülte ígérete teljesítését.⁴⁵

A fejedelmi politika hatására a 17. század első felében nemcsak a protestáns papság és egyházi értelmiség társadalmi tekintélye növekedett

⁴³ JUHÁSZ, 1944. 301–305., JUHÁSZ, 1944. 306.

⁴⁴ NAGY, 2020. 126–127.

⁴⁵ PÉTER, 1987. 763–764.

meg, hanem a görögkeleti papság is jobb helyzetbe került. Ezzel függhet össze a pópák számának lendületes gyarapodása, a fogarasi uradalomban például alig egy évtized alatt több mint kétszeresére nőtt a számuk.⁴⁶

A reformáció a románok vonatkozásában nemcsak a könyvnyomtatást, hanem az anyanyelven történő oktatás ügyét is előmozdította. Több erdélyi településen is működhetett román nyelvű iskola, amelyek a felemelkedő román elit körében nagy népszerűségnek örvendtek. Az egyik legjelentősebbet, a fogarasit, Lorántffy Zsuzsanna alapította 1657-ben. Az iskolában elvárás volt, hogy a tanító legyen olyan tudós ember, aki helyesen beszéli a románt és mestere a helyes román írásnak. Az intézmény közel fél évszázadon keresztül működött, megszűnését az erdélyi valláspolitikai környezet századfordulós változása okozhatta: a román görögkeletiek uniója a katolikus egyházzal.⁴⁷

Az erdélyi románokra nemcsak a protestáns felekezetek, hanem a katolikus egyház is felfigyelt. Mivel a fejedelemség korában meglehetősen mostoha körülmények között, szinte megtúrt vallásként élhetett tovább a katolicizmus, ezért a református misszióhoz hasonló eredményeket ebből az időszakból nem tudott felmutatni.

A 17. század folyamán, Bethlen Gábor politikájának köszönhetően a jezsuita atyák néhány erdélyi településen újra megkezdhatték működésüket. Témánk szempontjából a karánsebesi tevékenységük a lényeges, mert itt foglalkozhattak román származású, de katolizált nemesi réteggel. 1623-ban egy karánsebesi származású fiatal pap kérte felvételét a jezsuita noviciátusba, Bujtul György, aki a 17. századi román irodalom egyik legjelentősebb képviselőjévé vált. Lefordította például román nyelvre *Petrus Canisius* katekizmusát, így a különböző református káté-fordítások mellett most már a katolikus hit alapjai is olvashatóak voltak ezen a nyelven.⁴⁸

Bujtul atya Rómába küldött beszámolóit hiteles képet festenek a karánsebesi társadalomról, annak felekezeti viszonyairól, kultúrájáról. A karánsebesi reformátusok vallási életéről például leírja, hogy sok katolikus szokást megtartottak. Ezek a tények rámutatnak arra, hogy a reformáció a helyi lakosság mindennapi vallásos életét nem tudta teljesen átformálni.⁴⁹

A jezsuita missziós központokban a lelkipásztori munka másik fontos helye az iskola volt. A karánsebesi jezsuita iskola hatékonyságát mu-

⁴⁶ PÉTER, 1987. 770–771.

⁴⁷ NÁHLIK Zoltán: *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája*. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Szerk. MÉSZÁROS István. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 17–30. 22., NÁHLIK, 1980. 27.

⁴⁸ MOLNÁR Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2009. 149. MOLNÁR, 2009. 150–151., MOLNÁR, 2009. 153–154., MOLNÁR, 2009. 169–170.

⁴⁹ MOLNÁR, 2009. 164., MOLNÁR, 2009. 162–163.

atja, hogy a misszió működésének időszakából három helybéli fiatal állt jezsuita szerzetesnek.⁵⁰

Összegzés

Erdélyben a románok számára két egyház (református és görögkeleti) létezett a 16–17. században. Számos adat található arról, hogy a román gyülekezetek ebből a helyzetből úgy próbáltak előnyhöz jutni, hogy képletesen ide-oda vándoroltak: hogyha valami ellentét keletkezett a vladikával, nyomban a magyar püspök és fejedelem joghatósága alá helyezték magukat, ha pedig a vladikának sikerült szert tennie tekintélyre a fejedelem előtt, akkor meg ő kérte vissza a hűtlen gyülekezetek feletti joghatóságát. Részben ezért nehéz megállapítani, hogy a reformáció mennyire terjedt el a románok között, hiszen egy adott gyülekezet, hogyha az érdeke úgy kívánta, akkor hol kálvinistának, hol görögkeletinek vallotta magát. Emellett még a görögkeleti püspök is igyekezett visszacsábítani a kálvinistává lett románokat. Az erdélyi románoknak tehát a reformáció lehetőséget adott arra, hogy az erdélyi politikai élet útvesztőiből kiutat találjanak. A gyülekezetek vándorlása azt mutatja, hogy nem voltak teljesen kiszolgáltatva a központi hatalomnak: oda álltak át, ahol előnyösebb volt számukra.⁵¹

Az erdélyi románság helyzetét gyökeresen megváltoztatta a fejedelemség betagozódása a Habsburg Monarchiába. A korábbi kettős kötöttséget – azaz a püspököt a havasalföldi metropolita szentelte fel, azonban a református püspök ellenőrzése alatt működött, és a református fejedelmek politikájára kellett figyelnie – felváltotta a katolikus egyház térnyeréséből következő egyházpolitikai fordulat. Ennek a fordulatnak a legszembeütőbb megnyilvánulása a román görögkeleti egyházzal – legalábbis az erre hajlandó részével – megkötött unió 1697-ben. Az uniót elfogadó görögkeleti egyháziak, a római egyház papjaihoz hasonló kiváltságokat nyertek el. Az önálló politikai tényezővé lett új görögkatolikus egyház révén a románság egy jelentős része teljes jogú tagjává vált az erdélyi rendi társadalomnak.⁵²

Következménye mindennek a románajkú református közösségek gyors eltűnése, illetve a román nemzeti ébredés alapjainak lerakása lett.

⁵⁰ MOLNÁR, 2009. 167.

⁵¹ NAGY, 2020. 138–139.

⁵² R. VÁRKONYI Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)*. In: *Erdély története*. II. kötet. Főszerk. KÖPECZI Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987. 784–972. 887–888., NAGY, 2018. 628., NAGY, 2018. 628., NAGY, 2018. 650.

HITVALLÓK ÉS ÜGYNÖKÖK ERDÉLYBEN

Az államszocializmusok és az ügynökkérdés különösen „forró” témák, azaz benne vannak a köztudatban, viták tárgyát képezik.¹ A múlttal való tisztességes szembenézést nehezíti, hogy az 1989 utáni közbeszédben és politikai retorikákban a tettesek és áldozatok kiélezett konfliktusára egyszerűsödött le az említett két fontos kérdéskör. Ez azért probléma, mert inkább elfedi az elnyomó rezsím arcát, hiszen a kollaboráns és az ellenálló között olykor elmosódott a határvonal: egykori kollaboránsokból lehettek a későbbi ellenállók, illetve a kettő között sok az árnyalat.² Kabay Barna és Petényi Katalin a témában készült négy dokumentumfilmje, a *Hitvallók és ügynökök* (2009), a *Szigorúan ellenőrzött életek* (2012), a *Stigma – Tőkés Eszter a Szekuritáé célkeresztjében* (2013) és a *„Bíboros” – Az állambiztonsági szervek célkeresztjében* (2017) egyaránt ezen árnyalatokat mutatják be. Legyen bár szó az egyházközösségről vagy a családról, hangsúlyos bennük a diktatórikus rendszer nyomása alatt formálódó közösség motívuma, az elvek melletti kiállás bonyolult kérdése, a megfigyelő és a megfigyelt titkokat érintő kényszerű „játszmája”. Ezekben, illetve az ügynökkérdés által meghatározott már-már politikai thrillerekbe illő narratíván keresztül modellezik a kommunista diktatúrák működésmódját, az ötvenes évek „kemény” és a hatvanas évektől „puhá”-nak nevezett elnyomó rezsimek közötti kontinuitást hangsúlyozzák. A *Szigorúan ellenőrzött életek* a *Hitvallók és ügynökök* kvázi folytatásaként a hitvallók és ügynökök küzdelmét és helyzetét mutatja be a román kommunista diktatúra és a romániai magyar katolikus és protestáns egyházak, valamint specifikusan Márton Áron gyulafehérvári püspök kálváriáján és a református Tőkés-család helytállásán keresztül. Ebben a dokumentumfilmben és a hozzá szorosan kapcsolódó *Stigma*-ban kulcsfontosságú a nemzeti(ségi) vagy kulturális identitás, amellyel a hitvallás szorosan összefonódik.

Kabay Barna és Petényi Katalin az 1994-ben elhunyt Gyöngyössy Imrével az 1970-es évek óta, a *Két elhatározástól* (1978) kezdődően működtek rendszeresen együtt. Gyöngyössy így határozta meg ars poeticájában célját, ami tulajdonképpen az alkotóhármas közös céljává vált: „Nem félünk az identitás elvesztésétől. Bármerre vet a sors, megma-

¹ Kabay Barna–Petényi Katalin: *Szigorúan ellenőrzött életek*. Magyar dokumentumfilm, 2012, 52 perc.

² Horváth Sándor: *„Apa nem volt komcsi” – a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés határai* = *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. Horváth Sándor, Bp., Libri Kiadó, 2014, 7–37.

radunk magyarnak, egy kis közép-európai nép képviselőjének. [...] Megerősödtünk abban, hogy a századvég legnagyobb problémái: háború-béke, nacionalizmus-hontalanság, morális, kémiai szennyeződés mindenütt hatnak.”³ Ezzel egybecseng, amit Kabay és Petényi nyilatkozott a *Holtak szabadsága* (1993), a litvánok 1989 előtti meghurcoltatásáról szóló dokumentumfilmjük kapcsán: „Végtére is magyar sors, a mi sorsunk is minden, a totalitárius rendszerek önkényétől kínzott kis nemzet sorsa.”⁴ Az alkotópáros ezt tartotta szem előtt Gyöngyössy Imre elvesztését követően, amikor a *Szigorúan ellenőrzött életetek* elkészítették. Már az 1960-as évek végétől mindhárman nagy érdeklődéssel követték, sőt segítettek a Nicolae Ceaușescu uralma alatt nehezen boldoguló erdélyi magyarok, szászok, székelyek és csángók életét. A nyolcvanas évek végi barbár falurombolás hatására kamerát is ragadtak, és forgatási engedély híján az autójuk átalakított üzemanyagtartályában csempészték ki a forgatott anyagokat, amelyek évtizedekkel később bekerültek a *Szigorúan ellenőrzött életetek*be. Maguk is szembekeverültek a Szekuritátéval, a román kommunista diktatúra titkosszolgálatával. Egy héten belül kétszer is kihallgatták az alkotókat, így megtapasztalhatták a meghurcoltatást, amit az erdélyi magyarok, köztük az állambiztonság által megfigyelt, a rendőrség által zaklatott Tőkés István, Tőkés László és a lelkészek családtagjai átéltek pusztán azért, mert kimondták az igazságot. Az itteni élmények hatására döntöttek úgy Kabayék, hogy dokumentumfilmet készítenek „Ceaușescu diktatúrájáról, a Szekuritáté működési mechanizmusáról, kollaborálásáról, hűségéről és árulásról”⁵. Kabay Barna és Petényi Katalin elmondása szerint sok helyre még több mint 20–25 évvel a rendszerváltozás után sem volt könnyű bejutni. A Szekuritáté kihallgatóközpontjában az „Uránia csillagvizsgálóban” például nem is forgathattak, ahogy jó néhány egykori, zsarolással beszervezett besúgóval készült interjú sem kerülhetett be a filmjeikbe. „Sokan nem akarnak emlékezni a múlt bűneire, vagy maguk is érintettek voltak és félnek a múlt feltárásától. [...] Az igazi bűnösök hallgatnak” – vélekedett Kabay Barna.⁶

Romániában nagyon hasonló folyamat ment végbe 1945 után, mint Magyarországon. Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkár vezetésével a kommunisták szovjet típusú diktatúrát építettek ki, amelynek első szá-

³ Gyöngyössy Imre: *Curriculum vitae és ars poetica = Remény és mítosz*. Gyöngyössy Imre, szerk. Petényi Katalin, Bp., CinemaStar, 2015, 6–7.

⁴ N. Sándor László: *A történelem összegubancolta a népeket*. Kabay Barna és Petényi Katalin a „Holtak szabadságá”-ról, Magyar Hírlap, 1992. november 17., 15.

⁵ Lócsei Gabriella: *Elaknásított terület*. Petényi Katalin és Kabay Barna a benzinkutakba rejtett filmkazettákról, a jilava betonfalról és a helytállás bizonyítékáról, Magyar Nemzet, 2012. december 1., 34.

⁶ Uo.

mú ellenségei közé tartoztak az egyházak, különös tekintettel a római katolikus és protestáns felekezetekre, amelyekhez a magyar és német nemzetiségűek tartoztak, mivel az „irredenta elemek” ellen indítottak harcot. Romániában is feloszlatták a szerzetesrendeket, az ortodox egyházon kívül a többit ellehetetlenítették, a görögkatolikusokat az ortodoxba olvasztották, az ellenszegülőket kivégezték vagy bebörtönözték, ahol az áldatlan állapotok miatt a halál várt sok egyházi személyre. *A Szigorúan ellenőrzött életek* az ötvenes évek kemény diktatúrájának legsötétebb korszakát pontosan megidézi az egykori hírhedt zsilávai föld alatti börtön képeivel. Csukás Sándor és Kíhn András operatőrök kamerája lassan pásztázza végig az egykori cellákat, nyirkos alagsorokat, amelyek halálhangulatot árasztanak magukból. Mementói annak, hogy itt rengeteg egyházi személyt kínoztak és öltek meg. Az alkotók ezekkel a képsorokkal kontrasztba állítják a Sztálint éltető teátrális felvonulások archív felvételeit, amelyeken nem sok őszinte mosoly látható. Sok mindent elmond ez a kommunista diktatúra kétszínűségéről: míg a tömegeket népámító ünnepekre csalták a béke és a boldogság üres lózungjaival és külsőségeivel, addig a valódi békét és nem evilági boldogságot hirdető papokkal embertelen módon (el)bántak. Petényi Katalin így jellemezte a megrázó forgatási élményt: „Gazzal felvert, hosszú ösvényen mentünk a kameráinkkal a halálraítéltek utolsó útján. Régi, romos gazdasági épületek, disznóhízlalda mellett haladtunk el, évtizedeken keresztül így rejtették ezt a szégyenfalat. Egyszer csak ott álltunk a hajnali kivégzések sánca előtt. Kísérőnk két rabot hívatott, hogy levágják az embermagasságú gázt. Szótlanul várahoztunk. Aztán megláttuk a betonfalba fúródott golyókat...”⁷ A már bezárt föld alatti börtön maga is egy olyan mementó, ami szimbolizálja azt a problémát, ami miatt a *Szigorúan ellenőrzött életek* elkészült: miként a kamerák behatoltak az egyházi személyek kínzásainak és halálának a feledés homályába vezetett helyszínére, úgy kell feltárni az államszocializmus titkait, szőnyeg alá seprert bűneit.

A zsilávai börtönben raboskodott Márton Áron, aki bátor tiltakozólevelet írt az egyházellenes intézkedések láttán, és aki hangsúlyozta a kommunista hatalomátvétel után, hogy „eljött a hitvallás ideje”, valamint egy ilyen korszakban az üldöztetés és a bebörtönzés nem szégyen, hanem éppen ellenkezőleg: dicsőség. „Határozottan álljatok ki hitetekért, nagy figyelmet kell szentelni a léleknek, ugyanis az ember nem az államtól függ, hanem az Istentől” – hangzott egyik prédikációjában, amelyről jelentettek is a besúgók. Mártont 1954-ben börtönözték

⁷ Uo.

Márton Áron bérmál (1940-es évek).

be. Kabay Barna és Petényi Katalin műveinek mottója János evangéliumának részlete, miszerint „az igazság szabaddá tesz”. Mártont és a modern vértanúkat, hitvallókat bizonyos értelemben az üldöztetés tette szabaddá: szabaddá egy olyan rendszertől, ami elvtelen behódolásra és a kulturális identitás feladására kényszeríti az erdélyi magyar papokat. A gyulafehérvári püspök pedig szabad is maradt. 1955-ben például csak úgy fogadta el szabadulását a börtönből, hogy ha azt nem kötik semmilyen feltételhez – nem volt hajlandó behódolni a rendszernek, ami őt is be akarta sorolni a békepapok, a kollaboránsok közé. Éppen ezért 1956-tól lehallgatták és folyamatos megfigyelés alatt tartották. Ennek nyomasztó, paranoid hangulatát idézi fel a *Szigorúan ellenőrzött életek* néhány forgatott jelenettel, amelyekben elegáns szobák tárulnak fel emberi szereplők nélkül, de a narrációban kinyilatkoztatott lehallgatás ténye miatt minden egyes premier plánban megjelenő tárgynak olyan a hatása, mintha lehallgató készüléket rejtene.

Gyakorlatilag az elnyomó rezsimmel együtt, Márton Áron révén született meg az ellenállás, az elvhűség és a kitartás „intézménye”, ami nemcsak a katolikusok, így a szintén meghurcolt és az 1980-as években bekövetkezett haláláig megfigyeltetett Pálfi Géza pap és egyetemi tanár, Márton legfőbb követője⁸ számára, de Tőkéséknek is példát mutatott

⁸ Novák Csaba Zoltán: *Az egyház, a hatalom és az ügynökök Romániában. Esettanulmány a Pálfi Géza-dossziéről = Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. Horváth Sándor, Bp., Libri Kiadó, 2014, 409–429.

– főleg miután a dési földalatti kolostor lett az ellenállás szellemi centruma (Tőkésék is Désen és Temesváron tevékenykedtek). A gyulafehérvári püspök tömegeket volt képes megmozgatni, hívei védtek őt, mivel a hit és a magyar identitás őrangyalává vált, miként a csíksomlyói búcsú is speciális státusszal bír, a kollektív emlékezéssel összefüggő, identitást erősítő és fenntartó ceremónia. Nem véletlen, hogy a Szekuritáté ennek is kitüntetett figyelmet szentelt, mint azt a *Szigorúan ellenőrzött életek* a Scherer Péter által felolvasott jelentésen keresztül felidézti.

A dokumentumfilm kitér az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc romániai, erdélyi hatására is. Többen vállaltak szolidaritást az anyaország forradalmáraival temesvári, kolozsvári és brassói tüntetések formájában, ezeket pedig kegyetlen megtorlások követték, amelyekre a zsilávai börtön kivégzőfalába fúródott golyónyomok közelképeivel emlékeztet a *Szigorúan ellenőrzött életek*. A román kommunista diktatúra különösen veszélyesnek tartotta ötvenhatot és az arra adott erdélyi magyar reakciókat, hiszen ezek – mint a későbbi falurombolásra reagáló 1988-as budapesti demonstráció – az együvé tartozást erősítették, azt fejezték ki, hogy a magyar szabadság a magyarországi és az erdélyi magyarok számára egyaránt fontos, közös cél. A demonstráció a nemzeti identitás hitvallása volt, ahogy Orbán László az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetség elnöke, Nyitrai Mózes unitárius lelkész és Deák Berta unitárius lelkész 1957. március 15-ei akciója is. Az Orbán által szervezett fehéregyházi ünnepségre Deák nemzetiszín kokárdákat varrt, amire a Szekuritáté Nyitrai és Deák egész családjának a letartóztatásával és bebörtönzésével válaszolt. Ezek a súlyos büntetések jelzik, hogy az etnikai identitás elfojtására törekvő kommunista rezsim rettgett attól, hogy a kisebbségek egyáltalán ápolják a hagyományukat.

A Kádár-rendszerhez hasonlóan, bizonyos szempontból az 1965-ben létrejött Ceaușescu-rezsim is egyedülálló jelenség volt a Szovjetunió érdekszférájában: a Nyugatnak tetsző külpolitikájával, például a Varsói Szerződés 1968-as prágai bevonulásának nyilvános bírálataival emelkedett ki a szocialista tömbből. Az ötvenes évek nyílt vallásüldözését Romániában is felváltotta a részleges tolerancia. Az ország 1968-ban tette meg az első lépéseket a pápai állam felé, valamint a diktatúra az egyházi vezetőkkel való együttműködésre, az ellenszegülők folyamatos megfigyelésére és ellehetetlenítésére törekedett. Itt is – mint Magyarországon – a közösség megosztása, belső ellentétek szítása szolgálta a végcél, az egyházak elsorvasztását. A Szekuritáté megfigyelte a „gyanús” egyházi személyeket, az egyháziügyi hivatalok pedig ellenőrizték és kinevezték a rendszerhű papokat, püspököket, lelkészeket. A vallási közösséget megosztotta az állam, elhintette a bizalmatlanság magvait

– részben a békepapok rendszerével, amit Márton és Tőkésék is elutasítottak. Bár a megfigyeltek a megfigyeltség tényével tisztában voltak, ami általános gyanakvást és paranoiát szült az egyházközösségeken belül, de sok esetben csak a rendszerváltozás után szembesültek azzal, kik jelentettek róluk. A *Szigorúan ellenőrzött életek* Ceaușescu-korszakot taglaló második felében a Tőkés-család kerül a középpontba, köztük is a romániai magyarság elnyomásáról Nyugatra információkat rendszeresen kijuttató Tőkés István és a szintén református lelkészként működő fia, Tőkés László. Rajtuk mint hitvallókon keresztül eleveníti fel a film a kommunista diktatúra morális mocsarát és az egyház válságát. Tőkés István például elmondja, hogy olyanok jelentettek róla, akiket a bizalmába fogadott, sőt barátjának tartott. A román, illetve erdélyi helyzetet sem lehet leegyszerűsíteni ellenállók és kollaboránsok drámai konfliktusára, mivel Tőkésék sokáig hitték azt az árulókról, hogy lojális munkatársak (például Rapp Károly, a teológiai intézet rektora és az egyik püspökhelyettes) és barátok (a *Stigmában* részletesen bemutatott „Stelian” fedőnevű Barta Tibor, a teológus veje) voltak. A szervezéssel magát (a rosszindulatú jelentés szerint „fanatikus, meggyőződéses”) Tőkés Istvánt is megkörnyékezték a Szekuritáé emberei, akik gyerekei iskoláztatásával zsarolták a tiszteletest, de ő szilárd gerincű hitvallóként azt mondta, hogy inkább öngyilkos lesz. Ismét csak János evangéliuma kívánczik ide: az igazság, a hitvallás biztosította Tőkés István szellemi és ideológiai értelemben vett szabadságát a bűnös rendszertől, ami 1983-as nyugdíjazásával akarta félreállítani – sikertelenül. „Mindenkivel elhagyott, de nem hagyott el a felséges úr” – ez a hite tartotta benne a lelket, ezzel folytatta a munkát, például a Nyugatra küldött memorandumok megírását.

Tőkés László igazi forradalmár lett abban az értelemben, hogy gyakorlatilag az ő temesvári parókiájáról, illetve a református templomból indult a román forradalom 1989. december 15-én. A Szekuritáé hosszú játszmák és „elbarikádózás” után – a kollaboráns nagyváradi református püspök, Papp László beleegyezésével – el akarta hurcolni az ifjabb Tőkést, de hívei és szimpatizáns románok élő láncsal akadályozták meg a hatóságokat. Ez a demonstráció érett másnapra tömegtüntetéssé, majd fegyveres konfliktussá, ami futótűzként terjedt az országban. (Tőkést azért csak meghurcolták az utolsó pillanatban, mivel a karhatalom betört a templomba, őt és várandós feleségét is megverték.) A *Szigorúan ellenőrzött életekben* kirajzolódik, hogy a rendszerrel kezdetől szemben álló Tőkés-családnak az volt a sorsa, arra rendelte őket az Isten, hogy részt vegyenek az egyház- és magyarellenes kommunista diktatúra megdöntésében. Miként édesapját, a diákévei óta a re-

formátus egyház tisztaságáért és a magyarságért kiálló, a jelentések szerint „szervezkedő” Tőkés Lászlót is megkörnyékezte az állambiztonság, ám ahogy István, úgy László is határozottan visszautasította a „visszautasíthatatlan ajánlatot”. Nem engedett a zsarolásnak és a megfélemlítésnek, sőt ő félemlítette meg a rendszert azáltal, hogy közölte a dekonspirált tartótiszttel: tudja, mire megy ki a játék, mindenkinek el fogja mesélni a történeteket. Természetesen Tőkés Lászlót is folyamatosan megfigyeltették, még saját lelkész kollégája, Bányai Ferenc is jelentett róla, ő azonban nem hagyott fel ellenzéki tevékenységével. Az ifjabb Tőkés jó hitvallóként tudósított a romániai magyarok és a református egyházak helyzetéről, amire a nyolcvanas évek második felétől különösen nagy szükség volt a jelentős részben magyar településeket érintő ceaușescui falurombolások miatt.

A *Szigorúan ellenőrzött életek* bemutatja a Házsongárdi temető viszonyosságait is, és a szászok és magyarok ősi temetkezési helyének elrománosításáról értekezik. A temető az emlékezés egyik legfontosabb helye, a sírok a múlt mementói – különösen egy ilyen történelmi műemlék esetében, mint a Házsongárdi temető, mely az erdélyi magyar identitás egyik összetevője. Az ellene irányuló támadások legalább annyira a magyar önazonosság eltörlését célozzák, mint a falurombolások.

A „Liliána” fedőnevű informátor jelentésében persze „náci és irredenta” tevékenységnek minősítette Tőkés elnyomás ellen folytatott harcát. A *Hitvallók és ügynökökhöz* hasonlóan a *Szigorúan ellenőrzött életek* sem csak ebben az esetben, hanem Márton Áronnal összefüggésben is egymás mellé állítja a hitvallók és az ügynökök beszámolóit, amelyből élénk tárul a kommunista diktatúra realitásának és hazug ideológiai rendszerének kontrasztja. Ez egyfajta figyelmeztetés is a rendszert túlélők és az utókor számára, hogy az 1989 előtt felülről irányított „valóság” hamis értelmezésekre épült. Azért is fontos ezzel a témával foglalkozni, mert – mint azt egy, a közelmúltban készült román közvélemény-kutatás⁹ is kimutatta – a románok 52%-a még mindig inkább pozitívan értékeli Nicolae Ceaușescut mint vezetőt annak ellenére, hogy az ő és felesége, Elena kivégzését rögzítő felvételryészletek bejárták az országot (igaz, a bővebb felvétel később gyakorlatilag mártírt csinált a diktátorból, aki az utolsó pillanatig éltette a szocialista rendszert és azt kiáltotta, halál az árulókra).

Tőkés Lászlót tevékenységei és politikai töltetű családi, baráti összejövetelei (például a járabányai találkozó) miatt az egyházügyi hivatal is

⁹ Anghelus, Marinela: SONDAJ Cifre surprinzătoare: topul președinților României, după simpatia populară, PSNews.ro, 2018. december 26., <https://psnews.ro/sondaj-cifre-surprinzatoare-topul-președinților-româniei-dupa-simpatia-populara-249012> (utolsó letöltés: 2023-04-15).

folyamatosan szankcionálta. Édesapja nyugdíjazásával párhuzamosan fegyelmi eljárást indítottak ellene dési segédlelkészként; áthelyezték, pozíciója elvesztésével fenyegették. Sőt, miután 1989-ben Papp László nagyváradai püspök felfüggesztette Tőkést, rendőri intézkedéssel is megfenyegette arra az esetre, ha nem hagyná el lelkészi lakását. Nagyon fontos, hogy a *Szigorúan ellenőrzött életek* bemutatja a rendszer és az ellenállók, a hitvallók közötti skálán elhelyezkedő szereplőket is, ezáltal pedig jelentősen árnyalja az államszocializmusról kialakult leegyszerűsítő képet. Akár a *Hitvallók és ügynökök*ben, úgy ebben a dokumentumfilmben is hangsúlyos, hogy nem mindenki volt ellenálló a rezsim által támadott egyházban, sőt a „pacifikált” hivatalos egyházak tagjának lenni a hetvenes–nyolcvanas években már inkább konformizmust, semmint ellenállást jelentett. Az említett példák – a Tőkéséről jelentő lelkész- és professzortársak, az őket nyugdíjazó vagy leváltó felettesek – híven demonstrálják, hogy az egyházon belül hitvallók és hitszegők egyaránt működtek. És mint a *Hitvallók és ügynökök*, a *Szigorúan ellenőrzött életek* is emlékeztet arra, hogy voltak olyan konfesszorok is, akik végül nem tudtak ellenállni a rendszer nyomásának. Eginald Norbert Schlattner szász lelkész és író az egyik, aki az 1959-es brassói íróperben – mint azt a dokumentumfilm kiemeli – a húsz hónapos vizsgálati fogsága alatt vádlottból áruelvé vált a fizikai és lelki megpróbáltatások hatására. Kikényszerített tanúvallomása miatt társai, Hans Bergel és más írók összesen 95 év börtönt kaptak. Schlattner szabadon távozhatott, befejezhetett teológiai tanulmányait, de bevallása szerint máig gyötri a lelkiismerete, többször kért bocsánatot társaitól művein keresztül is. A másik példa Áron István ferences szerzetes, Márton Áron gyóntatópapa, akit 1957-ben szerveztek be „Moldován” fedőnéven. Az ő esete pedig azt demonstrálja, hogy voltak olyan hitvallók is, akiket ugyan beszerveztek, de ezután is kitartottak hitük mellett: Áron István a gyulafehérvári püspökről érdektelen információkat közölt jelentéseiben, tudatosan félrevezette az állambiztonságot, így 1961-ben ki is zárták a hálózatból.

A *Szigorúan ellenőrzött életek* tehát a maga teljességében, árnyalataiban képes megragadni az egyházpolitikán és a magyarságért folytatott küzdelmeken keresztül, hogy hogyan működött a román kommunista diktatúra 1945 és 1989 között. A dokumentumfilm egyrészt pozitív példákat mutat az ellenállásra, a hit és az identitás felvállalására a közösségromboló rezsimmel szemben, másrészt a *Hitvallók és ügynökök*hez hasonlóan nem kendőzi el, hogy az elnyomó rendszer bizonyos értelemben sikerrel járt, hiszen egymás ellen fordított nemcsak egy felekezethez, de egy nemzetiséghez tartozókat is. Ugyan Kabay Barna és Peté-

nyi Katalin dokumentumfilmjei közül ennek a legpozitívabb a lezárása – a „Szabadságot!” kántáló tömeggel és a mosolygó Tőkés kimerevített képével, vagyis a romániai forradalommal ér véget –, ám a szomorú hegedűzene inkább nyugtalanító hatásával ellenpontozza a „happy endinget”. Petényi Katalin egy interjúban felidézte Tőkés László megvilágító szavait a múltfeltárás folytatásának szükségességéről: „Bőrünkön érezzük, hogy ha nem történik meg a múlttal való szembenézés, akkor elaknásított területekre érünk... Az egyházi közélet még ma is alá van aknázva.”¹⁰ Ezért sem nyugodhatunk meg, ha végignézzük a *Szigorúan ellenőrzött életeteket*. Ahogy Kabayék sem nyugodtak meg, hiszen a dokumentumfilm kvázi folytatásában, a *Stigmában* bemutatták Tőkés Eszter és Barta Tibor megdöbbentő történetét, ami demonstrálja, hogy – rendszerváltás ide vagy oda – a bűnösök még mindig köztünk élnek.

¹⁰ Lócsei Gabriella, *Elaknásított terület*, i.m., 34.

FÖLDVÁRY ZSOLT

A GÖMBÖSI SAJTÓPOLITIKÁRÓL

A polgári demokratikus átalakulás évszázadokon átívelő folyamata alapjaiban változtatta meg a társadalom és a hatalom egymáshoz fűződő viszonyrendszerét. Az egyre növekvő demográfiai méretek és az ezzel párhuzamosan táguló, polgárjogi értelemben egyre szélesedő politikai jogkörök minden addiginál nagyobb mértékben biztosítottak tájékoztató és beleszólási lehetőségeket a közügyekbe. A tömegek megnyerése, így a közvélemény befolyásolása a hatalom elemi fontosságú területévé vált. A két világháború közötti politikai viszonyok ingatagsága miatt kényes kérdésekben – a korabeli európai sajtótrendekre is reagálva – Gömbös Gyula mert először a széles tömegek felé fordulni, és „populista” elemeket felhasználni a tömegtájékoztatásban. Célja – a bethleni gyakorlattal ellentétben – már nem a jogszabályi keretek és a kormánypárt túlsúlya által kreált, a kormánypárti politika számára előnyös véleményformálási- és közvetítő környezet megteremtése, konzerválása és ellenőrzése, hanem egy politikai ideológia egységes megjelenítése és terjesztése, az általa óhajtott „közmegegyezésen alapuló”, „lelkek feletti diktatúra” létrehozása volt.

A Horthy-korszakban alapvetően kétféle törekvést lehetett érteni a „sajtópolitika” kifejezésen. Az egyik egy jogi szempont volt, mely a sajtó működésének törvényi szabályozását jelentette, a másik pedig a politikai propaganda szempontja, azaz, hogy a sajtóorgánumok milyen politikai, kulturális, vallási vagy gazdasági értékeket közvetítenek. A gömbösi sajtópolitika főként ez utóbbi téren tudott újat és lényegit teremteni, a korábbiak, így a bethleni kormányzatok ilyen természetű törekvései elhaltak, vagy megmaradtak a tervezetek¹ szintjén.²

A két világháború közötti időszakban a sajtónyilvánosság jogi szabályozása 1921-től 1938-ig egységes szinten működött, dacára az új sajtótörvények bevezetésére irányuló kísérletnek. Az 1914 előtti liberális sajtószabályzási gyakorlattól eltérően az 1921-es, „kivételes sajtóellenőrzésről” szóló rendelet (10.501/1921. M. E. sz.) jóval nagyobb ellenőrző szereppel ruházta fel az aktuális kormányokat. Noha főleg a háborús,

¹ A gömbösi tervezetek sokszor kiindulópontjai lettek a '38 után hatályba lépő szabályozásoknak, így többek között az állami rend megóvása miatt szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről szóló 1938. évi XVIII. tv. esetében is, melynek alapkonceptióját Gömbösék alkották meg 1936-ban. (Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest, 2011, 168.)

² I. m., 120.

illetve forradalmi idők előzetes cenzúrájának eltörléséről rendelkezett, meghagyta a miniszterelnök kizárólagos lapengedélyezési jogosultságát, a belügyminiszter továbbra is bármely belföldi lapot betilthattott, valamint továbbra is érvényes maradt a külföldi lapokkal kapcsolatos szabályozás, melynek kapcsán a miniszterelnökség jogkörébe tartozó hatóságok előzetesen ellenőrizhették és akár be is tilthatták azokat. Mindemellett fontos jogi eszköz volt a kormányok kezében az állam és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. tc. is. Ebben a jogalkotók a – tágan értelmezhető – „felforgató” tevékenységet, az államrend megzavarására, erőszakos megdöntésére irányuló felhívást, bujtogatást kívánták büntetni, valamint a „ködösnek” mondható, a magyar állam és nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségeket. Az említett vádpontok alá eső cselekményeket elkövető újságírókat akár börtön, vagy statáriális bírósági eljárások is fenyegethették, amely befolyással volt a sajtószabadság terjedelmére. Ez az 1921 végére kialakult sajtószabályozási rendszer egészen 1938-ig, az új sajtótörvény létrejöttéig kijelölte a sajtószabadság jogi kereteit.³

Gömbös sajtópolitikája főként a kormányzati koncepcióváltás miatt volt fontos. Míg elődje, Bethlen István inkább államvédelmi, rendészeti kérdésként tekintett a sajtó ügyére, Gömbös felismerte az „új szelek fuvallatát”, és a propagandán keresztül történő véleményalakítást, véleményirányítást helyezte sajtópolitikájának központjába.⁴ Szándékait mintegy előirányozta a – gömbösi programot összefoglalni hivatott – Nemzeti Munkaterv *Sajtópolitika* címet kapó IX. pontja, mely így fogalmaz: „A sajtószabadság fenntartása nemzeti érdek addig a határig, amíg a sajtó valóban a nemzet érdekeit szolgálja.”⁵ Ennek szellemében szervezték át a miniszterelnöki sajtóosztályt is, melynek élére az új sajtófőnök, Gömbös egyik hű bizalmasa, Antal István került. Az új sajtófőnökséget „egy állandóan talpon álló, mozgásban lévő, éber és aktív harci szervnek” szánta, amelynek „minden percben tudnia kell, mi történik ebben az országban, különösen a politikában”. Ennek a „harcis szervnek” tehát „minden pillanatban ugrásra készen kell állnia” és „gondos-

³ PAÁL Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Budapest, 2015. 82–85.

⁴ SIPOS B., 148.

⁵ VONYÓ József (szerk.): *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja dokumentumai*. Budapest–Pécs, 1998. 41. A sajtó „nemzetivé” alakítása a fajvédők egyik fontos célja volt. Gömbös, illetve többek között Bajcsy is a háborús összeomlás és a „lelki válság” egyik fontos tényezőjeként tekintettek a „defetista” sajtó működésére, melyet szükséges megtisztítani az „idegen” elemektől és felruházni a „magyarság faji géniuszával”. Bajcsy emellett a magyar faji megújulás kapcsán azért is szánt kiemelt szerepet a sajtónak, mert szerinte egyrészt a kultúra és a társadalom elmaradottsága okán ez a közvetítő közeg tudja leginkább pótolni a modern intézmények hiányát, másrészt a magyar ember – széles körű tájékozódás, könyvek tanulmányozásának hiányában – elsősorban innen szerzi be ismereteit. (GYURGYÁK 2012, 135.)

codnia kell a kritikus góccokon megfelelő szellemi ellenrendszabályokról, az ottani közvélemény azonnali, helyes felvilágosításáról, az én [ti. Gömbös] politikám szellemiségének, céljainak s esetleges eredményeinek megfelelő beállításáról, az ellenérveknek ugyancsak érvekkel való megerősítéséről, egyszóval a modern értelemben vett politikai propaganda állandó, folytonos és erőteljes üzemben tartásáról”. A sajtóosztály részéről követendő morális alapelveket, kívánatos magatartást az alábbiak szerint határozta meg a miniszterelnök: „Ott csak olyanok dolgozhatnak [ti. a sajtófőnökségen], akik 100 percentig magukévá teszik a miniszterelnök világnézetét és politikáját, mégpedig nemcsak hivatali kötelezettségéből, hanem őszinte meggyőződésükből is. Különösen fontos ez most a mi esetünkben, akik egészen más, egészen új utakon akarjuk vezetni a nemzetet, mint azt az összes elődeink tették, s így a sajtópolitikánk terén is olyan stílust fogunk bevezetni, amit csak e stílus igaz, meggyőződéses megértői és hívei tudnak magukévá tenni...”⁶

Gömbös 1932 végén egy Antallal folytatott megbeszélése során világossá tette azt is: „[...] saját sajtópolitikát akarok inauguralni, a saját költségvetésem szerint”.⁷ Ennek a politikának egyik legfontosabb eszközül tehát a kormányzati sajtóalapot, az állami támogatás központosítását szánta. Míg korábban a támogatások elosztása az adott lap tárgykörébe tartozó, illetékes minisztérium kezében volt, Gömbös a teljes elosztás lehetőségét a miniszterelnökségi sajtóosztály, vagyis bizalmasa, Antal István kezébe helyezte. Az 1932. november 24-i minisztertanácsi határozat értelmében a sajtófőnök kezébe került a sajtó jelentős része feletti ellenőrzés, ugyanis a legtöbb lap – amelyeknek ezután át kellett mennie a sajtóosztály szűrőjén a támogatás elnyeréséért – anyagi biztonsága, léte ettől a szubvencionálástól függött.⁸

Emellett fontos határozatként említendő egy, az 1933 februárjában meghozott minisztertanácsi döntés is, melynek értelmében a rendeletekről és törvénytervezetekről attól fogva kizárólag a sajtóosztály és a Magyar Távirati Iroda (MTI) tájékoztathatták a sajtót. Ezzel tehát tovább igyekeztek a hírkontrollt növelni, ugyanis így már a szakminisztériumok is csak a sajtóosztállyal történt egyeztetés után adhattak ki

⁶ ANTAL István: *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936.* (szerk.: GERGELY Jenő). Budapest, 2004. 128–129.

⁷ Uo.

⁸ Buzás Sándor: *Kormányzat és sajtó. Sajtópolitika Magyarországon 1932 és 1936 között.* Első Század 2006/5. 69–71. (Digitálisan: http://epa.oszk.hu/01600/01639/00001/pdf/elsoszazad_2006_1_08buzassandor.pdf – letöltve: 2021. 03. 08.) Az állami dotációkon keresztül történő sajtóbefolyásolás gyakorlati működéséről és a rendszer buktatóiról részletes esettanulmány a Fejér megyei példán keresztül ld.: GLATZ Ferenc: *Sajtópolitika, hivatalos ideológia (1932–1936). A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról.* In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Nemzeti kultúra, kultúrált nemzet. 1867–1987.* Bp. 1988, 225–241.

tájékoztatásokat a publikum számára.⁹ Ez a fajta kontroll a miniszterelnök nyilvános szerepléseiről, beszédeiről, megnyilvánulásairól való tudósítás kapcsán még inkább szigorodott. Antal igyekezett a lehető leginkább tompítani Gömbös néhol „botránys” kiszólásainak élet, illetve csökkenteni politikájuk támadhatóságának felületeit. Ezáltal többször is összetűzésbe került az MTI vezetőjével, az alapvetően fajvédő és „szegedi” múlttal bíró Kozma Miklóssal.¹⁰

Kozma személye a kormány számára is nehezen volt megkerülhető. Miután a '20-as évek elején – az akkor még jelentéktelennek számító – MTI élére került, egymaga építette ki hatalmas hírbirodalmát, mely, noha a kormány mindenkori politikájával nem interferált, mégis elsődleges profilját a pártpolitizálástól független, hiteles tájékoztatásban jelölte ki (az MTI éppen ezért, a függetlenség látszatát keltendő maradt Kozma magánvállalata). Kozma – aki alapvetően Gömbös „fajvédő harcostársa” és később egy ideig belügyminisztere is volt – főként ez utóbbi elvhez ragaszkodva került szembe Antallal és a Gömbös-féle propagandagépezettel. Antal, aki igyekezett a lehető legteljesebb kontrollt gyakorolni a sajtó felett, gyakorta összeütközésbe keveredett az MTI-vel, ugyanis utóbbi, a korábban ismert gyakorlat, illetve Kozma hitelességre törekvő alapelvei szerint adta le tudósításait, nem feltétlenül egyeztetve azokat a sajtófőnökséggel. Bár Antal folyamatosan próbált hatni Kozmára ennek érdekében, a „médiacézár” változatlanul örködött hírbirodalma függetlensége felett, legyen szó akár a miniszterelnöki beszédekről való tudósítás, vagy éppen a külföldi hírekről szóló beszámolók kapcsán.¹¹ A folyamatos konfliktus Gömbös egyik római útja kapcsán csúcsosodott ki, amikor Antal odáig ment, hogy az utazásra – az MTI tudósítója helyett/mellett – saját embert kívánt kiküldeni. Kozma ezt olyannyira zokon vette, hogy azt mondta a sajtófőnöknek: „mióta az MTI-t vezetem, nem volt még kormányzat, melynek sajtófőnöke az MTI-vel [...] oly kevés megértést mutatott volna, mint a mostani”.¹²

A gömbösi sajtópolitika a nehezebben elérhető, de rendkívül fontos vidéki véleménykontrollra is próbált jobban odafigyelni. A vidéki sajtóirányítását a miniszterelnökségi sajtóosztály és a NEP országos központja propagandaosztályának együttműködése jellemezte. Antalék a

⁹ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, 2015. 298. (Digitálisan elérhető: http://real-d.mtak.hu/843/7/dc_1033_15_doktori_mu.pdf)

¹⁰ Uo., 299–300.

¹¹ Kozma nem volt hajlandó el nem hangzott mondatokat belevinni a beszédek leközlésébe, kevésbé cenzúrázta a miniszterelnök „kiszólásait”, valamint sokszor politikai szempontok figyelmen kívül hagyásával közölte le külföldi híryanagokat. (ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós: pokoljárás a médiában és a politikában. (1919–1941)*. I. kötet. Bp. 2000. 298–300.)

¹² ORMOS 2000, 258., ill. 298–300.; ill. Buzás, 71–72.

már említett anyagi dotálás szelekciójával, a propagandaosztály pedig többnyire a vidéki pártszervezetek mozgósításával és a megyei főispánok befolyásolásával igyekezett a „megfelelő” mederbe terelni a sajtóviszonyokat. A cél általában egy adott térségben széles körben olvasott lap lekötése volt a kormánypolitika mellett. Ezt többnyire a lapot irányító nyomdavállalat közmegrendelésekkel történő ellátásával (az adott orgánium anyagi lekötésével), és/vagy a lapok rendszeres havi szubvencionálásával kívánták elérni. Emellett új, kormánypárti lapokat is indítottak, mint pl. a szolnoki *Nemzeti Jövők*, a *Ceglédi Függetlenség*, vagy az *Új Kisvárda*. A kívánt hangnem biztosítására a párt országos főtájkára (valamint 1933–1937 között a Vidéki Lapok Országos Egyesületének elnöke), Marton Béla országszerte úgynvezett „iránycikkekét” küldött szét a lapok főszerkesztőinek. Ezek kijelölték ugyan a leközlenő tartalom kereteit, ám nem a szó szerinti leközlés volt az elvárás, sőt a szerkesztőségtől a helyi viszonyokhoz igazított, saját hangnem megnyilvánulását kérték.¹³ A jól kidolgozott rendszer ellenére azonban a vidéki sajtópolitika sok helyütt ütközött a helyi érdekek ellenállásába, az adott térség konzervatív-nagybirtokos réteg hatalmának és érdekvédelmi-érdekérvényesítő képességének köszönhetően, ez a harc pedig csökkentette a párt teljes körű véleménymonopóliumra irányuló törekvéseinek mozgásterét.¹⁴

Antalék talán leglátványosabb húzása a sajtópolitika átalakításakor az ún. „dömpingsajtó” létrehozása volt. Ahogy arra utaltunk, a „saját sajtó” létrehozását rendkívül fontosnak tekintette a miniszterelnök: „Teljesen lehetetlen, sőt, egyenesen felháborító állapotnak tartom, hogy nekem nincsen sajtóm. [...] csak nekem, Magyarország miniszterelnökének, aki egy teljesen új politikai irányt akarok bevezetni a magyar közéletbe s új stílust, új szellemet, új lelket önteni a magyar politikába, csak nekem nincs olyan politikai orgániumom, amely kizárólag az enyém volna. Természetesen nem tulajdonjogi értelemben, hanem olyképpen, hogy egyedül és kizárólag az én eszméimet képviselje, s az én politikámat szolgálja. Ez mindenképpen tarthatatlan állapot, ennek meg kell szűnnie, mert míg ez nem szűnik meg, addig én még fél kézzel sem tudok dolgozni.”¹⁵ Az új sajtóorgániumok létrehozását a párton belüli

¹³ Ennek ellenére előfordult, hogy pl. 1933 szeptemberében majd mindegyik megyei lapban ugyanazzal a címmel (*A Nemzeti Egység a magyar nép legnagyobb szervezete*) jelent meg cikk Marton legújabb pártszervezési kampánya kapcsán. (ERŐSS Zsolt – VONYÓ József: *Még Gömbösök sem...* http://nol.hu/velemeny/20110210-meg_gombosok_sem_-975311 – letöltve: 2020. 04. 24.)

¹⁴ VONYÓ 2015, 300., ill. GLATZ Ferenc: *Sajtópolitika, hivatalos ideológia (1932–1936). A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról*. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Nemzeti kultúra, kulturált nemzet*. Budapest, 1988, 225–241.

¹⁵ GERGELY Jenő: *Adatok az Antal-Gömbös-féle „dömpingsajtó” megeremtéséhez (részletek Antal István emlékirataiból)*. Múltunk 2004/3. 250.

„ellenzékkel” szemben is fontosnak tartotta, ugyanis a meglévő, nem hivatalos pártlapoknak mondható *Budapesti Hírlap*, valamint a *8 Órai Újság* lényegében Bethlen szócsovei voltak. A fentebb említett átszervezett, koncentráltabb sajtóalap, valamint egyéb források átcsoportosítása lehetőségét is teremtett az új, kifejezetten Gömbös politikáját hirdető lapok megalapításához. A miniszterelnök és a sajtófőnök alapvetően három, eltérő tematikájú és részben eltérő célközönségnek is szánt kormánylap létrehozásában gondolkodott. Céljuk egy olcsó, reggeli tömeglap, egy magasabb színvonalú, inkább értelmiségieknek szánt újság, valamint egy délutáni bulvárlap megalapítása volt. A három új sajtóorgánium létrehozásához természetesen komoly anyagi háttér szükségeltetett, így tervüket három év leforgása alatt (évente egy új lap beiktatása) kívánták megvalósítani.¹⁶

Ahogy az már az új lapok létrehozásának tervezetekor felmerült, az anyagi feltételek megteremtése súlyos fejtörést okozott a sajtófőnöknek. Tekintettel arra, hogy egy új lap elindításához kb. 200-300 ezer pengőre volt szükség, a hozzávetőleg 60-70 ezer pengőt kitevő sajtóalap, mely jó részt le volt terhelve az említett Bethlen-lapok, valamint a sajtófőnökség működtetésének járulékos költségeivel, igencsak kevésnek bizonyult. Antal nehéz helyzetben volt. A lapok kiadását végül a fajvédő pedigréjű Stádium Nyomdára bízta (Gömbös itt igazgatótanácsi tag volt korábban, a részvények többsége pedig fajvédők tulajdonában volt), melynek élén Báthory-Hüttner János¹⁷ állt. Utóbbi – alapos mérlegelést követően – végül 150 ezer pengő kezdőtőke, valamint havi 25 ezer pengő támogatás folyósításának fejében vállalta is a lapkiadást. Ezt a csekélynek nem mondható összeget Antal jó részt a fővárosi sajtóalap forrásainak „átirányításával” szerezte meg, melyek korábban – emlékei szerint – főként korrupciós célokra voltak felhasználva, a budapesti újságírók lekenyerezésére, illetve városházi korifeusok látszattevékenységeinek finanszírozására szolgáltak. Emellett, a havi szubvenciót részben a sajtófőnökség költségeinek megvágásával, részben a külügyminisztériumi sajtóalapon keresztül felvett póthitelekkel, valamint a Bethlen-lapok ki-

¹⁶ Buzás, 72–74.

¹⁷ Báthory-Hüttner János (1896–1954): A két világháború között az egyik legjelentősebb magyarországi könyvkiadó, a Stádium Irodalmi és Nyomda Vállalat alapító ügyvezető igazgatója, majd vezérigazgató (1922–1936). Miután a Stádium beolvadt a Pallas kiadóvállalatba, a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. vezérigazgatója (1936–1944). A II. vh. végén nyugatra távozott (1944), majd Brazíliában élt (1948–1954). Sportvezetőként a Magyar Síszövetség elnöke (1941–1944). (<https://kozakpeter.hu/palyakep/bathory-huttner-janos-9d28d> – letöltve: 2021. 03. 08.)

adási költségeire fordított összegek csökkentésével teremtette elő¹⁸ (Antal innentől eredezteti Bethlen iránta táplált ellenszenvét¹⁹).

A sajtóosztályon belüli egyeztetéseket követően végül az elsőként megalapítandó újság az olcsó reggeli lap lett, mely a *Függetlenség* címet kapta és 1933. február 26-án indult el. A sajtófőnök a címválasztást rendkívül fontosnak tartotta, a „Függetlenséggel” a magyarság szabadságharcos múltjára, az el nem kötelezettség iránt táplált romantikus óhajára kívánt utalni. A szerkesztőséget ambiciózus, fiatal újságírókkal igyekeztek megtölteni, élükön a főszerkesztővel, a korábban egy miskolci kormánylap élén dolgozó Hubay Kálmánnal.²⁰ A *Függetlenség* példátlanul nyomott, 4 filléres áron jelent meg, mellyel elsősorban a komoly lélekszámú, de kevésbé tehetős néprétegeket (is) kívánták elérni, illetve az ő számukra is napi rutinná tenni a hírlapolvasást. Antal ezért a tájékoztatást, a hírszolgálatot helyezte középpontba, ezért a *Függetlenség* tömör parlamenti beszámolókkal, színes bel- és külpolitikai riportokkal, tartalmaz közgazdasági anyaggal, valamint sportrovattal jelentkezett, hétköznapiakon és szombaton 8, vasárnap pedig 16 oldalas terjedelemben.²¹ Ahogy Antal nyilatkozott a lappal kapcsolatos célokról: „Minél kevesebb politikai okoskodás, érvelés, vita és propaganda tehát, minél több politikai és egyéb hírszolgálat viszont e hírszolgálat általános tendenciájában óvatosan, szinte észrevétlenül érvényre juttatni a gömbösi politika szellemét”.²²

¹⁸ Antalnak a Stádium Nyomdavállalatban való szerepvállalása kapcsán, illetve a Gömbös-lapok finanszírozásának hátteréhez érdekes adalékokat szolgáltat Hegedűs Gyula (a *Magyarság* c. ellenzéki lap egyik alapítója, majd felelős szerkesztője 1938-ig) Antal népbíróági pere során tett vallomása. Szerinte „a sajtó emberei között köztudomású volt”, hogy Antal nemcsak részt vett a Stádium megalapításában, hanem anyagi érdekeltsége is volt a vállalatban. Az is ismeretes volt, hogy az új lapok dömpingáron történő árusításához a sajtófőnök „állandónak mondható rendszerességgel sarcolta a pénzintézeteket és a nagyobb iparvállalatokat”. Hegedűs jelezte azt is, hogy a dömpinglapok részére kiutalt kormánytámogatások még azok nyereségesség válsága után is megmaradtak – ezzel is megerősítve az anyagi érdekeltségekről alkotott elképzeléseit. (ÁBTL. Dr. Antal István népbíróági perének dossziéja. Hegedűs Gyula tanúvallomása. 3.1.9. V-116532/1, 30–35. old.)

¹⁹ GERGELY 2004, 259–264.

²⁰ Hubay Kálmán (1902–1946): újságíró, politikus. 1933-ban Gömbös Gyula hívására a *Függetlenség* című jobboldali lap felelős szerkesztője, majd részt vett a kormánypárti *Esti Újság* megalapításában. 1937-ben Szálasi Ferenchez és a hungarizmushoz csatlakozott és több nyilas frakciót egyesített. 1938-ban fajvédő programmal országgyűlési képviselő. Szálasi börtönévei idején ő irányította a nyilas keresztieszt pártot. Szerepe volt abban is, hogy a nyilasmozgalom 1939-től anyagi támogatást kapott a náci Németországtól. Agitációja a német megszállást igyekezett előkészíteni. 1940-ben a nyilas ún. országépítő tanács vezetője és Szálasi helyettese lett. 1942-ben Szálasisal – anyagi okok miatt – összetűzésbe került, ezért ki kellett lépnie a pártból. Ekkor a Pálffy Fidél-féle nemzeti szocialista párthoz csatlakozott. A nyilasuralom alatt a kultuszminisztériumot ellenőrizte. A népbíróóság halálra ítélte és kivégezték. (*Magyar Életrajzi Lexikon*. Online kiadvány. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/hubay-kalman-75ED9/> – letöltve: 2021. 03. 08.)

²¹ BUZÁS, 75–77.

²² ANTAL, 257.

A *Függetlenség* megjelenése nem maradt visszhangok nélkül. A versenytársak és politikai ellenfelek a „dömpingsajtó” elnevezést ragasztották az antali sajtónóvumra, utalva annak – kormányzati támogatásokon keresztül lehetővé tett – nyomott árára, mely önmagában nem tehetné lehetővé a kiadási költségek fedezését. A versenytársak a piaci viszonyokba való erőteljes beavatkozást nehezményezték, az országgyűlésben pedig elsősorban a sajtószabadság korlátozását kérték számon Gömbösön. Antal és a „dömpingsajtó” heteken keresztül állt a támadások kereszttüzeiben, melyre a kormánypárti sajtó (beleértve a Bethlen-lapokat, valamint a katolikus Központi Sajtóvállalatot) hasonló energiával reagált. A sajtófőnök vezetésével sokszor ellentámadásba mentek át, bírálták a nagykapitalista érdekek finanszírozásában megjelenő budapesti lapokat – melyek így Antal szerint ugyanúgy jellemezhetőek a „dömping” jelzővel –, valamint utaltak ezen újságok olyan praktikáira is, melyek az előfizetők számára, sorsoláson keresztül különböző jutalmakat, kedvezményeket intéztek. Mindezzel tehát az ellenzéki lapok kiadóit üzleti magánérdekeik védelmével vádolta, melyet a sajtószabadság melletti kiállás álcájába burkolnak. A lap a támadások dacára sikeresnek bizonyult, és elérte a példátlanul számító kétszáz-egyzes napi példányszámot is.²³

Antalék következő vállalkozása az értelmiségibb rétegnek szánt *Új Magyarország* megalapítása volt. A sajtófőnök ezzel egy nagyobb terjedelmű, magas színvonalú, a nagy, liberális lapok minőségével szemben is megállni képes napilap megalkotását célozta. Ennek létrehozásához két dolog kellett: a megfelelő anyagi háttér, valamint kipróbált, minőségi, neves szerkesztőgárda. Előbbi esetében Antal a korábbi szabályhoz folyamodott, a fővárosi és külügyminisztériumi sajtóalapok, illetve konzervatív pénzintézetek, kereskedelmi- és iparvállalatok segítettek előállítani a lapindításhoz szükséges összegeket. A szerkesztőgárda összeállítása azonban nehezebbnek bizonyult, ugyanis itt már nem húzhatott elő a tarsolyából egy csoportnyi tehetséges, fiatal, „gömbösista” pályakezdőt, hanem egy befutott „sztárgárdára” volt szükség, akik a kifinomultabb pesti értelmiség számára is megütötték a mércét. Az „aduzás” Gömbösék számára ebben az esetben a *Magyarország* című konzervatív, legitimista lap főszerkesztője, Milotay István lett. Noha korábban számtalan összetűzése volt a miniszterelnökkel – elsősorban annak szabad királyválasztó mivolta okán –, mégis az egyik legjobb tollú korabeli publicistának számított, aki konzervatív, keresztény körökből érkezett és a gömbösi csoporthoz hasonló gondo-

²³ PAÁL 2015, 105–110., ill. GERGELY 2004, 268–278.

latokkal bírt. Milotay átcsábítása kapcsán kapóra jött, hogy az éppen összekülönbözött a *Magyarság* tulajdonosával, Rupprecht Olivérrel, a lap vezetése felé támasztott anyagi követelések miatt. Az összekülönbözésből válás lett, Milotay pedig Antalék megkeresése után csakhamar – a *Magyarság* majdnem teljes szerkesztőgárdájával egyetemben – a sajtófőnökség József körúti épületében, az *Új Magyarság* élén találta magát (Milotay az új lapban 49 százalékos részesedést is kapott).²⁴ Az *Új Magyarság* 1934 augusztusában indult el. A főszerkesztő továbbra is egy jobboldali, keresztény, szociális elemekkel tűzdelt irányzatot vitt, de ezt az aktuális kormánypolitika elvárásaihoz igazította. Kifelé viszont igyekezett megőrizni az önállóság látszatát. Antal tehát ismét jó időben és a szálakat a megfelelően irányítva lépett a sajtópropaganda alakítása terén, 1934 végére pedig már két, jól működő, saját alapítású lappal dolgozhatott a gömbösi politika.²⁵

A harmadik – és legkevésbé jelentős – Gömbös-lap, az *Esti Újság* megjelenésére 1936 júliusáig kellett várni. Egy „körúti” (bulvár)lap lett, nagy, kiemelt sorokkal, címszavakkal, sok képpel és rövid, informatív hírósszefoglalókkal. A bulvárlap 6 filléres áron jelent meg és a hasonló közönségnek szánt, hasonló idősávban megjelenő bethleni *8 Órai Újság* versenytársának szánták. A megalapításáról Antal szűk terjedelemben számol be. Említést tesz az újság anyagi hátterének a fentiekhez hasonló módon történt biztosításáról, valamint a szerkesztőség főbb tagjairól, így az addigra már elismert publicistává érett Hubayról (ennek a Gömbös-újságnak is ő lett a főszerkesztője), illetve Makkai Jánosról²⁶ és Gáspár Antalról. Megemlíti – az ekkor már betegágyhoz kötött – Gömbös lelkendezését, aki a lappal kapcsolatos új fejleményekről beszámolót kért. A sajtófőnök – aki ekkor igazságügyi államtitkár – visszaemlékezései szólnak a lap megjelenésének visszhangjairól is, mely főként a 8

²⁴ Milotaynak a *Magyarságtól* való távozásáról és az *Új Magyarság* közvéleményt formáló szerepéről beszámol Hegedűs Gyula (aki a lapnál kollégája volt) Antal népbírói pere során tett vallomásaiban. Szerinte Milotayt személyes szempontok mellett politikai becsvágyak is vezérelték az „átigazolás” során. Milotayt egy tehetséges, de tehetségét rossz célokra használó véleményvezérként festi le, akinek meghatározó szerepe volt a két világháború közötti jobboldali középosztály politikai felfogásának alakításában. Hegedűs szerint a második világháború közeledtével a „tengelyhatalmak” melletti szerepvállaláshoz Milotay meggyőző szellemi muníciót szolgáltatott a „tiszti kar, a hivatalnoki középosztály és nagyrészt a törvényhozók” gondolkodása számára, akik az érveiket sokszor az ő cikkeiből merítették. (ÁBTL. 3.1.9-V-116532/1, 30–35. old.)

²⁵ ANTAL 2004, 278–284., ill: Buzás 84, 89.

²⁶ Makkai János: A Reformnemzedék egyik tehetséges vezető személyisége volt, aki 1935 márciusában a NEP hivatalos jelöltjeként lett országgyűlési képviselő, majd fontos szerepet vállalt az ún. első zsidótörvény elfogadtatásában, a másodiknak pedig „nem csupán parlamenti előadója, de szellemi inspirálója, előkészítője és ideológusa is volt”. Lásd CSIZMADIA ERVIN: *Makkai János. Ősztől és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Új Mandátum, Budapest, 2001. 9., 16–27., 115–123. *Országgyűlési Almanach 1935...* i. m. 314–315. (A jegyzet innen: VONVÓ 2015, 312.)

Órai Újság részéről váltott ki támadásokat (ez utóbbi élén ekkor már a gróf fia, Bethlen András áll).²⁷

A „dömpinglapok” létrehozása mellett érdemes szólni a patinás *Budapesti Hírlap* sorsának alakulásáról is. A Rákosi Jenő által alapított, a Monarchia idejében elismert napilap 1933-ra komoly anyagi problémákkal küszködött, és stílusában idejétmúltak tűnt. A Bethlen által patronált újság Gömbös, illetve Antal terveibe sem illett bele, arról nem is beszélve, hogy a lap fenntartása súlyos pénzeket emésztett fel a sajtóalapból. A sajtófőnök úgy vélte, hogy „a Budapesti Hírlap ügyét rendbe hozni már egyáltalán nem lehet, de nem is érdemes”.²⁸ Ennek ellenére ideiglenesen mégis a lap szanálása mellett döntöttek. A *Budapesti Hírlap* finanszírozásának háttere ugyanis Antal szerint olyannyira „félresiklott” a megelőző években, hogy a lap igazgatósági tagjait (jórészt Bethlen köréhez tartozó, jónevű nagytőkések, főurak) egyenesen börtön fenyegetné, ha kitudódna a részvénytársaság valódi helyzete. Nem akarván tehát Bethlennel kenyértörésre vinni a dolgot (illetve botrányba keverni a kormánypártot), a hírlap lélegeztetőgépen tartása és átszervezése mellett döntöttek, amelynek élére közties megoldással Ottlik György (Bethlen híve) került mint főszerkesztő, de Bókay János (Antal embere) töltötte be a felelős szerkesztői pozíciót. Az újság ezt követően működött is ideig-óráig,²⁹ ám az 1935-ös választások és a gömbösi térnyerést követően Ottlik is lemondott, a *Hírlap* pedig a „dömpinglapok” mellett – végleg haszontalanná válva Gömbösök számára – lassú enyészetnek indult, végül 1938-ra meg is szűnt.³⁰

Az említett orgánumok mellett említést érdemel a Szörtsey József-féle TESZ³¹ Gömbös-párti lapja, a *Nemzeti Figyelő*. Annál is inkább, mivel a lap 1932 végétől a kormánypárt félhivatalos újságjának számított.³² Antal röviden beszámol a korábban csekély olvasottságú TESZ-lap „metamorfozísáról”, vagyis annak politikai hetilappá alakulásáról. A saj-

²⁷ GERGELY 2004, 284–287., ill.: BUZÁS, 91–92.

²⁸ GERGELY 2004, 254.

²⁹ Sőt, amint az a későbbiekben látható lesz, számos fontos Gömbös-nyilatkozat, hivatalos közlemény ott került leközlésre. A lap továbbra is fontos szerepet töltött be a párt sajtópropagandájában, nem csak a *Függetlenség* megalapítása előtt, hanem még azt követően is jelentős ideig.

³⁰ PAÁL, 109–110., ill.: GERGELY (2004), 250–255.

³¹ Társadalmi Egyesületek Szövetsége: 1919 őszén alakult, a jobboldali egyesületek összefogására létrehozott, jelentőségteljes szervezet a Horthy-korszakban, melynek létrehozója és fő szervezője Szörtsey József volt. Az 1918-ban Erdélyből menekült újságíró, politikus 1919-től szoros kapcsolatban állt Gömbössel, aki a kormányalakítást megelőző beszélgetésekre is meghívta őt. A Szövetség egyik legaktívabb propagálója és segítője volt az új miniszterelnököknek céljai megvalósításában. (VONYÓ 2015, 345–347., ill. a TESZ-ről részletesebben: KEREPESZKI Róbert: *A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban*. In: *...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni*. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: GEBEI Sándor, IFJ. BERTÉNYI Iván, RAINER M. János. Liceum Kiadó, Eger, 2011. 373–388.)

³² VONYÓ 2015, 430.

tófőnök elmondása szerint ez az átalakulás havi tizenötezer pengőjébe került a sajtóalapnak. A *Figyelő* új formájában először 1932. november 23-án jelent meg, Szörtsey József főszerkesztésében.³³ Ezt követően a lap – stílusát tekintve – leginkább ideológiai tartalmú háttérírásokkal jelentkezett (többnyire Gömbös-párti értelmiségiek, vagy éppen Szörtsey tollából), támogatta a Gömbös-kormányok reformpárti politikáját és sokszor nyíltan rokonszenvet tanúsított a fasiszta Olaszország intézményei és működési rendje irányában. A lap a TESZ szervezésében zajló események, szerveződések első számú szócsöve is volt, széles körben népszerűsítette többek között a Nemzeti Munkahét eseménysorozatát.

Az 1935-ös választásokon elért gömbösi „diadal” után bizonyos szintű radikalizálódási szándékok látszottak körvonalazódni a gömbösi propagandában, illetve néhol ezeket már a gyakorlatba is sikerült átültetni. A Marton Béla vezetésével zajló „tömegpártosításban” komoly eredményekkel bíró NEP újabb szintre kívánta emelni a párt propagandatevékenységét. Ezért egy új propaganda és agitációs csoport jött létre Marton kezdeményezésével, melynek tervezete egy, a totális államrendszerekben követett gyakorlatot kívánt leutánozni a propagandatevékenység megszervezése terén. A tervezet három különböző eszközcsoportot különített el, melyek a „hallószervi”, a „látószervi” és a közös, „halló-látószervi” propagandalehetőségeket taglalták. A dokumentumban nagy hangsúlyt kapott a „látószervi” kategóriába eső sajtó – első sorban a már létrejött Gömbös-lapok –, melynek kapcsán elkülönítésre került a fővárosi és a vidéki vonal. (Utóbbi esetében az MVLOE kapta a legfontosabb szerepet, melyet ráadásul már ki is lehetett pipálni Marton elnöki címének megszerzésével az egyesületben.) Ezen kívül nem feledkeztek meg a rádió adta lehetőségek kiaknázási módjairól sem, de külön propagandaautók üzembeiktatását is előirányozták például, melyek Gömbös beszédeit, „nemzeti” zenét stb. sugároztak volna. Antal szerint a tervezet megvalósíthatatlannak bizonyult az adott demokratikus keretek között, sőt, azt egyenesen „valamely német munka”, illetve „Göbbels doktor ideológiai műhelyében készült akcióprogram” lemásolásának tartotta. A tervezetet nem is valósították meg soha.³⁴

Valamivel eredményesebb volt a sajtótermékek szubvencionálásának még drasztikusabb koncentrálása a sajtóosztály részéről. Bethlen

³³ ANTAL, 189.

³⁴ ANTAL, 418–421, ill: KLEIN Tamás: *Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához II. Sajtószabadság és/vagy nemzetérdek – egy „öncélú nemzeti állam” sajtószabályozása (1931–1936)*. In *Medias Res* 2013/1. 57. (Digitálisan: <https://media-tudomany.hu/wp-content/uploads/sites/13/2017/11/media-tudomany-sajtoszabadsag-esvagy-nemzeterdek-egy-oncelu-nemzeti-allam-sajtoszabalyozasa-1931-1936-cikk-34.pdf> – letöltve: 2021. 03. 08.).

A németországi látogatása után hazaérkezett Gömbös Gyula miniszterelnök, mögötte Bakách-Bessenyei György, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője áll. 1935. október 1. (Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archivum / Negatívotár / Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok gyűjteménye)

kiszorításával Antalék immár feladhatták a korábban taktikai okokból szükséges kompromisszumokat és erőteljesebben irányíthatták a sajtóalap forrásait a saját orgánumaik finanszírozására. Erről sokszor levélben tájékoztatták a főispánokat, akik arról kaptak felvilágosítást, hogy „a miniszterelnök úr önagyméltóságától ismételten azt a direktívát kaptam, hogy a vidéki lapok rendelkezésére álló anyagi erőket ne forgácsoljam szét, nagyszámú orgánumok támogatására, hanem inkább arra törekedjem, hogy az ilyen természetű inflációt leépítve, kisugárzó sajtógócponatok létesüljenek”.³⁵ A közigazgatás helyi erői azonban több helyütt is ellenálltak a „fentről” kapott utasításoknak, sőt, még az egyszerű adminisztratív tájékoztatások szintjén is akadozott a Belügyminisztérium és a lokális szervek munkakapcsolata.³⁶

³⁵ Antal levelét a Fejér megyei főispánhoz közli: GLATZ 1988, 239–240.

³⁶ PAÁL, 104–105.

Az antali sajtógépezet keretein belül kialakított véleményformáló mechanizmus a lehetőségek szerint tehát igyekezett egy önálló, populista, „gömbösi” hangot megjeleníteni a közéletben, mely alapvetően különbözött minden addigitól. A sajtóellenőrzés központosítása és az új orgánumok állami háttérű finanszírozása segítségével a „dömpingsajtó” valósággal elárasztotta a piacot, ahol pedig erre lehetőség nyílt (főként vidéken), ott törekedtek a teljes sajtómonopólium kialakítására is. Ennek az extrém mértékű sajtódömpingnek köszönhetően az új lapok sokkal szélesebb rétegeket tudtak elérni, melynek eredményeképpen a társadalomba a bethleni rendszer kereteit szétfeszíteni hivatott gondolatok hatolhattak be.

Gömbös sajtópolitikájának/propagandájának megjelenése tehát több szempontból is jelentősnek tekinthető a Horthy-korszak közéletének (át)alakulása kapcsán. Egyrészt a társadalom nagy hányada által érzékelt közjogi- és szociális problémák (választójogi kérdések, földkérdés, gazdaadósságok, munkáskérdés, stb.), így a rendszer rákfenéinek – még ha sokszor mérsékeltebb vehemenciával is, de – folyamatosan jelzett kritikái tulajdonképpen először kaptak igazán teret a közvéleményben. Ennek az új, „populista” hangnemnek az eredményei a felszínen Gömbös 1935-ös, fölényes választási győzelmében csúcsosodtak ki. Másrészt a tömegtájékoztatás kereteinek kiszélesítése és az információs csatornák széles körben elérhetővé tétele egy olyan szellemet eresztett ki a Bethlen (és Horthy) által lezárt palackból, mely a későbbiekben (elsősorban már Gömbös halála után) a többi között elősegíthette a nemzetközi autoriter tendenciák szőlamainak hazai terjedését, majd bátoríthatta a közvéleményt a tengelyhatalmak melletti háborús szerepvállalásban.

EGY PÁRIZSI NAPLÓRÓL ÉS A '68-AS LÁZADÁSRÓL

Beszélgetés Tompa Mária szerkesztő-műfordítóval, a Szentkuthy-hagyaték gondozójával

– A friss Nobel-díjas Annie Ernaux magyarul is olvasható *Évek* című, regénynek nevezett impresszió-törmelékében¹ a művészi szabadsággal visszaélve politizál. A politika világáról szóló emlékeit felidézve saját rendezetlen érzelmeire, illetve másodforrásból szerzett ismereteire támaszkodik. A jobboldali Charles de Gaulle, Georges Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing és Nicolas Sarkozy elnökök a karaktergyilkos indulatának célpontjai. Könyve 127. oldalán például ezt olvassuk: „...Giscard ajkát csücsörítve azt mondja: »gratulálok a vetélytársamnak« (a mondat úgy hangzott, mintha többször egymás után szellentett volna)...” Ilyen emelkedetten fogalmaz a hatvoannyolcas életérzést lobogtató baloldali bobo – azaz bohém, burzsoá – író. Ahogy Buffon mondta: „A stílus maga az ember.” A gyanútlan magyar olvasó ismét hamis képet kap Franciaországról, ha e friss Nobel-díjas szerzőt olvassa. Az író azokról a bizonyos májusi-júniusi eseményekről is ír, noha még a helyszínen sem volt – ellentétben Önnel. Mit gondol, valóban olyan emelkedett volt a diákok megmozdulása, mint ahogy az ünnepelt toll- és szemforgató leírta?

– Szerintem nem. Tulajdonképpen 1968 májusának elején kezdődött ez a mozgalom. Az egyetemista diákok elkezdtek emlegetni a reformkéréseket, amelyek szerintem jogosak voltak. Erre telepedett rá aztán egy baloldali anarchista megmozdulás. A jelmondatuk szerint tilos volt tiltani. A másik jelmondatuk: „Szeretkezz, ne háborúzz!”

– Mielőtt folytatná, hadd kérdezzem meg, hol dolgozott Párizsban? Annie Ernaux is szeretett volna ott élni, de neki nem sikerült. Az *Évek* 129. oldalán ezt írja a francia fővárosról: „Szükségképpen odavezetett minden sikeres életpályára, csak ott részesülhettünk a modern világ összes vívmányaiban.” Irigyelhettem én is Önt az ott töltött éveikért?

– Azt hiszem, igen. Amikor a férjem váratlanul bejelentette, hogy ki akar menni nyugatra, először meghökkentem. Végül rá tudott venni, hogy lépünk le Párizsba. Ez 1963-ban volt. A sok-sok év távlatából visszanezve elmondhatom, hogy nem bántam meg. Igen sokat kaptam Párizstól és Franciaországtól. Számos érdekes helyen dolgoztam, beleláltam a helyi viszonyokba, sok emberrel ismerkedtem meg. Egy helyi fényképészetben dolgozva például nagy dokumentumértékű fotók kerültek a kezembe, amilyeneket sehol máshol nem láthattam volna. Majd

¹ Annie Ernaux: *Évek*. Magvető, 2021, ford. Lőrinszky Ildikó.

elvégeztem a Sorbonne-on a külföldieknek fenntartott franciatanári szakot. Ezzel lehetőséget kaptam, hogy francia nyelvet tanítsak – persze csak külföldön. Később a rádiónál dolgoztam mint újságíró. Sajnos megszüntették az ORTF-et², és mintegy ötszáz újságírót bocsátottak el, magam is közöttük voltam. Átkerültem a Sorbonne finnugor tanszékére könyvtárosnak. Szerettek ott, és én is szerettem őket. Szóval minden rendben volt, de aztán családi okok miatt hazajöttem. Ez 1976 szilveszterén történt.

– *Volt-e alkalma megismerni a francia vidéket, amelyet Ernaux lesajnál, sőt amiért szégyenkezett is a baloldali véleményformálók előtt?*

– Férjemmel többször is keresztül-kasul bejártuk Franciaországot. Abban az időben ez könnyebben ment, és olcsóbb is volt, mint napjainkban. Ennek kapcsán elmondanék egy rövid történetet. Pierre Senges, író barátom egyik barátja, aki egy kiadót vezet, Párizsban élt hosszú ideig. Valami oknál fogva lement egy faluba, ahol le is telepedett. Aztán a kiadóját is levitte a faluba, és ott működtette. Meglátogatták a barátai, tetszett nekik a környék, és egyre többen költöztek oda. Kezdték benépesíteni a falut. Napjainkra már több kiadó van abban a kis faluban, amelynek beceneve La cité des écrits, azaz az Írások városa. Ez jó példa arra, hogy a vidékben milyen végtelen lehetőségek rejlenek. Nagy hiba ezt lenézni a város távlatából.

– *A Kortárs kiadónál 2019-ben megjelent Szentkuthy Miklós vonzásában című könyvében hosszú részleteket olvastam Mária naplójából. Mióta és milyen rendszerességgel vezet naplót?*

– Volt idő, amikor rendszeresen vezettem. Például amikor Szentkuthy mellett dolgoztam. Később már kevesebbet írtam, az utóbbi években már sajnos nem. Vegyük számításba, hogy 16 Szentkuthy-kötetet rendeztem sajtó alá a szerző halála után, és ez a sok munka lekötötte az időmet. Aztán meg a könyvemet is meg kellett írnom. Hosszú ideig csak az adatokat gyűjtöttem különböző témákban, például a tánc témájában, és mindenben, ami foglalkoztatta Szentkuthyt. Arról is persze, ami bennem megült, nyomokat hagyott. Például amit nem vettem bele a könyvembe, de azért itt elmondom: nagyon sok jegyzetem van a semmi fogalmáról. Tudniillik Miklósnak van egy Lear királyról szóló előadása, amelyben arról is beszél, hogy Shakespeare nagyon szerette a „nothing” szót. A semmi természetesen nem azonos azzal a semmivel, amit mi naponta használunk. Az egy egészen rendkívüli dolog. Bergson is írt erről, meg még sokan mások. Például nagyon szeretem a csillagászatot, a csillagászati könyveket. A semmi is bennük van, hiszen a világegyetem

² Office de Radiodiffusion-Télévision Française (Francia Műsorszolgáltató és Televíziós Iroda).

*Boulevard Saint-Michel, szemben a Rue Monsieur-le-Prince. Párizs, 1968.
(Fortepan / Szekrényesy Réka)*

annyira ki fog tágulni, hogy a végén már semmi sem lesz ott, ahol volt. A semmi szó nekünk, nyugati embereknek érthetetlen.

Nagyon tetszett Miklósnak, amikor elmeséltem neki: a francia metróban, ahol az ember várja a szerelvényeket, van egy olyan szakasz, amikor az alagútból kijön a vonat, és utána bemegy. Ahol kijön, meg ahol bemegy, ott van egy kiírás, miszerint vigyázzunk az ürességre (attention du vide). Rájöttem arra – és erről beszélgettünk is Szentkuthyval –, hogy mindennek a világon van egy konkrét és egy szimbolikus oldala. Az említett felirat mindezt különös erővel mutatja meg.

– Megemlítené néhány bejegyzést a kiadatlan párizsi naplójából '68 májusának végéről?

– Például május 25-én, szombaton többek közt az járt az eszemben, hogy miért engedik a szabadság nevében érvényesülni az anarchiát? Mert nagyon szélsőséges eseményeknek voltam szemtanúja napokon át. Néhány nappal korábban, a Párizsban megrendezett észak-vietnámi–amerikai tárgyalások előestéjén a tájékoztatásért felelős kormánytag a televízióban kérte az egyetemistákat a rend betartására, arra, hogy a főváros legyen a béke városa. Süket fülekre talált.

– *És mire emlékszik abból, ami az előző napon történt?*

– Aznap este 9 órától hajnali négyig hallgattuk a rádióban a helyszíni közvetítést a Latin negyedből. Este 11 óra felé a gránátok bevetését már ágyúzásnak véltük a lakásunkból, amely úgy tíz kilométerre volt ettől a negyedtől.

Másnap reggel kilenc körül indultunk el a barátommal megnézni a Szajna bal partján álló csatateret. A jobb parton, a Tuileriák közelében hagytuk az autónkat, akkor még ezt meg lehetett tenni. Érdekes volt megfigyelni, hogy Párizsnak több központja, belvárosa van. A jobb part bizonyos negyedeiben nem volt érzékelhető, hogy felfordulás keletkezett az éjszaka folyamán a túlsó oldalon, a Latin negyedben. A barátommal követett útirányunk: Pont Royal, rue des Saints-Pères, boulevard Saint-Germain, boulevard Saint-Michel, rue Soufflot, Panthéon, rue Ulm, Gay-Lussac és vissza a boulevard Saint-Michelen.

– *Térképen is követhető ez a szép útvonal. És érinti a gyönyörű Luxembourg-kertet. Én is bejártam ezt 2019 tavaszán, egy nappal a Notre-Dame-i tűzvész előtt.*

– '68-ban másképp nézett ki, mint a közelmúltban, amikor ismét arra jártam. Akkor a Saint-Michel úton mindenütt szétdobott barikádokat láttam, amiket a rendőrség útkaparó gépekkel tolatott félre. A barikádok alapanyaga a felszedett utcakövek, a felborított autók és a felhalmozott szemét volt. A rendőrök az éjszaka folyamán könnyfakasztó bombák százait eregették a levegőbe, és emiatt még másnap délelőtt is elviselhetetlen volt a hosszabb álldogálás. A Cluny Múzeum kerítése ki volt döntve, és sokan mentek be megszemlélni a római termákat. A romok körül ténfergők nézelődtek, tanácstalanul álldogáltak, hiszen semmi újat nem találtak, amit kívülről ne láttak volna éveken át, nap mint nap arra járva. Nem tudtak mit kezdeni azzal, hogy végre bejutottak a tiltott területre. Számomra az lett a felfordulás egyik jelképe.

– *Milyen volt az idő, és hogyan reagált a látottakra a civil többség?*

– Langyosan szemerkélt a ködös eső. Az könnyezett a tájra, vagyis a kiégett, felborított autókra, a betört kirakatokra, feltört és kiégettet kávéházakra, az évszázados kivágott fákra. Barbár rombolást láttam mindenhol, törzsi háborúra emlékeztető helyszíneket. Emlékszem, hogy délelőtt 11 óra tájt alig volt közlekedés a Saint-Michelen. A gyér forgalom pedig kénytelen volt szalamozni a füstölgő roncsok között. Több lármázó, vitatkozó csoportosulásba is befurakodtunk. Szürreális látvány volt, hogy mindenki a szemét törölgette, mintha sírna. Többnyire meglepett, megszeppent kispolgárok, munkások, családanyák beszélgettek a rendőrökkel, a diákokkal, a pillanatnyilag sztárként szereplő és viselkedő „felkelők”-kel. Már senkit sem érdekelt a két héttel korábbi botrány Mireille

Mathieu színésznő menyasszonyi ruhájáról, pedig még mindig ott díszelgett az „ügy” az újságosbódék kirakatában. Az emberek beszélgettek, vitatkoztak, és többnyire mindenki fújta a magáét. Egy rendőr a fülem hallatára mondta, hogy hasonló helyzetben 1956-ban tankokat vetettek be a civil lakosság ellen. Vállvonogató, legyintő válasszal fogadták: „Ó, törődünk is mi Budapesttel, messze van az innen! Mi a saját bajunkkal törődünk! Könnyű beszélni távoli, talán meg sem történt dolgokról! Párizsban örülünk annak, hogy tankokkal jöttek a szegény diákok ellen?!”

– Annie Ernaux-nál e „szegény” diákok megdicsőülnek. Az említett Évek című könyvében a fejedelmi többszt használja: mi így..., mi úgy..., mi amúgy... Látszik, hogy ő minden áron a '68-as nemzedék kéretlen prókátora szeretne lenni. „A májusi eszmények – olvassuk a 119. oldalon – tárgyakban és szórakozásban öltöttek testet.” A „tárgyakról”, és a „szórakozásról” Mária az imént felvilágosított! Beszéljünk a „szegény diákokról” is, akiknek hangadói Párizs „rózsadombi” negyedéből jöttek a reflektorfénybe!

– Igen, a „szegény diákok” – de mi az, hogy diák? Vagy szegény egyetemi hallgató? Én is az voltam akkor. A diáklét nem státusz, hanem átmeneti állapot, nem foglalkozás, se nem hivatás; a „vándor” szónak stabilabb és egyértelműbb a jelentése, mint a diáké. Néhány egyetemi hallgató a vezetőségéből talán tudta, hogy mit akar, de a diákok nagy része, beleértve a gimnazistákat is, vakon csődült erre-arra a nagy felfordulásban. Élvezték a pillanatnyi fontosságukat, és pótcselekvésekkel tetszelegtek.

– „Másképp gondolkodni, beszélni, írni, dolgozni, élni! – olvassuk az Évek 110. oldalán – Úgy éreztük, nincs vesztenivalónk, mindent érdemes kipróbálni. 1968 a világtörténelem első éve volt.”

– A diákokat nagyon fáradtnak láttam május 25-e délelőttjén. Érdekes összetevő egy forradalomban a kimerültség. Azok is szédelegtek, akik nem sérültek meg az éjszakai tüntetés során. Pedig, aki ilyen fokon fáradt, az hajlamos az önsajnálatra. Így a sérelmük és méltatlanságuk jogosultsága, illetve annak érzése kimerültségükkel egyenes arányban nőtt. Az őket körülvevő kispolgárok és családayák úgy nézegették őket, mint a csodabogarakat. És ezek a csodabogarak bebiflázott marxista és maoista szövegeket nyomtak, a Kommunista Párt kiáltványából idéztek. Azt ismételték, hogy nem elégszenek meg homályos ígéretekkel a kormány részéről. Meghívták ugyan őket, hogy vegyenek részt a politikában, de őket az nem érdekelte, szabadok akartak lenni! Fáradságuk nem engedte, hogy részletezzék, miben is áll az a fene nagy szabadságuk.

– Ernaux így „emlékezik”: „Nem számított többé elitélendőnek a felnőttek és a gyerekek közti erotikus kapcsolat.” Talán ezt a Magvető által kiadott épületes

könyvét megrendelik a gimnáziumi könyvtárak is? Lapozzunk csak tovább: „A házaselet tompultságából feléledve ültünk a földön a falra függesztett poszter előtt: a nő a férfi nélkül olyan, mint a hal bicikli nélkül. Visszatekintettünk eddigi életünkre, és úgy éreztük, képesek volnánk otthagyni férjet, gyereket, megszabadulni az összes kötöttségtől, és vad dolgokat írni.”

– Sikerült vad dolgokat írni, és vad dolgokat is tenni. És így kezdtek lerombolni a civilizációs vívmányokat. Mára nyoma sincs Párizsban annak, amit még én – talán utolsó mohikánként – megéltem. Vad dolgokat tettek és tesznek folyamatosan, aztán siránkoznak a közbiztonság eltűnésén. De van egy francia karakterjegy is az ilyen hengegő szövegek mögött. Azon a furcsa és ködös délelőttön, amelyről beszéltem, a „hallgatag többségből” sokan merészkedtek be a Latin negyedbe. Szinte mindenki álmos volt, mert hajnalig üldögéltek a rádiójuk mellett, de az álmoságuk ellenére hamar vitába keveredtek. A franciák akkor vannak elemükben, amikor – jól, rosszul –, de kibeszélhetik magukat. A szólásszabadság itt a legnagyobb szentség. Miután mindent elmondtak, ami nyomja a szívéket, továbbra is követelik a szólásszabadságot.

– *Naplójában, a magyarra lefordíthatatlan Journal du dehors (Gallimard, 1993) című könyvecskéjében Ernaux végigszapulta – minden irodalmi átlényegítés nélkül – szorgalmas, de kispolgári életvitelű szüleit. Még azt is képes volt leírni, ahogy az édesapjával megtett autóbuzos lourdes-i zarándoklatról hazafelé jövet hogyan végezte el a nagydolgát az egyik pihenőnél. Neki ez volt a legmaradandóbb emléke a zarándoklatról. Polgárpukkasztó pimaszságnak szánhatta, ám ez az attitűd már idejétmúlt a francia irodalomban. De térjünk inkább vissza a '68-as szólásszabadsághoz...*

– Azon a májuson sokan voltak, akik nagy szlogenekkel teleírt táblákat cipeltek. Csodás termékenységgel bújtak elő a különböző szervezetek, amelyek gyűléseztek, alapító okmányokat szerkesztettek, ellentmondtak maguknak és egymásnak, és átfogalmazták, amit korábban írtak. És ebben a néhány napos anarchiában minden új posztra akadt egy önjelölt figura. Eszembe jut egy tragikomikus esemény: az Ordre des Médecins, az Orvosi Kamara gyűlésezett, és magnetofonra akarták venni az újonnan fogalmazott alapokmány szövegét. De féltek, hogy az „ellenség” el akarja vágni a kábelt, ezért a résztvevők mindegyre az asztal alá néztek, lábukkal tapogatóztak, hogy nem kúszik-e ismét „ellenség” a magnetofon zsinórja felé.

– *André Breton és Dali képzeletvilágával vetekedő esemény lehetett...*

– Igen, ez maga volt a megvalósult szürrealitás. Sokszor az volt az érzésem, hogy a valóban szükséges, és jószándékú reformtörekvések ismét háttérbe szorulnak, mint annyiszor a történelem folyamán, és parler pour parler, vagyis öncélú beszéd lett az egész felfordulás lényege. És

ettől annyira mámorosak lettek az emberek, hogy észre sem vették: lassan a létük forog a kockán, és a reformtörekvéseiknek ismét „lőttek”. Aztán De Gaulle a rádió mikrofonjához lépett, de keveset beszélt. Sokan a hívei közül is kiábrándultak belőle az első, hétperces beszéde után.

– Még egy utolsó idézet Ernaux könyvének 82. oldaláról: *„Ha nem féltünk volna, hogy összeveszünk a szüleinkkel, akik ugyanúgy elítélték az elvált embereket, mint a kommunistákat, beléptünk volna a Pártba.”* Az író nő jókorát csúsztat. A hóbörgő diákokból nem kért a Francia Kommunista Párt, azon oknál fogva, hogy a párt hazafias volt, és nem szédelgő internacionalista, mint az egyetemisták, akiknek képzeletvilágát Mao, Che Guevara, Fidel Castro töltötte ki. A Kommunista Párt harcolt az amerikai kulturális gyarmatosítás ellen, és elsőként emelte fel a szavát a migránsimport miatt. *Hogy nézett ki a felbolydult élet az intézményekben, mi történt például a Sorbonne főépületében?*

– Hát oda alig akartak beengedni minket, kívülállókat a karszalagos örök, akik között felismertem több clochard-t, azaz csavargót. Őket korábban – az előadásokra jövet – a padokon vagy a földön aludva szoktam látni a Sorbonne téren, de most karszalagos örök lettek. Nem voltam biztos benne, hogy kijózanodtak. Fontoskodásuk, összevont szemöldökük, durva terelgető mozdulataik, személytelen bánásmódjuk, az üvöltéstől berekedt hangjuk emlékeztetett az ötvenes évek Budapestjén járkáló civil rendőrökre. Vak fanatizmus, erőfitogtatás, végre kézbe kapott hatalom szédítette meg őket. Aztán a diákkártya felmutatásával végül bemehettünk. Bent az udvar méhkasához hasonlított. A klasszikus stílusú kápolna előtt diákok szemetet égették. Egy Che Guevara-frizurás fiú néha a tűzre dobott valamit, amitől orrfacsaró füst kerekedett, s amitől egy nem oda tartozó, ha csak tehette, elmenekült. Egy másiknak a kezében egy feliratos vörös lobogó volt, amely a munkás-diák egységet hirdette. Lassú, fáradt mozdulatokkal a korlátra akarta illeszteni, de az erős szélben a nehezekek alól minduntalan kibújt a vászon. A kápolna oszlopain Marx, Lenin, Trockij, Mao, Che Guevara bekeretezett képei függtek, egymás mellett, nagy békességben.

– *Ne feledkezzünk meg az „egydimenziós” Herbert Marcuse baloldali filozófus hatásáról.* Az Őn által említett munkás-diák egység – mint tudjuk – nem jött létre. A munkásság vezetői a kormánnyal folytatott bértárgyalások során nem kértek a hőzöngő fiatalok társaságából. A munkásosztály elindult a középosztályosodás felé, mert az évtizedes De Gaulle-i kormánypolitika és gazdasági stabilitás ezt lehetővé tette. Nagy csalódást okozott a forradalmi erőszakra buzdító baloldali prófétáknak. Marcuse nagy gondja: *ha a munkásosztály nem áll a szocializmus ügye mellé, hol talál egy új proletariátust.* Jól tudta, hogy az iparosodott országokban nem lehet Lenin módjára osztagokat verbuválni földtelen parasztokból és a világháborúban szocializálódott katonákból. De beazo-

nosította azokat a csoportokat, akik zsigeri ellenszenvet éreztek a kapitalizmus iránt. Tudta, hogy számíthat a bohém művészekre és az értelmiség azon részére, akik gyűlölték az iparosodott civilizációt, felsőbbrendűnek tartották önmagukat a munkavállalóknál, kereskedőknél, üzletembereknél. És ezek a baloldaliak – akik uralták az egyetemi és médiavilágot – ilyen szellemben tanították az egyetemistákat. A „nesze semmi, fogd meg jól” tantárgyuk a kultikussá vált „szociológia” volt, amelynek gyakorlásában kiélhették társadalommérnöki szenvedélyüket. A művészetet és a kultúrát felhasználták a „kapitalizmus” elleni harcban, holott nem a kapitalizmussal volt a baj, hanem annak ideológiai és más természetű kisajátításával.

– Volt más gond is: a nemzeti gondolat- és érzésvilág hiánya a fiataloknál. Élénken emlékszem, hogy mit mormogott mögöttem valaki a báméskodó tömegben: „Botrány, sehol egy francia ideál! Miféle forradalom, ahol nincsen francia példakép? Pedig van elég nemzeti nagyság a múltból, és a jelenből is, akikre hallgathatnának. Montaigne-nyel például a Sorbonne téren senki sem törődik. Már az is a megtiszteltetés jele, hogy nem öntik nyakon vörös festékkel!” Az udvaron Victor Hugo szobrát is a tevékenykedő forradalmárok közé sorolták: a kezébe illesztettek egy vörös lobogót, amitől furcsa mód elevennek és szomorúnak láttam. Mások meg emlegették Daniel Cohn-Bendit nevét, akire sok egyetemista hallgatott, de akiből más körülmények közt Danny Kaye lett volna, egy szórakoztató szteptáncos. Most azonban a tömeghisztériát kihasználva, az ifjúság lelkén szteppel. Az Arc de Triomphe-ot ez a német származású jómadár „monument con”-nak, azaz hülye emlékműnek nevezte. A nemzetgyűlésben egy képviselő – megfelelő bocsánatkérések után – fel is olvasta ezt a nyilatkozatot. Igencsak jellemző, hogy a jelenlévők erre csak a vállukat vonogatták, mondván, minek ezen felháborodni.

– Elisabeth Wilson szerint *„A bohémizmus ideológiája menedéket kínált a lelkileg sérült embereknek, akik túl rossz állapotban voltak már ahhoz, hogy rendes munkába álljanak, illetve hogy megfeleljenek a hagyományos társadalmi elvárásoknak.”*³ Tehát az önjelölt értelmiségi „számkivetettek” szervesen váltak részeivé a Marcuse által „Nagy Tagadásnak” nevezett jelenségnek – a szabadpiaci társadalom zsigeri elutasításának. Ilyen önjelölt „számkivetett” Annie Ernaux is, aki a Nobel-díj átvételekor egy fiatalkori naplóbejegyzését idézte: *„Azért írok, hogy bosszút álljak a fajtámon.”*

A bohémek a nyugati társadalom kis szegletére korlátozódtak csupán: a párizsi bal partra, a müncheni Schwabing negyedre, a New York-i Greenwich Village-re és a kezdetben maroknyi, de növekvő számú egyetemi campusra. Ön-

³ Elisabeth Wilson: *Bohemians* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2000), 10., 75.

magukban demonstrációkat sem tudtak szervezni, nemhogy szocialista forradalmat kirobbantani. Kellott nekik egy kritikus tömeg, az ideológiától elkábított egyetemi ifjúság, az új szellemi proletariátus.

– Orosz emigráns ismerősök mondták nekem, hogy moszkvai honfitársaik azt kérdezték tőlük telefonon: „Mi az, a franciák teljesen megőrültek?” És valóban: húsz, ötven meg száz év távlatából Marx, Lenin, Trockij, Che Guevara ott pislogtak a Sorbonne udvarán értetlen arccal. Mao távoli istenként tekintett le a képről, mert előtte még füstöltek is. Jól látszott, hogy Párizsban ellenkező célért, az individualizmus még nagyobb győzelméért folyt a harc. Ezek a drogstore-tölteléké sorsvadt egzisztencialisták nem tudták, vagy nem akarták tudomásul venni, hogy Kínában a tömeg a szent, és aki síkra száll az egyéniség jogaiért, az eretnek. Párizsban azokban a napokban egyébről sem hallani, mint „önigazgatás”, „egyéniesség”, „több szólásszabadság”... Mintha Franciaországban ekkor találták volna ki a szólásszabadságot, mintha az valami új színfolt lenne a francia közéletben. Csodálkoztak, mint Molière úrhatnám polgára: „nem is tudtam, hogy prózában beszélek.” Sok minden hangzott el spanyolviaszként: az egyéniség megőrzése vagy visszaszerzése címén már régóta ismert, a köztudatban régen élő fogalmakat akartak újra eladni.

– *Dinesh D’Souza a Szocialista Egyesült Államok című könyvében megírta, hogy Marcuse polgártárs hogyan kovácsolta össze szellemileg az új proletariátust. A célja az volt, hogy a bohémi életformát a főáramú „kultúra” részévé tegye. „El kellett érnie, hogy a »számkivetettek« jelentsék a normát, és a mindaddig normálisnak tartott embereket kirekesszék. Különös irányba fordult: az 1960-as évek fiataljai felé. Végre talált egy csoportot, amely tömegmozgalommá alakulhat! De micsoda csoportot! Ha ezt Marx látja, valószínűleg nevetésben tört volna ki. Abbie Hoffman, Jerry Rubin, Mario Savio? Joan Beaz? Bob Dylan? Na de mégis, ezek nyavalygó emberek, a háború utáni jóléti társadalom elkényeztetett termékei, az emberi nem paródiái, ezek a valós problémáktól elszakadt, érdektelen, lusta lézengők, akik neurotikus módon forogtak önmaguk, a drog, a szex és agyzsibbasztó zenéjük körül...”⁴ Ezt a kolóniát kellett ütőképes forradalmi csapattá tenni, és elhíttetni velük, hogy ők a társadalom meghatározó rétegei. Az egyetemisták elidegenedtek a társadalomtól. Egyetemeknek nevezett szocialista kommunákban éltek, és magától értetődő volt számukra, hogy nekik mindenük megvan. Többségük hálátlan naplopó volt, akik megvetették szüleiket az értük meghozott áldozatokért. Az önmegvalósítás olyan formájára vágytak, ami túlmutat az anyagi beteljesülésen. D’Souza elemzéseiben ismét csak An-*

⁴ Dinesh D’Souza: Szocialista Egyesült Államok. Ki áll a háttérben? Miért gonosz? Hogyan lehet megállítani? Budapest, Patmos, 2022, 123–124.

nie Ernaux késő kamaszkori, ifjúkori, és kora felnőttkori önmagáról mintázott „hősnői” jutnak eszembe. Ő csak ilyenekről képes írni kis terjedelmű, propagandisztikus célú „mini-regényeiben”, amelyeket erős megszorításokkal lehetne csak regénynek nevezni. De térjünk vissza a Szajna bal partjára. Milyen más helyszínen járt még Párizsban?

– Számomra különösen a Szenátussal és a Luxembourgi parkkal szembeni Odeon Színházban látottak voltak jelképesek. Már a szabad belépéssel gondok akadtak. Ismét karszalagos, borostás örök állták el az utunkat. „Ez nem bejárat, ez kijárat!” – kiáltották, és tereltek a másik ajtó felé. Ott pedig: „Ez nem bejárat, ez kijárat, tessék a középső ajtón bemenni!” Aztán valahogy csak bejutottunk. A nézőtér zsúfolt volt, a színpadon a vasfüggönnyt leengedték, a kis ajtó nyitva volt rajta, ami mögül egy jelmezbe öltözött „forradalmár” (vörös, mezítlás, 18. századi hálósipkás harcos) nézelődött a nyüzsgő tömeg felé. Megtudtuk, hogy Jean-Louis Barrault, a színház igazgatója hosszas alkudozás után kénytelen volt a kelléktárba beengedni a felkelőket, hogy 1789-es hangulatot varázsoljanak maguknak. Egy karszalagos funkcionárius forma, nem nélküli figura próbált rendet teremteni, egyre jobban hadonászott, és őriöngve rázta a fejét. A tömeg élvezte, de a zaj nem hagyott alább. Ha szólt valaki, alig bírták türelemmel, két percen belül már kifütyülték. A karok a levegőben lengtek, mindenki egyszerre akart beszélni. Mindenki csak saját magát vette komolyan, és mintha a másikat csak azért hallgatnák meg, hogy hahotázzanak rajta.

– *Hogy emlékszik, milyen volt az itthoni visszhang?*

– A *Magyar Nemzetről* tudom, hogy meghatottan írta: Franciaországban a legszebb régi munkásmozgalmi légkör uralkodik. Nevetséges volt. Párizsban a legszebb 18. századvégi, bővérű, megittasodott – noha teljesen dilettáns – „forradalmi hangulat” uralkodott.

Emlékszem, hogy hazafelé menet egy plakátot láttam, amelyen hatalmas piros betűkkel ez állt: „Te eszel! De vajon gondolkozol-e?” Tényleg – morfondíroztam –, az Odeon Színházban hányan gondolkodtak az üvöltő, zavaros fejű világmegváltók közül? De Gaulle tábornoknak volt egy híres mondása: Franciaország azzá válik, amivé teszik. Akkor pedig legfőbb kérdés, hogy meddig hajtja az embereket a vak szabadságvágyuk, és akad-e a kellő pillanatban egy olyan vezető egyéniség, aki valóban gondolkodik, aki tudja, mit kell tenni, és meggyőzően ki is tudja fejezni. Olyan ember, aki nem egy a nyájból. Másképp mondvá: vajon De Gaulle képes-e még erre?

– *Mint tudjuk, ő rövidtávon képes volt erre, de hosszú távon – hajlott életkora miatt is – meg voltak számlálva elnöki napjai. De mindenekelőtt a kivoáló taktikai érzéssel megáldott Pompidou miniszterelnököt dicséri, hogy a kormány*

úrrá lett a helyzeten, és nem fajult vérengzéssé a kivagyiság. De mit rögzített a naplójába május 26-áról?

– Másnap vasárnap volt. A szomszédokkal azt találgattuk, hogy kikből tevődik össze a tüntetők csoportja. És minek nevezzük őket? Fiataloknak? De hiszen nem csak fiatalok voltak közöttük, és nem minden fiatal állt mellettük. Netán forradalmárok? Vagy felkelők? De hol van itt ok komoly forradalomra? Izgága lázítók? Az igaz, hogy munkások és az egyetemisták reformkövetelései között voltak megfontolandó és igazságos szempontok is. Lényeg a lényeg: napokig komoly polgárháborús veszély alakult ki. Az is jól látszott, hogy voltak a tömegben olyanok, akik gondolkodnak, és olyanok is, akik szándékosan tették a rosszat. Május 26-án, mintegy 50 órával a Latin negyedben lezajlott bariádharok után érezhető volt végre a lecsillapodás. A kormány néhány képviselője – élén Pompidou-val – előző nap délutáni 3 órától másnap hajnali 4 óráig tárgyalt a szakszervezeti vezetőkkel. Volt remény a gyors megállapodásra. Egy hozzávetőleges időpontról is beszéltek, amikor a munkát újra felveszik. Ez a csütörtöki napra esett.

– És történt valami csütörtökön?

– Hihetetlen gyorsasággal változtak az események. Miután De Gaulle elnök az előző napon váratlanul eltűnt, és azt hittük, hogy a vidéki falujába vonul, nagyon úgy látszott, hogy a kormánya – és vele Franciaország – zátonyra fut. Ő azonban visszatért, erőteljesebben, mint valaha, és bejelentette, hogy nem mond le, sőt, Pompidou miniszterelnökét is megtartja posztján. Bejelentette azt is, hogy összehívja a minisztertanácsot kormányátalakítás céljából, és nem teszi ki az országot a kommunizmus, sőt az anarchia veszélyének. Aznap közel egymillió ember gyűlt össze a Concorde-téren tüntetni De Gaulle mellett. Ilyen tömegnek még a negyede sem gyűlt össze egyetlen diák- vagy munkás-tüntetésen.

– Milyenek voltak a hétköznapok a zavargások után?

– A megélhetés átmenetileg nehezebb lett, pedig mindenki teljes erőbedobással kezdett ismét dolgozni. Az élelmiszer-szállítást még többnyire biztosították, főleg a kis üzletekben, de azok is félig üresek voltak. Eltűnt a cukor, a rizs, az olaj, a liszt, és nagyon felment a zöldségfélék ára. A nagyáruházak, és az élelmiszer-áruházak továbbra is zárva tartottak. A bankok korlátozták a készpénzkiadást, a devizakiadás pedig szünetelt. Az utca embere szédelegve járt, sokan cél nélkül, a várakozást láttam a tekintetekben. Érdekes volt, a városban – nagy kiterjedése miatt – eloszlott a zendülés hangulata. A boulevard des Capucins elegáns kirakatai előtt nem lehetett érzékelni, ami a Latin negyedben történik. Ez a tény szürreális, álomszerűvé tette így utólag is a válságot. A nagy

A De Gaulle-t támogató tüntetés, 1968. május 30-án.
(Archives Nationales / Wikimedia Commons)

sugarutakon és körutakon a katonaság hordta el a szemetet. Sok helyen embermagasságú buckákban hevert a szemét, amelyet a szél rendre megbolygatott. Ne felejtsem el, hogy a benzinkutak is bezártak. Az útonállás módosult: „Benzint vagy életet!” Hát ide jutott Franciaország egyetlen hét leforgása alatt. Az emberek morogtak, de nem volt pánik. Ez viszont nekem érdekes tapasztalat volt. Csak közhelyeket szűrtek át a fogaikon: „Micsoda élet! Micsoda zűr!” Mindemellett senki sem gondolt arra, hogy holnap talán nem lesz se kenyér, se tej, se villany, se gáz. Szomszédaim mosolyogva mondták: „Ne nyugtalankodjék asszonyom, meglátja, minden elrendeződik.”

– Mégiscsak mediterrán ország Franciaország...

– Ahogy mondja. Ott a legvehemensebb dolgok is előfordulnak, minden a komikum és a véres komolyság határán táncol. Hallottam, hogy egy vidéki városban a tüntetők már összeakaszkodtak a rendőrökkel, akik megakadályozták a továbbvonulást, amikor a helyi önkormányzat egyik ablaka kivágódott, kihajolt rajta a tüntetés szervezője, és lekiáltotta: „Emberek, hagyjátok abba, lemondtam!” Egyből lecsendesedtek a kedélyek, a helyi rendőrök és a tüntető munkások komótosan tárgyalni kezdtek. Egy másik emlék: mint említettem, június elsején Párizsban a

köztársaság védelmére – ez a kifejezés is olyan szürreális! – szervezett tüntetésen „De Gaulle nincs egyedül!”, „A franciák velünk vannak!” jelmondatok mellett, egy csapat lelkes apáca azt skandálta: „Mitterrand, fous le camp!” (Mitterrand, hordd el magad!) Ráadásul néhány szűziesen mosolygó nővér tarisznyáján a diákok által közkedvelt felirat éktelenkedett: „Fais l’amour, mais pas la guerre!” (Szerelmeskedj, ne háborúzz!)

– *Ernaux az Években ódákat zeng Mitterrand elnökről. Ezzel szemben a kiváló baloldali filozófus, Michel Onfray azt írja, hogy Franciaországot és a szocializmust a liberalizmus szolgáivá tette 1983-ban. Nem csinált mást, mint folytatta a mérsékelt jobboldali elődje, Giscard d’Estaing politikáját. Sőt, 1986-ban a választási rendszerben arányosítási elemet vezetett be, hogy Le Pen és pártja tényezővé válhasson a francia belpolitikában. Így lett a Nemzeti Front a média falra festett ördöge, akivel riasztani lehetett a választókat, és arra kényszeríteni a mérsékelt jobboldal pártját, hogy mindegyre elhatárolódjon tőle. Mit tart még fontosnak elmondani ’68-ról?*

– Június 2-án, pünkösdvasárnap a bénultságot továbbra is éreztük, noha de Gaulle csütörtöki rádiós beszéde óta a politikai helyzet megváltozott. Benzint ismét lehetett vásárolni, rengetegen mentek el a hétvégén vidéki nyaralójukba. De hogy kedden mi fog történni, azt senki sem tudta, és – legalábbis nekem úgy tetszett – kevés embert érdekelt igazán. Többen azt is fontolgatták, hogy merre lehet a legrövidebb úton elhagyni Franciaországot, ha mégis kitörne a kommunizmus. Nem kellett sok ész belátni, hogy ez természetesen a később kivégzett XVI. Lajos király menekülési útvonala. Tehát irány Belgium! Aznap még mindig nem jártak az autóbuszok, a vonatok, de még a metró sem. A postások is csak részidőben vették fel a munkát. A kormány és a munkásszakszervezetek bértárgyalásai csigalassúsággal haladtak.

– *Összegzőképpen hogyan foglalná össze ’68-as élményeinek tanulságát?*

– Nézze, engem különösebben nem érdekelt a politika, nem volt hozzá érzékem. Én a művészetekkel foglalkoztam, később is, amikor a párizsi rádiónál dolgoztam. A hirtelen ránk törő válságot átélve sokat olvastam az eseményekről, és megpróbáltam valamilyen képet alkotni magamnak róla. Tudtam, éreztem, hogy Franciaország sorsa forog kockán. Én egy kommunista országból szöktem oda, és iszonyatosan zavart, bosszantott a fiatal felkelők elvakultsága, amellyel a kommunizmust áhítozták. Ők azt akarták megvalósítani, ami elől én Franciaországba menekültem. Sajnos azt is meg kellett tapasztalnom, hogy Franciaország hatalmas kulturális öröksége – legyen az bármennyire pozitív – nem bír abszolút értékkel. A hatvannyolcas nemzedék pozícióba került tagjai ellene fordultak, üldözik, kigúnyolják a nemzeti érzést, a többség összetartásának szándékát, a családot, a nemek biológiai meg-

határozottságát és hadd ne folytassam. Franciaország ma hagyományaitól, klasszikus kultúrájától, nemzeti identitásától jórészt megfosztva, védtelenül áll a nagyvilágban.

– *Milyen érzés volt visszatérni hazájába annyi év után? Hogyan alkalmazkodott a kádári körülményekhez?*

– Nagyon nehezen, mert állást – ami az életfeltételeim biztosítója lett volna – nem kaptam. A Magyar Tudományos Akadémiának kellett fordítanom apróbb cikkeket, amikor is egy-egy oldalért kaptam 100 forintot. 1977-től kezdve ezzel foglalkoztam. De nagyobb fordításokhoz is jutottam egy ismerősöm által. A visszatérésemmel nagyon szegénynévé váltam. A nagynéném fogadott be, aki a férjével a Thököly úton lakott. Náluk kaptam egy szép nagy szobát, mivel hatalmas lakásuk volt. 1978-ban megismerkedtem Szentkuthy Miklóssal, pontosabban előbb Dollyval, a feleségével egy barátnőm révén, aki elmondta, hogy hazajöttem Párizsból, és részletesen beszélt rólam. Ezért kérte Szentkuthyné, hogy menjek el hozzá, mert kíváncsi rám. Meglátogattam, és sokat beszélgettünk. A férje akkor súlyos depresszióban szenvedett, és hónapokig nem jött ki a szobájából. Később ismerkedtünk meg – melynek története benne van a könyvemben –, és attól kezdve neki dolgoztam. Bejelentett alkalmazott voltam, hivatalosan is a „titkársága” lettem – ahogy ő nevezte mindig.

– *Tehát 1978 és 1988 között volt Szentkuthy Miklós (1908–1988) közvetlen munkatársa. Hányszor volt még alkalma Franciaországba látogatni, és milyen szemmel nézte kiutazásait az író?*

– Az első utam három évvel a visszajövetelem után történt, mivel akkoriban csak háromévenként lehetett kimenni. Egy-egy hónapra mentem rendszerint, és mindig nagyon jól éreztem magam. Egyszer például egy ismerős házaspárral lementünk délre, egészen az „olasz csizma sarkáig”. Olaszországban egy nagyon szép tengerparti vidékre is eljutottam, Salvaggióra (szó szerint fordítva: vad vidék öble), de voltam Bari-ban is, ahol a katedrálisban Szent Miklós püspöki székét őrzik. Ezt le is fényképeztem Szentkuthynak, aminek igencsak örült.

Az első alkalommal, amikor kimentem, ő nem volt benne biztos, hogy hazajövök. Nagyon félt, hogy nem térek vissza, de azért elengedett. A boulevard Saint-Michel elején lévő könyvkereskedésből sok könyvet hoztam haza, amelyekről tudtam, hogy neki nagyon fontosak. Egyik ilyen – ha jól emlékszem – Léon Bakst orosz származású francia képzőművész, színházi rendező, meseíró egyik műve volt. Én Franciaországban folyton azt kerestem, hogy milyen könyvérdekeséget tudnék hazavinni neki és magamnak. Egyszóval, „meg voltak bocsátva” a franciaországi kiruccanásaim.

– *Milyen visszhangja van Szentkuthy műveinek Franciaországban?*

– 1991-től kezdve a Phébus Kiadónál jelentek meg a könyvei, nagyon jó viszonyba kerültünk a kiadóval. Szentkuthy halála előtt írták meg neki, hogy szeretnének egy életműkiadásra szerződést kötni vele. Sajnos személyesen már nem tudtak vele találkozni. Szentkuthy 1988. július 18-án hunyt el, és ők augusztusban érkeztek meg. Akkor megbeszéltünk mindent, és kiadták az első két könyvet, a *Szent Orpheusz breviáriumának* az első és a második kötetét. Ugyanakkor a Corti Kiadó, akinek a vezetőjét nagyon kedvelem korrektnak és higgadtsága miatt, több könyvét is kiadta: *Az egyetlen metafora felé*, a *Barokk Róbert*, az *Ágoston olvasása közben* címűeket, illetve *Az alázat kalendáriumát*. Az évek folyamán a Phébusnál a már említett két kötetten kívül még két másik kötet is napvilágot látott az *Orpheusz*ből, végül pedig a *Frivolitások és hitvallások* vaskos kötete. Ez utóbbinak én külön örültem. Miután ez megjelent, olyasmit is írtak róla, hogy ha Franciaországban élt volna Szentkuthy, akkor a 20. századi világirodalmat megváltoztatta volna. Az első két kötetet egy madridi kiadó is átvette, aztán egy portugál is kiadott két kötetet, majd évekkel később Belgiumban egy brüsszeli kötött egy életműszerződést velünk, az örökösökkel (a lánya és jómagam vagyunk azok), és ott is folyamatosan kiadják. Tehát nem csak Franciaországban, hanem Európa számos táján is visszhangja van Szentkuthy műveinek.

DAVID MARTIN JONES

AZ UKRÁN HÁBORÚ, A WOKE-KAPITALIZMUS ÉS A NETTÓ ZÉRÓ KIBOCSÁTÁS TÉVESZMÉJE

Ha az igazság a háború első áldozata, akkor a politikai illúziók összeomlása a második. Egy háborúban, annak kimenetelét tekintve, semmit nem lehet készpénznek venni. Éppen ezért, Thuküdidésztől Clausewitzig a jelenség ismerői, főként világos és elérhető célok hiányában, annak elkerülését tanácsolják. Az erőszak tisztázza a helyzetet. Vlagyimir Putyin esetében leleplezte az eurázsiai illúziót, az orosz „hard power” (vagyis „kemény erő”) kudarcát és a fegyveripar piacainak elvesztését. Ezalatt az Orosz Föderáció integritását is fenyegeti, és végső soron a „nagy kínai gazdasági közösség” szolgál szatrápiájává alacsonyítja azt.

Európa esetében a háború nemcsak a posztszovjet Oroszországhoz fűződő viszonyát tisztázta, hanem a nettó zéró energiapolitikáját és jövőbeli gazdasági biztonságát megalapozó téveszméket is. Az USA (illetve akár Kanada vagy Ausztrália) esetében azonban nem ez a helyzet, ott ugyanis a különböző nemzetközi környezetvédelmi egyezmények iránti elkötelezettségük ellenére, továbbra is óvják fosszilis tüzelőanyag- és uránenergia-forrásaikat.

Az európaiak viszont a három évtizedes büntető jellegű környezetvédelmi kormányzás eredményeként nagyon nehéz tél és bizonytalan politikai-gazdasági jövő elé néznek. A tizennyolcadik század óta minden európai háború az erőforrásokért folyt (akár a népességért, akár a szénért, akár a vasért, vagy később az olajért és a gázért). Ez a modern európai történelem alapvető ténye, amelyet az európai elit és tanácsadók, a „történelem bolondjai” a saját maguk és választóik kárára figyelmen kívül hagytak. Az ukrán háború és a félreértelmezett szankciórendszer azonnal rávilágított Nyugat-Európa orosz gáztól és olajtól való függőségére. Éppen ezért, a csatatéren a közelmúltban megtört orosz lendület ellenére az öreg kontinens továbbra is ambivalens módon támogatja Ukrajnát, a demokráciát és a szabadságot.

Az energiaügy esettanulmányt tár elénk arról, ahogyan a politikai elit, amelyet absztrakt normák és transznacionális idealizmus sző át, tökéletes feltételeket teremtett a politikai realizmus bosszújához. Míg Európa nem akart tudomást venni a geopolitika alapvető törvényszerűségeiről, addig azok a legnyersebben jutottak érvényre a közvetlen szomszédságában. Eleinte a nyugat-európai diplomaták, az orosz határhoz közelebbi szomszédok ismételt figyelmeztetései ellenére, to-

vábbra is azon vitatkoztak, hogy Putyin egyáltalán fenyegetést jelent-e a békére és a stabilitásra. Ahogy az Európai Bizottság elnöke, Ursula von der Leyen az Unió helyzetéről szóló szeptemberi beszédében vallotta: „Hallgatnunk kellett volna azokra, akik ismerik Putyint [...], az Unió belüli hangokra Lengyelországban, a balti államokban, valamint Közép- és Kelet-Európában”.

Az európai téveszme gyorsan, egy amúgy elkerülhető, markáns energiaválság formájában fejeződött ki. Az EU számára ez regionális politikai megaláztatást jelent, míg az Egyesült Királyságban egy jellegzetesen brit kudarcot, melyhez a nemzedéknyi többpárti politizálás vezetett. A nyugat-európai politikai elit összeesküdött, hogy katasztrófát hozzon létre, Németországban ez a „vörös/zöld lobb” befolyását tükrözi. A Szociális Demokrata Párt és a Zöld Párt koalíciója arra ösztönözte a látszólag konzervatív Merkel-kormányt, hogy 2022-ig bezárja az összes nukleáris létesítményét, amelyek az ország energiaellátásának 13 százalékát biztosították volna: csak 2021-ben három erőművet zártak be.

Németország természetesen központi szerepet játszik az európai gazdaságban. Mivel Oroszország fegyverként használta az energiaexportot, Németországnak az ipari termelés 65 százalékos visszaesésével kell szembenéznie, hogyha Putyin teljesen elzárja a csapokat, ami mély recesszióba sodorhatja az országot. A politikai pánik mértékét jelzi, hogy a Scholz-kormány szeptember végén lefoglalt három orosz tulajdonú olajfinomítót német földön, hogy biztosítsa olajkészleteit. A vagyonelkobzás általában az olyan szélsőséges államok sajátja, mint Észak-Korea, Irán, Venezuela vagy éppen Oroszország, akár a Szovjetunió bukása előtt, akár utána. A nyugati demokráciákban egyáltalán nem szokványos.

Máshol, például Olaszországban, az üzleti és lakossági felhasználók jelenleg az energiaárak hatalmas emelkedésével szembesülnek. Hiába remélte Roberto Cingolani, az ökológiai átállásért felelős korábbi miniszter, hogy a gáztól való eltávolodás csak „kis áldozatokat követel nagy eredményekért”. Nem meglepő, hogy a gazdaság, Ukrajna és az EU energiaszabályozása döntő szerepet játszott az olasz választásokon, amelyeken a Giorgia Meloni vezette nemzeti koalíció elsőprő győzelmet aratott. Matteo Salvini Ligája, amely az Olaszországban hatalomra jutott koalíció részét képezi, máris úgy látja, hogy az energetikai szankciók hozzájárulnak Olaszország öngyilkosságához („il suicidio Italiano”). Eközben az EU-ból 2020-ban kilépő Egyesült Királyság továbbra is elkötelezett a nettó zéró szén-dioxid-kibocsátás programja mellett, akár energiabiztonságának rovására is. A korábbi energiaügyi miniszterek súlyos hibái a következők voltak: 2001-ben az atomenergia ellenzése,

2009-ben az új tiszta szénerőművek támogatásának elutasítása, 2012-ben a fapellet üzemek támogatása az új gázerőművekkel szemben, 2015-ben a szén-dioxid-leválasztás finanszírozásának megszüntetése, 2017-ben a Rough gáztároló bezárása, és végül 2019-ben a gázkitermelés betiltása.

Ugyanakkor az uniós szabályoknak való megfelelés érdekében 2000 és 2017 között az Egyesült Királyság alapterhelésű villamosenergia-termelő kapacitásának több mint egyharmadát bezárták anélkül, hogy elfogadható pótlásáról gondoskodtak volna. Ehelyett a miniszterek jóváhagyták az időjárásfüggő megújuló energiaforrások és a kontinensről történő energiainportot szolgáló további összekötő vezetékek létesítését – támogatva ezáltal a brit energiaipari munkahelyek, az ellenálló képesség és a biztonság külföldre „telepítését”. Az új atomenergia immár húsz éve késik.

Tony Blair, Gordon Brown, David Cameron, Theresa May és Boris Johnson együttesen vitték véghez a brit energiabiztonság, sokszínűség és ellenálló képesség leépítését, ami a háború utáni korszak legnagyobb nemzetpolitikai kudarcával egyenlő. Júliusban a National Gridnek pánikszerűen kellett elkészítenie drága belga áramot vásárolnia, hogy elkerülje az áramkimaradásokat, ami jól mutatja Nagy-Britannia energiaellátásának veszélyeztetettségét. Amikor a hóhullámok idején megugrott az áramigény, a National Grid megawattóránként 9724 fontot fizetett, ami több mint 5000 százalékkal több annak szokásos áránál, hogy biztosítsák a londoni áramkimaradások megelőzését.

Mindeközben az engedelmes médiának és a maradáspártiaknak továbbra is Oroszországra és Ukrajnára kell hivatkozniuk, a nagyon is elkerülhető energiaválság okaként. A valóság sokkal lesújtóbb, megtévesztőbb és belülről fakadó. A jelek már évekkel ezelőtt tisztán kivehetőek voltak. Amikor a kormányok Európa-szerte szolgálaián követve az EU előírásait, bezárták a szén-, atom- és olajerőműveket, anélkül hogy egyértelmű intézkedéseket hoztak volna a tisztább, egyenértékű helyettesítők építésére. Az időjárásfüggő szélmalomok és napelemek sosem tudták volna betölteni ezt a hiányt. Az EU különböző erőművekre vonatkozó irányelvei, amelyeket először a Blair-kormány támogatott 2001-ben, arra kényszerítették az Egyesült Királyságot, hogy 2012-től megkezdje a kulcsfontosságú erőművek bezárását.

A válság ráadásul rávilágított Európa importenergiától való túlzott függőségére. Ennek jelentős következményei vannak az energiabiztonságra, az ellenálló képességre, a jövőbeli számlákra és az éghajlatváltozásra nézve. Miért került ilyen nagy hátrányba a megbízható, hazai termelés az EU-ban és különösen az Egyesült Királyságban? Az EU, az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország kormánya, tanács-

adóik, a média és az akadémiai körök mind azt állítják, hogy a covid okozta zavar és az ukrainai háború a nettó zéróhoz vezető úton „átmeneti zökkenőket” jelentenek. A jelenlegi problémák okozói valójában azonban a nettó zéró ütemterv, a szén-dioxid-kiegyenlítés politikája és az, amit a korábbi amerikai kötvénykereskedő, Stephen Soukup a „woke-kapitalizmus” diktatúrájaként ír le. A szén-dioxid-kibocsátás nélküli jövő felé vezető gáz-, olaj- és szénhid démonizálása jelentős károkat okozott az Egyesült Királyság és az EU energetikai önellátásának terén. A termodinamikailag nem hatékony és környezetkárosító megújuló energia erőltetett bevezetése – ha helyesen értelmezzük a teljes életciklusra vonatkozó energiaszámításokat – komoly gondokat okozott. Magas fogyasztói költségeket, az ellátás nagyfokú sebezhetőségét és az európai gazdaság energetikai alapjait aláásó környezetvédelmi kormányzati kritériumokon keresztül az „ócska, elavult eszközök” elterjedését eredményezte. Ironikus módon a környezeti károk enyhítéséhez sem járult hozzá érdemben. Az ESG (Environment, Social, Governance, azaz környezetvédelmi, szociális és kormányzási) kritériumokat belefoglalták az ENSZ 2017. évi felelős befektetési alapelveibe. A nyugdíj- és a befektetési alapok a gazdasági és geopolitikai költségekkel járulnak hozzá ezekhez az „felébredt” (woke) elvekhez. 2017 közepére az ESG-mozgalom rendkívül népszerű lett, mivel az a mintegy 1600 vagyongazdálkodó, akik durván 62 billió dollár befektetett vagyonnal rendelkeznek, aláírták az ENSZ felelős befektetési alapelveit.

A nettó zéró megmagyarázza, hogy az Egyesült Királyság miért nem fejlesztette gázkitermelését, vagy miért nem adott engedélyt az Északi-tenger további feltárására. És inkább a szén-dioxid-kibocsátás kompenzálásával és a Közel-Keletről származó cseppfolyósított földgáz behozatalával jelezte „zöld erényeit”. Akárcsak azok a hírességek, akik magánrepülőgépes utazásaikat fák ültetésével ellensúlyozzák az Amazonas vidékén, vagy azok az utazók, akiket minden egyes alkalommal, amikor repülőre szállnak, a szén-dioxid-kibocsátásuk kompenzálására szólítanak fel. A mechanizmus csak elősegíti a többmilliárdos pénzügyi szolgáltatási ágazatot és az egyre megkérdőjelezhetőbb ESG befektetési eszközöket. Ez a huszonegyedik századi megfelelője annak a történetnek, amikor a 16. században tömegesen értékesítettek pápai búcsúcédulákat, amelyekkel a Vatikán építkezéseinek költségeit akarták fedezni. Ennek következménye a reformáció és egy évszázadnyi vallási háború volt, amely a 17. századi általános válságban csúcsosodott ki.

Az energiaválság így rávilágított az elavult célkitűzések és a rossz, drákói politikai döntéshozatal egy generáción átívelő, veszedelmes,

ugyanakkor megbukott doktrinájára. A sikertelen energiapolitika óriási veszteséget okoz a háztartásoknak, az iparnak és a gazdaság egészének. Visszatartja a beruházásokat és megakadályozza a munkahelyek létrehozását. Európának meg kell tanulnia és meg kell értenie, hogyan és miért vallottak kudarcot a politikai vezetők a nemzeti érdekek szempontjából legkritikusabb politikai területen.

A tragédia az, hogy egy olyan mértékű energiaár-sokk, mint amilyen jelenleg söpör végig Európán, kellett ahhoz, hogy felébressze a politikai elitet. Von der Leyen nemrégiben elhangzott mea culpájáról azt várhatuk volna, hogy felpezsdíti az EU-t, azonban nem ez történt. Helyette még inkább rávilágított a keleti és a nyugati államok közötti megosztottságra, melyek közül az előbbiek általában keményebb álláspontot képviselnek, beleértve a további szankciókat, valamint a katonai és humanitárius segítségnyújtást; míg az utóbbiak, köztük Németország, egy elhúzódó konfliktus politikai és gazdasági következményeit tartják szem előtt.

(Fordította Nagy Boglárka)

1% METAFIZIKA

KISLÉGI NAGY DÉNES

LÉLEKTAN ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNY AZ UNIVERZALIZMUS RENDSZERÉBEN

Az univerzalizmus nem áldozza fel az egyént a köznek, de az egészet, a társadalmat logikailag előbblevőnek, priusnak tekinti. Az egyén csupán másokkal való közösségből keletkezik. Az egyének többsége, együttesége, kettőssége (*Gezweigung*) minden szellemi élet alapja. A külső segítségnyújtás csupán másodlagos jellegű, a társadalom lényege abban a szellemi erő-teremtésben rejlik, amely az emberek együttlétének, egymás által való kölcsönös megtermékenyülésének következménye. Tipikus alapformája e ténynek a barátság. A barátok egymásból merítenek, egymásnak adnak és egymástól kapnak, ezáltal mindegyikben valami új keletkezik: ez éppen a barátság objektív szellemi tartalma. Ugyanígy van ez a szerelemmel. De általában minden társas érintkezésnek teremtő ereje van. Az anya és gyermek viszonya sem abból áll, hogy a szülő csupán külső segítséget ad szülöttjének: azt a gondoskodó, szeretetteljes szellemi állapotot, amely a magzatot körülveszi s amelyet éppen anyaságnak nevezünk, a gyermek teremti meg. Ugyanígy viszony van a mester és tanítvány között. Nagy emberek példái mutatják, mennyit kapnak egymástól és mennyit adnak egymásnak; a nevelésnek is éppen ez a szerepe. Mások szelleme segíti saját szellemünk megteremtődését, embertársunk „Geburtshelfer für das Werden des eigenen Geistes”. Szellemi életünk gyökerei a jelen és múlt minden más szellemébe nyúlnak vissza. Az emberi szellem a másokban való lét által adódik, formája nem az egyesség, hanem a kettősség: *Selbstsein durch Sein im Andern*. Az egyéni szellem a közösségnek, a társadalomnak mint egésznek tagja, mint ilyen magában álló, külön, egyedi léttel is bír, de egyúttal tükre, képmása az egésznek is.

Az univerzalizmus példái: Eros, aki a monda szerint, nem tudott fejlődni, nőni, míg anyja még egy fiat nem szült, Anteros, mire mindketten gyorsan gyarapodtak. Eros és Anteros, szerelem és viszonzás csak együtt lehetnek, együtt nőnek vagy pusztulnak. Csipkerózsika, aki alszik és a fiatal herceg csókjára hirtelen felébred. Ilyen Csipkerózsika alszik minden emberben, egyszerre valami szellemi érintés jut hozzá,

egy tekintet, egy szó, egy könyv és a szellem új ereje ébred benne. Ilyen Antaeus, aki mindig új erőt nyer, midőn anyját, a földet megérinti és ilyen Szigfrid, aki megérinti a természetet, miután ivott a sárkány véréből, egy lett a természettel és ezért sebezhetetlen.

Teljesen téves az az univerzalizmussal szemben felhozott állítás, hogy az egyéniséget megsemmisíti. Ez az érv félreérti a tényt, hogy az emberi szellem csak én formájában létezhet, viszont csak tagszerűen, egy közösség részeként. Az univerzalizmusnak éppen az a lényege, hogy nem a kölcsönös segítség fogalmára, hanem a szellemiség kölcsönösségben való megteremtésére van alapítva. Univerzalizisztikus a társadalom minden olyan felfogása, amely az egyének szellemi együttességében teremtő elvet lát és ennek az együttességnek, közösségnek, amennyiben az az egyéneket egy fölöttük álló egész tagjaivá teszi, a tagokkal szemben logikai elsőbbséget (prioritást) tulajdonít.

Ami ezekután az egyén univerzalizisztikus fogalmát illeti, mindenképp előtérbe kell helyezni a lényeges megállapítást, hogy az egyén nem készen megy bele a mással való szellemi kapcsolatba, mint azt az individualista gondolkodáshoz szokott elme képzelet, hanem csupán eme kapcsolat, a kettősség által alakul benne valami szellemi. Ezért az egyéniség csak lehetőség, potencia, amelyet a köz aktualizál. A másokkal való érintkezés által valami lelki ébred fel az emberekben, például egy könyv elolvasása, egy vita után mindenki más, mint az előtt volt. Valóságot az egyénnek a közösség ad, csupán képességei, hajlamai társadalom-előtti tények. A kettősség teremtő, képző hatásának az egyén szellemi és érzéki átvevő képességeiben adva vannak a határai. E határok a gondolkodás területén szélesebbek, mint érzelmi téren. Ezt fejezi ki Goethe mondása: „Az értelem világához mindig eljuthatunk, de a szív gazdagságát senki se tudja nekünk megadni”. Az egyéni potencia közösség által való aktualizálódásának eredménye az egyén sajátos egyedülállósága, másoktól való különbözősége is. Az egész fogalma szükségképpen megkívánja a tagoknak ezt az egymástól való különbözőségét: hiszen az egész, éppen lényegénél fogva, nyilván csakis más és más, megismételhetetlen, egyszeri részekből állhat. Az individualizmus nem képes megmagyarázni, mért nincs két teljesen egyforma ember, mért mind másfélék a társadalom atomjai: nála az egyének különbözősége, megismételhetetlensége, egyszerisége pusztán véletlen. Itt van éppen az individualizmus nagy paradoxonja!

(Közgazdasági Szemle LXI. évf. (1937) 80. kötet, 188–190.)

KÖRKÉP

GRÓH GÁSPÁR

BÚCSÚ TELLÉR GYULÁTÓL

A média számára nem volt különösebben fontos esemény Tellér Gyula halála, jobbra csak azért esett róla szó, mert úgymond „Orbán Viktor tanácsadója” volt, ami kétségkívül igaz. Ahogyan az is, hogy e tény semmit sem árul el Tellér Gyuláról.

Én persze a végletekig elfogult vagyok iránta, és ennek egy oka van: hogy ismerhettem, és meggyőződése, hogy mindenki, akinek ez a szerencse megadatott, megfertőződött ezzel az elfogultsággal. Ismerni azonban nem azt jelentette, mint csupán találkozni vele. Gyula, amilyen közvetlen, nyíltszívű, barátságra kész személyiség volt, tudott gyanakvó is lenni, mert rákényszerült. Vagyis előbb megmérte azokat, akikkel találkozott, és ha nem találtattak könnyűnek, akkor fokozatosan engedte közel magához őket. Kritériumrendszere olyan összetett, mondhatni komplex volt, mint ő maga.

Mert nemcsak a legokosabb volt mindazon nagyformátumú gondolkodó fők közül, akikkel találkozhattam (életem legnagyobb ajándékaként nem akármilyen kiválóságokkal), hanem a legösszetettebb is: a szellemi kiválóság csak egyik meghatározója volt személyiségének. Életrajza szerint szociológus, aki műfordítóként kapott József Attila-díjat. Továbbá politikus, aki az SZDSZ, majd a Fidesz képviselője is volt, dolgozott a közmédia felügyeletében, és volt tanácsadója a kormánynak, illetve személyesen a miniszterelnöknek. Egy ilyen felsorolásba nem fér be, hogy otthon volt a természetben, s hosszan lehetett vele értekezni az irodalomban is oly sokszor emlegetett ördögsekér nevezetű növény mibenlétéről, hogy az valójában számartövis-e, vagy mácsonya, és azt is tudta, hogy a Duna örvényei Dömösnél miben mások, mint Leányfalunál. Az sem lehetett köztudott, hogy milyen szenvedélyesen érdekelték a nyelvek: ha a véletlen úgy hozta, a Himalája csúcsainak nepáli nevének perzsa vagy szanszkrit etimológiája terén is otthonosan mozgott, csak az zavarta, hogy nem tudott annyira elmélyülni e nyelvekben, hogy végleges eredményre jusson. (Amikor egyik utolsó beszélgetésünkön azt kérdeztem tőle, hogy mivel tölti a napjait, megtudhattam, hogy az ógörög nyelvben pallérozza magát, mert úgy látja, hogy a homéroszi eposzok fordításai ijesztően pontatlanok, a filozófiai művek értelmezéséről nem is beszélve, és ha meg akarja ismerni valódi jelentésüket, akkor az eredeti szöveghez kell fordulnia.) Ezek után szinte méltatlan megjegyezni, hogy a modern világnyelveket is fölényes biztonsággal birtokolta. Amúgy mindezt természetesnek tartotta, úgy gondolta, nincs ebben semmi különös – ahogyan Kocsis Zoltán sem tudta elképzelni, hogy nincs mindenkinek abszolút hallása.

Négy évig, 1998-tól 2002-ig dolgozhattam vele együtt, az akkoriban sokat emlegetett kancellárián, a Stratégiai Elemző Központban, a Stratekben. 1998 tavaszán találkoztam vele először, a televíziós választási műsorok kiegyensúlyozottságának kérdéséről folytatott informális beszélgetésen, egy olyan büfében, amelynek valami velővel töltött készítmény volt a specialitása – a kergemarhakór idején. Fittyet hányva a Creutzfeldt–Jakob-szindróma fenyegetésének, halált megvető bátorsággal falatoztunk, mondván hogy ez a lassan kifejlődő betegség a legrosszabb esetben is hogy nekünk még húsz évet. Amihez hozzátette, hogy ő a legkevésbé bátor köztünk, mert ő a legidősebb, és nem valószínű, hogy a betegségnek lesz ideje leteríteni.

Jó hangulatú találkozás volt, Tellér Gyula személyisége elsősre is határozottan vonzónak bizonyult, de aligha hagyott volna bennem maradandó nyomot, ha fél évvel később nem leszek a munkatársa. Nem ő hívott maga mellé, többekkel együtt csak megkapott. Ennek megfelelő gyanakvással nézett rám, majd megbízott egy szerintem nyilvánvalóan fölösleges munkával, amit meg is mondtam neki. „Tekintsd főnöki utasításnak, és készülj el vele tíz nap alatt!” – válaszolta. Elkészültem, bebizonyosodott, hogy tényleg fölösleges volt, amit kért. „Igazad volt, hiába dolgoztál. Azaz mégsem: most legalább empirikusan is bizonyítható, hogy tévesen ítélt meg ezt a kérdést” – mondta. Azóta tudom, hogy nincs fölösleges munka és tudás. Ez is nélkülözhetetlen ismeret, kár, hogy nem köztudott.

És elérkeztem oda, ami a legfontosabb volt a vele való találkozásban: a négy év során többet tanultam tőle, mint egykor az egyetemen, vagy akár összes tanulmányaim során. Nem ezt vagy azt, nem tárgyszerűen, hanem a gondolkodás rejtett módszerességében, a célorientált vizsgálódás oldalhajtasaira való figyelemben, komplexitásban – és abban, hogy soha semminek sem lehet a végére járni, hogy egy elemzést csak abbahagyni lehet, de befejezni soha. És újfólag igazolta, amit korábban is tapasztaltam, és amivel kapcsolatban a Prédikátor könyve adott teoretikus útmutatást, hogy bármilyen szellemi és gyakorlati tevékenységnek a legfőbb jutalma önmaga. Illetve az, hogy megadja azt az örömet, hogy közelebb juthatunk a végtelenhez, amelyről persze tudjuk, hogy ugyanolyan távoli marad.

Ez persze csak filozofálás. Nekünk azonban akkor konkrét elemzéseket kellett készítenünk, meghatározott határidőre, hiszen mégis csak egy hivatal munkatársai voltunk. Ha úgy tetszik, kollégák. Úgy alakult, hogy más kollégák viszonylag hamar kikanyarodtak a közös munkából, akár fizikai, akár szellemi okokból, így a legfontosabb szövegek elkészítése a gyakorlatban kétszemélyes feladat lett. Nem volt kétséges számomra e felállás aszimmetriája, Gyula gondolkodásának átfogó voltával, mélységével nem lehetett versenyezni, nem is akartam. De menet közben is megtiszteltetésnek éreztem, hogy segítségére lehetek (miközben ő a rá jellemző nagyszívűséggel egyenrangúként kezelte).

Nagyjából egy év elteltével kiderült, hogy a hivatalon belüli napi feladatok, taktikai viták, esetenként a bürokrácia kamarillaharcai közt részlegünk rendre vesztes marad, de ez nem veszélyeztette stabilitását. Viszont rendkívüli, de nem végtelen szabadságot adott: valóban stratégiai kihatású elemzéseket ké-

szíthettünk – ennek jelentőségét igazából egy évtizeddel később mérhettem föl. Tellér Gyula szociológiai háttérű gondolkodásának nagyvonalúsága, távlatossága, koncepció (pontosabban: stratégia) alkotó képessége, születésük idején fiókba számúzott elképzelései ugyanis a két, baloldali kormányzati ciklus utáni jobbközép kormányzás stratégiai háttérét jelentették – legalábbis az én elképzelésem szerint. Ami tehát a 2010 utáni időszak nemzetstratégiáját meghatározza, az az ő fejében már 2002-ig kialakult. Vagyis a tanácsadóként aposztrofált Tellér Gyula elképzelései nagyon nagy mértékben befolyásolták a 2010-től kezdődő kormányzati munkát. Ezért gondolom azt, hogy kívülről láthatatlanul is történelemformáló személyiség volt. Ez az ismeretlenség, és ez a szerep nagyon is illett hozzá: hiányzott belőle minden világi hiúság, de annál több volt benne a metafizikai felelősség.

Ez a magatartás egyáltalán nem jellemző a hivatali hierarchiában. Az sem, hogy Tellér Gyula intellektuális maximalizmusa alapvető akadálya volt az elemzések határidőre való elkészítésének. Ezzel, amennyire a közvetett jelekből érzékelhettem, e szövegek megrendelői is számoltak és, tekintettel arra, hogy az összefoglalók, elemzések nem operatív célokat szolgáltak, a késedelem nem okozott különösebb zavart. Tellér Gyula csak olvasott és olvasott, gondolkodott és gondolkodott, elemzett és elemzett – miközben folyamatosan újra- és újratemtette a gigantikussá növekedett információmennyiség ismeretéből és értelmezéséből formálódó, annak rendszerezésére alkalmas szerkezetet. Így még három is kevés volt az egy hónapos határidővel kért elemzések elkészítéséhez.

Végül azonban csak át kellett adni valami anyagot. Ekkor kaptam azt a feladatot tőle, hogy öntsem valamilyen egységes formába a szövegeket. Ezt legfőképpen azért tartottam megtisztelőnek, mert úgy bízott meg velem, hogy tudta, amit kér az szinte teljesíthetetlen, főként az ő szakmai elvárásainak szintjén. A hivatal azonban szerencsére nem a végtelent tekintette az elemzések, jelentések megítélésében alapegységnek. Ennek az igényszintnek nem volt ördögösség megfelelni, így még az általam készített összefoglalások is szokatlanul és kimerítően alaposnak számítottak (miközben Tellér Gyula virtuálisnak maradt, monográfiák sorához elegendő tudásának talán még a rezüméjével sem szolgáltak). De legnagyobb kitüntetésemnek tartom, hogy az általam írt és az ő gondolatait összefoglaló fejezeteket is elfogadta, és az ő jóváhagyásával kerültek tovább ezek a dossziék.¹

Ezek a vállalkozások, a közbenső konzultációk, a lazításként folytatott személyes beszélgetések az indulás inkább gyanakvó, mint bizalmatlan kapcsolattól a barátságig vezettek (amiről talán nem is illendő szólni, de említetlenül hagyni sem volna helyes). A kormányváltás után a Stratek működése véget ért, megszűntek a napi találkozások. De a négyévnyi szellemi együttélés formálta kapcsolat megmaradt, eltávolodva a közös munkától emberibb lett és mélyebb. Gyula a továbbiakban is rendkívül elfoglalt maradt (én is). A telefonbeszélgetéseken túl 3-4 havonta rendszeresen találkoztunk a lakásához közeli Kerék

¹ Tartalmukról és irányukról azonban nem az én feladatom szólni – hiszen ezeknek a szövegeknek a születésében a magam kiegészítő szerepének ellátásával részese voltam.

Vendéglőben. Hozzá ugyanis nem lehetett csak úgy betérni: legendás híre volt a lakásában, elegendő polc híján oszlopokban álló könyveknek, amelyek közt egymaga is csak keskeny ösvényeken jutott ágyához, asztalához.

A kockás abroszos asztal melletti beszélgetések némely aktuális témán kívül minden lehetséges tárgyra kiterjedtek: irodalomról, történelemről, sportról, mindennapi életünk fontosabb, mert magasabb szellemi jelentéssel is bíró epizódjairól, történelmi szempontból is érdekes családtörténeti fejezetekről szóltak. Ezek a beszélgetések cáfolták azt a róla élő képet, hogy hallgatag, szemlélődő ember volna. Az viszont igaz, hogy alapvetően a gondolatainak élt, hallgatása bölcsességének természetes kifejeződése volt. Amikor belelendült, nagy mesélő is tudott lenni. Így tudtam meg tőle, hogy apja az I. világháború idején (súlyos megpróbáltatások és sebesülése után) sorozóorvosként is szolgált, két kiemelkedő író sorsáról is dönthetett. Előtte jelent meg Füst Milán és Karinthy Frigyes (ismeretes, hogy felmentették alóluk a hadsereget). Az erről döntő orvos bizonyos volt abban, hogy Füst Milán ismert tikkélése tartós és szorgos gyakorlás eredménye – más kérdés, hogy olyan jól sikerült hihetővé tenni, hogy egész életében elkísérte. Karinthy esete érdekesebb és rejtélyesebb volt. Nem azért, mert a sorozásra a szükséges papírokon kívül egy fanyelű konyhakést is magával vitt. Nem volt ebben semmi drámai: amikor vizsgálatára került a sor, a késnyéllel megkocogtatta a hasát, amiben volt valami olyan képződmény, hogy szabályos kemény, koppanó hang hallatszott. Ennek oka kideríthetetlen volt, ténye is ismeretlen maradt. Bízattam Gyulát, hogy a történetet írja meg – de végül rám hagyta ezt a feladatot.

Kifogyhatatlan volt történetekből, saját életéről és a pesti liberális elitértelmisség köreiből, hiszen a rendszerváltásig jóformán ebben élt. (Ezért is politizált kezdetben az SZDSZ-ben.) Számára a liberálisnak lenni a szabadság abszolút tiszteletét jelentette – de az ebből fakadó kötelezettségekkel is: ennek hiányával és a korábban radikális antikommunistáknak az állampárt (jog)utódjával való összeborulása miatt szakított korábbi elvbarátaival, pártjával. A szakítás nem volt váratlan: kevésbé ismert, hogy Tellér Gyulának elvülhetetlen érdeme volt abban, hogy az országgyűlés elfogadta a koronás címerre tett kormánypárti javaslatot, amihez a betervezőknek nem lévén elég támogatásuk, szükség volt az ellenzékétől kapott szavazatokra is. Tellér elbeszélése szerint az SZDSZ frakcióülésén annak rendje és módja szerint elfogadták, hogy nekik pedig a Kossuth-címer kell, a képviselőknek ennek megfelelően kell majd voksolniuk. A szavazás előtt Tellér Gyula is szót kért, és koronás címer mellett érvelt. Elmondta mindazt, amit a frakcióban fölöslegesnek tartott, mert tudta, hogy álláspontjával magára maradna. Az üléstermi felszólalását hallva azonban jó néhány párttársa azt gondolta, hogy „változott a vonal”, és a Tellér által is javasolt koronás címerre adta szavazatát. Így meglett a szüksége kétharmad – és a koronás címer lett a magyar államiság jelképe. Érthető, hogy a továbbiakban Tellért nem nagyon szerette a pártja. Minderről sokat nem beszélt, pedig ez szellemesen elegáns csíny, mondhatni képviselőházi stikli Mikszáth tollán is otthon érezte volna magát.

Nekem különösen tetszett egy egészen más természetű fél mondata, egy lakásról. „Minden négyzetmétere reprezentálja az otthonban föllelhető tárgyak

összetételének általános arányát” – mondta, a rá jellemző iróniával egyszerre jellemezve egy látványt, és fricskázva meg egy nagyképűségre hajló tudományt. Ám még képzelni sem lehet ennél emelkedettebb és szakszerűbb meghatározását a totális rendtelenségnek! De kifinomult pontossággal látott meg emberi gyarlóságokat is. Egy alkalommal egy (nem közvetlen) munkatársunkat vitte magával egy szakmai rendezvényre, utóbb szereplését így kommentálta: „Egészen jó volt, elsősorban annak köszönhetően, hogy ügyesen törekedett arra, hogy minden tudását nagyon elől viselje.”

Emberi dolgokban tartózkodott a dicséretektől, számára természetes volt, hogy a dolgok (legfeljebb némi késedelemmel) rendben mennek. Ugyanígy nem is bírálta: abból indult ki, hogy aki nem teljesített megfelelően, az is mindent megtett a sikerért, csak nem tellett tőle több, a képességihiányon pedig nem segít a bírálat. Inkább magát okolta, ha nem sikerült megkapnia az elvárt teljesítményt: rosszul választotta meg, akire a feladatot bízta.

Amikor belpolitikai elemzéseimből közreadott kötetem bemutatására került sor, természetes volt, hogy őt kérem fel (a másik ismertető Kulin Ferenc volt). Volt ebben némi számítás: annyi év után egyszer szerettem volna hallani véleményét a munkámról, nem elismerést vártam, hanem elemzést: mindkettőt kaptam, de egy zavarba ejtő mondatot is: „amit a szerző nem tud a tárgyról, azt már nem is érdemes tudni”. Zavaromat a túlzott dicséreten túl az okozta, hogy pontosan tudtam: ő mennyivel többet tud arról, amiről írtam – ettől függetlenül persze jólesett...

Egészen elképesztő tudását, tájékozottságát és intellektuális kreativitását a közjó szolgálatába állította: legnaprakészebb kortársunkként egy romantikus, 19. századi államférfi küldetésstudata és áldozatkészsége dolgozott benne. Ez társult azoknak az antik gondolkodóknak a hagyományával, akiknek kedvesebb a tanítás és a bölcsessé maga, mint a megvalósult mű és a hírnév: nem arisztotelészi, hanem szókratészi alkat volt.

Ezért sem publikált sokat – túl azon, hogy nem tudta elengedni témáit, azaz befejezni írásait: éppen azért, mert annyira koncentrált volt, annyira törekedett a végső zártásra, hogy úgy érezte: mindaz, amit írt, még mindig nyitott, még mindig töredék – mert hiszen tükör által mindig és minden homályosan látszik. Ezért tudásához, lehetőségeihez mérten nagyon kevés megírt szöveg maradt utána. Ennek nemcsak alkati okai voltak: amikor kialakulhatott volna benne a rendszeres publikáció szokása, alig látta értelmét az írásnak: nem tartotta a szellemhez méltónak az ehhez szükséges önkorlátozást vagy a cenzúrával való huzavonát. Arról is lemaradt (nem is törekedett rá), hogy a gyakorlati politikában képességeihez méltó szerepet töltsön be – pedig minden adottsága megvolt hozzá. Ez a sors egy olyan irányadó politikai teoretikust fojtott meg benne, amilyen – nem túlzás! – egy Kemény Zsigmond, egy Szalay László vagy Eötvös József volt annak idején. És mégis: utolsó évtizedeiben így is, a nagy nyilvánosság számára ugyan észrevehetetlenül, de részese lett a történelemformáló erőknak. Hogy miként, milyen súllyal ez kevesek titka marad.

Búcsúzva, emléket idézve azzal vigasztalom magam, amit annyi részvét-nyilvánító levélben leírtam: most a veszteség fáj – de sokkal nagyobb ajándék volt, hogy ismerhettem. Hogy volt.

EKLER ANDREA

AZ EMBER EVANGÉLIUMA

Ágh István Rekvium című kötetéről

Rekvium. Már a szimbolikus cím is – főként, a *Szélcsend*, az előző kötet versei után – szakrális időt és teret idéz. Pontosabban az ember azon kitágult pillanatát, amikor egy köztes térben – ég és föld között – távozás, búcsú és megérkezés, befogadás között megtapasztalja a találkozást. Azt a pillanatot, amelyet Jézus tett szakrálissá az ember számára, legnagyobb ajándékával, azzal a különleges „helycserével”, melynek során megjárva az emberi poklot, szakrális térbe emelte a mindenkori embert.

A cím a szertartásra is utal, amely Ágh István lírájában – a már letűnő hagyományos népi közösségek vallási szemléletéhez, ünnepi szokásaihoz hasonlóan – profán rítusokkal is társul. A szertartás és a rítusok örök egzisztenciális és ontológiai kérdésekre segítenek válaszokat találni az ember számára. A *Rekvium* egyes szám első személyű lírai énje is ezekkel a kérdésekkel küzd. Filozófiai létköltészet ez, amelyben nem csupán a tér és idő értelmeződik át, hanem ezek célkeresztjében a természet és az ember viszonya is. A természet körforgása és az emberi élet párhuzamának toposza kitágul. A természetben transzcendens és immanens egyesül, benne a megnevezett és névtelen szereplőkkel, a lírai énnel – az emberrel. Ez már-már panteisztikus, azonban ezekben a versekben nem Isten immanenciája, hanem az e világban (immanens) létezők transzcendenciája válik hangsúlyossá.

A szertartásoknak, rítusoknak rendje, meghatározott menete van. Ez Ágh István líráját tekintve nemcsak e kötet kompozíciójára, de az eddigi kötetek kontinuitására, organikus egységére is felhívja a figyelmet. Hogyan vezetnek egymásba, miként simulnak eggyé, s válnak egy nagy történetté, a *Rekvium*-mel az ember történetévé, amelyben természetesen fonódik egybe a privát és a történelmi idő, egyén és közösség, a hétköznapi, a természet örök körforgásához, az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó rítusok és a szakrális ünnepek? Ahogy a kötet egyik verse konkrétan is utal erre, evangéliumi történet ez, az ember evangéliumáé. Ebben a történetben a meghitt, szép pillanatok, és az embert próbáló idők, az értékek és a visszavonhatatlan értékvesztés, a fent és a lent hullámozása az álom, a látomás köztes térben és idejében eggyé válik, a találkozás pillanatában megszűnik a dichotómia, a Fiú megmutatja emberi arcát, az ember arca pedig isteni fényben tündököl.

Ez az egyetemessé váló privát evangélium számos történetből áll össze, mind az eddigi életmű, mind a *Rekvium* verseit tekintve. Nem is a rekvium szerkesztését követi, hanem az evangéliumét. Ideje mégis a rekviumé, nem lineáris, hanem múlt, jelen és jövő különleges együttállása. Az emberi élet végességének ismétlődő tapasztalata, a hiány, a veszteség, az egzisztenciális magány egyre fájóbb létélménye az örök időtlenség határtalanságával, a beavattatás révén áldozattal, erővel, bölcsességgel társul. Az ironia, a lírai én ég és föld közötti

köztes perspektívája, a köztes állapotok – álom, látomás, vízió – ismétlődése, a „meghátráltak tőlem a határok” szimbolikussá váló létélménye is hangsúlyozza a versek filozofikus jellegét. És bár a szeretet titkának megosztása nagy hangsúlyt kap a kötetben, a versek nem az evangéliumi tanításba, hanem az evangéliumi gondolkodásba avatják be az olvasót.

Noha – mint említettem, a kötet nem a rekviem kompozícióját követi –, a ciklusok előtt álló nyitóvers, az *Íratlan verseskönyvem ars poéticus introitus*, liturgikus nyitány. A főcím vonzatában megadja a kötet verseinek alaphangulatát, témáit, és ami talán a legfontosabb: bevezet a misztériumba. A titkot tartok, beavattatom, bezárulni, magába zárnai szavakra visszavezethető fogalom a versekben ismétlődő száj, szem bezárulásával, a láthatatlan, kimondhatatlan, kifejezhetetlen titokra utal. Ugyanakkor az Ágh István lírájában mindvégig tematizálódó költői hivatásra is. Önreflexivitása alkotói szerepére, poétikai szemléletmódjára irányul. A lírai én költőként nem tehet mást, mint hogy megossza a titkot, beavassa az olvasót. A feszültség nem is a titok megőrzése és megosztása között feszül. Főként, hogy szintén értékszemléletének részeként az emlék, emlékezés, nyom, jel összekötő szerepe múlt és jövő között a költészet időtálló időtlenségében, szintén visszatérő és meghatározó vonása lírájának, így a *Rekviem* verseinek is. A belső konfliktus a kinyíló és bezáruló füzet, az üres lapok várákozása, buzdítása és a titok kifejezhetősége, a kimondás értelméhez fűződő szkepszis, a lezárás belső igénye között feszül. A konfliktus háttérében a konzekvensen vállalt költői szerepfelfogás, poétikai igényesség és az értékeket – így a költő, költészet jelentőségét is – devalváló világ egymásra vetített iróniája áll. Az üres füzet megtelt, ha az előző kötetet, a *Szélcsendet* „őszikéknek” tekintjük, ez a könyv a rekviem misztériuma.

Ágh István például Radnótihoz hasonlóan újragondolja a népköltészet, a szépirodalom, a szakrális virágének műfaját, megalkotva saját virágénekeit. Ezek a versek konkrétak és univerzálisak. A történet részeként nőket idéznek, névvel vagy név nélkül, a szerelem, szeretet természetéről szólva. A hasonlatok, metaforák, metonímiák halmozása, képi megjelenítő ereje filmszerűvé teszi a verseket. Mintha a barát, Huszárik Zoltán *Szindbád*jának képkockái peregnének. A *Rekviem* verseiben nincs nagyotál, minden részlet pontosan rögzített, kidolgozott, mintha az összetett, köztes perspektívából a világ minden eleme új jelentést nyerne. A virágénekekből kibontakozó történet a szimbolikus Philemon és Baucis szeretetpéldázatában teljesedik ki. Idill és diszharmónia, vég és folytonosság, összetartozás és magány dichotómiája a misztikus titokban egyesül, maga a lét válik oximoronná.

A konkrétan megnevezett szerettek az egykori verset folytató névnapi köszöntőben megidézett barátok, és a társ, Széles Judit is a kozmikus történet részesei. A barátok haláluk évszámának, földi létük éveinek konkrét megnevezése mellett is, névnapjukat idézve a mindenkori emberi naptár, emlékezet örök szereplői. A Társ is, a természettel azonosított képekben, a pár viszonylatában a rész-egész értelemben, alakját szakralizálva és a költészet/alkotás öröklétében állandóvá, jelenvalóvá válik. Az összetartozás és egymásba olvadás az alkotások interkulturális kapcsolatában is megnyilvánul. A virágénekekben

megszemélyesített japánakácok, folyondárok, fikuszok, leanderek Széles Judit textilkompozícióit, zászlóit is idézik.

A műfaji újítások mellett a versek formagazdagsága is kitűnik. Ami azonban valamennyi vers sajátja – függetlenül attól, hogy kötött formákról, prózaversről vagy szabadversről van szó – a ritmus lüktetése egy-egy versen vagy a gondosan megkomponált kötet egészén belül. Ahogy García Lorca egyes versei a *du ende* létfilozófiáját érzékeltetik, a *Rekviem* verseinek lassú-gyors ritmikája például egy mesterségesen felidézett rítus vagy egy kórházi kert idilljét idézve, a természettel azonosulva, a hulló, majd szél hatására záporozó, örvénylő levelek haláltáncát idézi. Ugyanígy a vírus, vagy a három csapás kontextusában, a világ bezárulásával vagy karneváli tombolásával, álarcokkal, szerepcserékkel, pólusváltásokkal, mintegy a mágikus, misztikus beavatódás grádicsaiként. Ez nem szentimentális, nem idealizált versvilág. Ez az ecet a seben. A legmaróbb, legmélyebb fájdalom. Ugyanakkor emberarcú lüktetés, amely az események pergő ritmusához és az elcsendesedő lélekhez egyaránt igazodik. Minél csendesebb, formailag is annál letisztultabb, feszesebb, karakteresebb. Mint Jézus arca a kereszten. Kozmikus magány és azonosulás a Mindenséggel.

A szépség, az idill, a fájdalom, a harag, a kín, a veszteség, az aggodalom, az ironia is finom, filozofikus lírává szelidül. Nem Rembrandtot vagy Munkácsyt idéző színek ezek, inkább néhol az impresszionistákat, néhol Csontváryt idézik: sárgák, kékek, fehérek, feketék, pirosak. Hol árnyékoltabbak, sötétebbek, hol kristálytisztán áttetszőek.

(Ágh István: *Rekviem*. Budapest, Nap Kiadó, 2023.)

FEHÉR ISTVÁN

MIT BÍR EL A TÁJ?

A balatoni építészet modern dilemmái

Valószínűleg sokak számára ismerős a látvány, ha a Balatonnál járnak: a fővárosra jellemző méretű fejlesztési területeken, ahol korábban csak szerényebb villák álltak, egyszerre hatalmas szállodák, otromba, a lokalitás építészeti kultúráját dacosan megvető épületmonstrumok nőnek ki egyik hónapról a másikra.

A modern balatoni turizmus veleszületett dilemmája, hogy az urbanizáció elől itt menedéket keresőt egy önazonos táj fogadja-e be – avagy ugyanaz, a regionális identitást, közös múltat, ideákat nem tükröző épített környezet és természeti sivárság, mely elől idáig menekült. Meglepő lehet, de Magyarországon először a Balatonhoz készült regionális terv, mely összhangba kívánta hozni a hely természeti adottságait, népi, vernakuláris építészeti hagyományát az újonnan épülő, modern üdülőlétesítmények karakterével. Wettstein Domonkos nemrég megjelent, *Balatoni építészet – Stratégiakeresés a huszadik században*

című kötetéből kiderül, hogy hogyan alakultak ki, meddig érvényesültek és miért tűntek el a regionális tervezés szempontjai a Balatonnál.

A kötet bevezetőjében – a későbbi precíz, tudományos stílust már előrevetítő módon – a szerző pontosan, teljes egyértelműséggel határolja le munkájának témakörét. A cím ugyanakkor nagyobb kérdéskört sejtet a kötet tulajdonképpeni tartalmánál: a Balaton-part tágabb értelemben vett üdülőépítészete legmeghatározóbb 50 évének (1929–1979) tervezéstörténeténél. Az alcím (*Stratégiaikeresés a huszadik században*) utal ugyan a szűkebb problematikára, és a kötet elolvasása után érthetővé válik a címválasztás, erről az érdeklődő olvasó azonban a kötet tényleges témakörénél tágabbra asszociálhat.

A mű „interdiszciplináris” szempontból vizsgálja a modern balatoni turizmust kiszolgáló infrastruktúra kiépítésének történetét, így egyszerre mérnöki szakmatörténet, tájtörténet, településtörténet, építészet- és művészettörténet, valamint urbanisztikai történetírás. „A könyv a Balaton-part rekreációs célú építészetéhez kapcsolódó regionális gondolkodás kialakulását és építészet-történeti jelentőségét vizsgálja. Arra keresi a választ, hogyan próbálták meg a korai tömegturizmus hatására kibontakozó üdülőtáji urbanizáció hatásait az építészeti és az urbanisztikai koncepciókkal kezelni a kor szakemberei.” (14. o.)

Doktori disszertációjának átszerkesztett változatát adta közre a szerző, ezzel azonban nem mondott le a tudományos nyelvi stílus használatáról. A szakmai zsargon érezhetően kevésbé kerekedett le, ami sokszor a szöveg leginkább közérdekűnek ígérkező rétegében a legszembeűnőbb: ott, ahol a szerző értelmez, következtet, elvontabb szinten vizsgálódik. Ezekből a részekből a laikus olvasó hiányolhat egy jó értelemben vett ismeretterjesztést, egy esszéisztikusabbra hangolt, kötetlenebb, kevésbé akadémikus ízű együttgondolkodást, melyben a szakmabeli közelebről szólítja meg a balatoni lokálpatriotizmus képviselőit és a Balaton-problémát sajátjuknak érző, felelősen gondolkodó, a tájhoz az alkalmi turistánál mélyebben kötődő nyaralókat.

Wettstein Domonkos kutatómunkája rendkívül rétegzett, a kötetben feldolgozott források köre széles, mennyisége imponáló. A személyes építészeti hagyatékok (Farkas Tibor, Polónyi Károly stb.) feldolgozása mellett a szerző a még élő hozzátartozókkal is személyes beszélgetéseket folytatott, de elmélyült a Balatoni Intéző Bizottság ügymeneti iratanyagában, az építészeti szaksajtóban, a korabeli napi sajtó és a regionális folyóiratok vonatkozó anyagában és egyéb szakpublikációkban (társadalom-, gazdaság-, turizmustörténet stb.).

A szerző – az előzmények ismertetése után – négy alkorszakon belül teszi fel újra és újra a mű alapvető kérdéseit: az üdülőtáji urbanizáció problémáját, az építész szakma éppen aktuális szerepét és súlyát, a tervezéstörténet nemzetközi kontextusát. A periodizáció alapját a regionális tervezéstörténet mérföldkövei adják, úgymint a Balatoni Intéző Bizottság megalapítása (1929) vagy éppen jogkörének jelentős beszűkülése (1968); az egyes, kulcsszerepet betöltő építészek (Kotsis Iván, Farkas Tibor) szakmai fellépése és háttérbe szorulása; végül pedig a regionális terv hatályon kívül helyezése (1979).

*Épület a tihanyi Belső-tónál, 1959
(Fortépan / Umann Kornél).*

A Balaton urbanizációja tulajdonképpen az 1860-as években kezdődött a Balaton déli partjánál elhaladó, a Fiumét a magyar fővárossal összekötő vasútvonal kiépítésével. Ekkor alapvetően változott meg a déli part tájképe, hiszen a szárazföldre mélyen benyúló mocsaras öblök, óriási összefüggő területű berkek feltöltése a korábbinál jóval egyenletesebb, tagolatlanabb partvonalat eredményezett. A 19. század végén, a polgári fürdőkultúra elterjedésével egy időben megindul az újonnan feltöltött területek parcellázása. Ez a spontán üdülőkörzeti építkezések első korszaka a tónál. Először az első világháború utáni években merült fel a balatoni üdülőkultúra népszerűsítése az anyagilag megroppant, klasszikus arisztokratikus üdülőtérületeiben is igen megfogyatkozott Magyarországon. A tervezetlen urbanizáció 1920 utáni újraindulása egyre rendezetlenebb tóparti összképet eredményezett, így felmerült az üdülőkörzetek épített környezetének egységes, regionális léptékű rendezési igénye. 1929-ben megalapították a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottságot (1945 után: Balatoni Intéző Bizottság, BIB). A '30-as évekre „a Balaton-parton az építés tömegessége, regionális koncentráltága európai viszonylatban is egyedi esetnek minősült” (30. o.). Az évtized nyaralóépítészetét – elsősorban a Balatonboglár római katolikus templomát is tervező Kotsis Iván munkásságának hatására – a kísérletezés, az egyszerűség, a helyi táji adottságok figyelembevétele, de az az olasz novecento hatása is jellemezte. Egyes építészek az urbanizálódás veszélyeire már ekkor publikációkban hívták fel a szakmatársak figyelmét. A két

világháború között nem valósult meg egységes balatoni fejlesztési terv, ugyanakkor a BIB „tevékenységét rekonstruálva megállapítható, hogy bár a szervezet közismert fejlesztő tevékenysége a későbbi, a szocialista hatalomátvételt követő időszakhoz kötődik, a Balaton regionális fejlesztéstörténetében már a háború előtt megjelent a tájegység építésügyi kérdéseit átfogóan vizsgáló regionális szintű nézőpont”.

Azonban a BIB csak az ötvenes években válik a balatoni fejlesztések legfontosabb felülbíralati szervévé, regionális léptékű irányítójává. Innentől sajátos pozícióját egészen 1979-ig leginkább az alábbi megállapítás jellemzi: „A modernizáció globális tendenciái és a lokális adottságok értéktényezői a regionális gondolkodás számára egy diszkurzív teret alakítottak ki. Ebben a feszültségterben a regionális szintű koncepcióalkotás a globális és lokális tényezők közti közvetítő eszközként szolgált.” (19. o.)

Az ötvenes években a szocialista központi tervezés részévé vált a regionális tervezés, a helyi hatóságok jelentősége háttérbe szorult. 1958-ra így született meg a Balatonkörnyék Regionális Tervvázlata, majd egy évvel később a Balaton Építésügyi Szabályzata. Előbbi 3–5 éves távlatokban irányozta elő a nagyobb strandok kiépítését, a különböző fokozatú kempingek, motelek és szállodák kiépítését.

A hatvanas évekre a „települési szerepköröket regionális szinten differenciálták, a profilozás azonban nem érvényesült tisztán. A turisztikailag kiemelt településeken [...] jelentős tömegek számára biztosítottak infrastruktúrát és az üdülőterületeken belül építési övezeteket, míg a kirándulócélként megjelölt Tihanyban is jelentős szállófejlesztés valósult meg. Ezzel az üdülőterületek sem differenciálódtak a tervezett mértékben, ahogy az ösközségekkel kezdetben felvázolt szorosabb kapcsolat sem alakult ki.” (113. o.) A legnagyobb kihívást az üdülőlakosság létszámának rohamos mértékű emelkedése jelentette, melyre a regionális terv nem tudott a kellő reakcióidővel válaszolni. A szakma típus-terveket adott közre, azonban csak ebben az évtizedben olyan ugrásszerű volt a szezonális üdülőlétszám növekedése, hogy ezek csak részben váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. 1960-ban még az állandó lakosság volt többségben a nyaralókhöz képest, ám utóbbiak létszáma az évtized végére háromszorosára nőtt.

Az üdülők létszámának további emelkedésével párhuzamosan a '70-es években az intézményi hatáskörök csökkentek. Az évtized elején a kisebb befogadóképességű üdülők és kempingek kivitelezésének átmeneti korszaka után az „évtized második felében [...] a növekvő népességszám kényszerében ismét visszatértek a nagyobb kapacitású, előregyártott szerkezetekből felépített hotelekhez, és ezzel mind léptékében mind eszköztárában elszakadtak a korábbi korszak ideájától.” Az évtized végére teljesen háttérbe szorult a regionális arculati szabályozás, mely az azóta is közismert problémák állandósulásához vezetett. Az építészet ekkorra végleg elveszítette kezdeményező pozícióját, a legnyersebb gazdasági érdekek – a megelőző évtizedek gyakorlatához képest – tehetetlenné tették.

A regionalitás gondolatának hatása érdekfeszítő módon mindvégig a mű legfontosabb szempontja marad. Ugyanakkor egy érdekes ellentmondás mintha nem kapna megfelelő hangsúlyt: a mai Balaton-képünket nem egy olyan történelmi tájegység határozza meg, melynek településeit összekapcsolja a több évszázados közös történelem és életmód; egységbe forrasztja egy idea vagy állandó kulturális hatások eredője. A balatoni régió a modern turizmus itt üdülő tömegeinek igényeit kiszolgálva egységesült. A közvetlen a Balaton-parton fekvő települések a 19–20. századi urbanizációjuk előtt jóval erősebb egységet alkottak a kistérségükben fekvő, a parttól távolabbi falvakkal. Tehát a régió – ebben a megvilágításban – igencsak ambivalens fogalom, hiszen egy akkora tó közelsége, mint a Balaton, önmagában nem képviselhet egységesítő erőt. Vagy máshogy felvetve a problémát: a műből nem válik teljesen világossá, hogy milyen értelemben kezelték a 20. századi régiófejlesztés intézményei a Balatont egységes, eleve adott egésként és milyen mértékben célozták annak mesterséges kialakítását.

A kötet jelentőségét ez azonban a legkevésbé sem ássa alá. A mű kiadásával egy kötetben elérhetővé vált a Balaton urbanizációjából eredő, máig megoldatlan kérdések szakmailag kifogásolhatatlan hivatkozási alapja. Ahogy azt a szerző is joggal hangsúlyozza: „A korszak balatoni építészetéről és településfejlődéséről részletes építészettörténeti, urbanisztikai elemzés vagy összefoglaló szándékú munka még nem készült el.” A mű remélhetőleg minél hamarabb a Balatonról való közbeszéd megkerülhetetlen referenciájává, sőt ösztönzőjévé válik.

Az igényes kiállítású kötet végén helyet kapott a további tájékozódást segítő bőséges szakirodalmi bibliográfia, a célzottabb olvasást nagyban megkönnyítő név- és helymutató, valamint egy tízoldalas angol nyelvű rezümé is. A könyv külön kiemelendő erénye a bőséges illusztráció: az építészeti hagyományokból előkerült, máshol nem publikált archív fotók, tervrajzok és korabeli városképek igen egyedivé teszik a kiadványt.

(*Wettstein Domonkos: Balatoni építészet. Stratégiakeresés a huszadik században. Budapest, 2022, Tarsoly Kiadó, 279 oldal. 5900 Ft.*)

LUDMANN MIHÁLY

SKALNITZKY ANTAL, A VÁROSEGYESÍTÉS KORÁNAK ÉPÍTÉSZE

A világhiállítások kora

A XIX. század közepén elkezdődő és a Nagy Háborúig tartó időszak sok olyan újdonságot hozott, amely felülírta, átrendezte a világról alkotott képünket, új értelmezést adott a tér és idő fogalmának. A gőzgép és ezzel együtt a közlekedés forradalma, amely elérhetővé tette a világ bármely részét, a polgárosodás

és urbanizáció, a női emancipáció, a hagyományos társadalmi szerepek megváltozása egy olyan világ képét mutatja, amellyel új időszámítás kezdődött. Mindezek megmutatásának vágya hozta létre a világkiállításokat, amely közül az elsőt Londonban rendezték 1851-ben. Ezt számos, elsősorban az atlanti kultúrkör városaihoz kapcsolódó követte. Az elsőt – amely más, ettől eltérő hagyományokat őrző területen volt – 1873-ban Bécsben rendezték meg. A következő közép-európai Berlinben volt, 1879-ben. (A világkiállítások mintájára rendezték meg Budapesten 1885-ben az Országos Kiállítást és kicsit később az Ezredévi Kiállítást.) A bécsi kiállítás a hagyományoknak megfelelően május elsején nyílt meg és október 31-én zárt. Számos pavilont vonultattak fel bemutatva a különböző országok gazdasági és művészeti értékeit. Természetesen Magyarország ekkor már önálló kiállítóként szerepelt. Figyelemreméltó volt a magyar erdészeti pavilon, amelyet ifj. Koch Henrik tervezett, de kiállítottak művészeink is.

Az ekkor már világhír felé lépkedő Munkácsy Mihály az *Éjjeli csavargók* című festményét mutatta be, melynek Bécsbe szállítása 1050 frankba került. Than Mór a *Kun László és a cseh Ottokár találkozója* című festményét. Ez utóbbi azért is különösen érdekes, mert a Habsburgokkal együtt Ottokár is az Osztrák hercegség birtoklására készült és az Árpád-házi uralkodó IV. László hadserege segítette győzelemre a Habsburgokat. 25 művészünk között az építészek közül ifj. Koch Henrik, Schulek Frigyes, Weber Antal és Skalnitzky Antal kapott díjat.¹ Skalnitzky Antal az ekkor épülő Sugár utat keresztező Nagykörútra tervezett négy saroképületével nyert díjat, amelyek így egy nyolcszög alakú teret hoztak létre, amelyet ezért Oktogonnak neveztek el. Sajátos, hogy az ekkor még csak 37 éves építész ilyen rangos feladatot és nemzetközi elismerést kapott, ahogyan az is, hogy 40 éves korában véget ért az építész karrierje, azonban az egyesülés korában levő főváros arculatát meghatározó épületeinek tervezésével így is maradandót alkotott.

Skalnitzky Antal² a Baranya vármegyei Lakon (ma Geresdlak) született 1836. május 6-án. „Pécsett 5 évig az ottani Gymnasiumot látogatta, s onnan Prágába menvén ott a felsőreáltanodában 3 osztályt végzett. Innen Bécsbe ment, hol Polytechnikumot végezvén (1854–1857), 1857-ben Berlinbe ment az ottani építészeti egyetemen magát kiképezendő. Berlinben 2 évet töltött 1857 ősztől 1859 őszéig; 1859 tavaszán először lépett fel nyilvános pályázatnál.”³ A Rudolf-kórház épületére beadott 23 építési terv közül Skalnitzky és Schmieder Heino terve második díjnak megfelelő tiszteletdíjat kapott. Ebben az évben Majna-Frankfurtban a vígadó épületének tervével első díjat nyert. 1859 júliusában Berlinben az Építészeti Akadémia ezüstérmével jutalmazták. Ő volt az első külföldi hallgató, aki ezt a díjat megkapta. Ekkor már – 1858 decemberétől – Friedrich August Stüler építész műtermében dolgozott, majd 1859 őszén Franciaországba utazott és ellátogatott Angliába is. Korábban már felkereste az észak-olasz városokat. 1860 októberében hazatért és részt vett a Magyar Tudományos Akadémia székházának pályázatán, amit azonban egykori berlini

¹ *Vasárnapi Ujság*, 1973. 09.28 (9.sz.) 70.

² Neve a korabeli forrásokban leggyakrabban így szerepel, azonban használatos a Skalnitzky is.

³ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1865.12.17/ 12. szám.

Az egykori Hungária Nagyszálló korabeli fametszetén.

mestere, Stüler nyert el. A neoreneszánsz stílusú épület kivitelezését 1862–1865 között Skalnitzky Antal és Ybl Miklós vezette.

Skalnitzky első jelentős elkészült épülete a debreceni színház volt. A város először Ybl Miklóst kérte fel, s tervét ugyan elfogadták, de 1861-ben megbízták Skalnitzky Antalt is. Ekkor Ybl visszalépett, így Skalnitzky tervét fogadták el, és 1861-ben megkezdődött az építkezés. A megnyitőünnepség 1865. október 7-én volt, Katona József *Bánk bán* című drámájának előadásával, „mely alkalomra a magyar színművészet első rendű csillaga Jókainé született Laborfalvi Róza – az előljároság kértére – Pestről lejövén, nyitányul Jókainak ez ünnepélyre készített prologját is az összes nagy közönség szerfeletti örvendezése között elszavalta”.⁴

A színház homlokzata a kor historizáló irányzatát követte, „arab-bizánci stílusban”, de nem megtagadva a reneszánsz formavilágát és fegyelmét. Az előcsarnokba kocsin és gyalog érkezők külön bejáraton mehettek be, a kocsialáhajtó fölött teraszt alakítottak ki. A nézőhelyek száma ekkor 1800 körül volt. Belső díszítményei Majna-Frankfurtban készültek, a világítást légszesz-lámpákkal oldották meg.

A székesfehérvári színház tervezésénél felmerült, hogy a város szülöttjét, Ybl Miklóst kérjék fel, végül azonban Skalnitzky Antalra esett a választás, aki

⁴ Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme III.* Debreczen, Városi Könyvnyomda, 1871, 1057.

ifj. Koch Henrik⁵ közreműködésével elkészítette a terveket. 1872-ben megtörtént az alapkövetétel és 1874. augusztus 22-én megtartották az ünnepélyes színházavatót. A Nemzeti Színház művészei a *Bánk bánt* adták elő, a Jókai Mór által írt prológust ismét az író felesége adta elő, aki Gertrudist is eljátszotta a drámában. A színház 1944-ben teljesen kiégett, 1959 és 1962 között újjáépítették – eredeti falainak megtartásával. A színház főhomlokzata fontos változást mutat a debreceni színházéhoz képest. Itt már uralkodó stílus a neoreneszánsz, amely ekkor meghódította Európát. Ennek a német-olasz változatát jól ismerte Skalnitzky a berlini korszakából, ebben a stílusban tervezte meg mestere az Akadémia épületét is. A nyugodt vonalak, szerényen alkalmazott díszítő részletek jellemzik ezt a berlini változatot, amely a székesfehérvári színháznál is megfigyelhető.

Ugyanekkor épült az aradi színház is, amelyet szintén Skalnitzky Antal tervezett. Főhomlokzata középelemének hármashalmú boltíves kapui, az emeleti hatoszlopos, timpanonnal koronázott portikuszt és reneszánsz palotahomlokzatot is idéző megoldása, valamint az oldalszárnyak tagolása, nyílásai és a ballusztrádja a reneszánsz építészet megidézése.

Az építész életművében fontos szerepet kapott a Nemzeti Színház átépítése és bővítése 1875-ben. A régi épület belső terén nem sokat változtatott, a legfontosabb új elem a főhomlokzat portikuszos megjelenése, amelyben visszaköszön az aradi színház megoldása és emellé két oldalra kissé kiemelkedő bérházrészt tervezett. Az új homlokzatú épület sarokmegoldása az Egyetemi Könyvtárnál alkalmazott megoldást ismétli meg. Skalnitzky egyike volt az Operaház tervezésére felkért hat építésznek is. Újra versenyre kelhetett Ybl Miklóssal, de itt az idősebb mester lett a győztes.

A színházak a kor jellemző és fontos épületei voltak, ahogyan a paloták és a bérpaloták is. A Múzeum utcai Károlyi palota Skalnitzky első palotaépülete volt, amit 1869–1871 között építettek meg. Reneszánsz domborműves díszei és a kariatidák a megrendelő pompaszeretét mutatják. Fechtig báró 1873-ban épült bérpalotája jóval egyszerűbb és így a berlini neoreneszánsz világát hordozza. A tulajdonosa ezt azért építtette, hogy a benne levő lakásokat kiadja, ezért a reprezentációs igénye is jóval szerényebb. A háromemeletes épület alsó szintjén ma is kávéház működik, a felette levő két emeletet párkányok fogják össze és az egyforma ablakkeretezés is a rangját mutatja. A Skalnitzky által kedvelt megoldás, azaz a sarok levágása és az emeleti erkély kialakítása mind a két épületre jellemző. Budapesten ekkor alakult ki a Palotanegyed a Nemzeti Múzeum körül, ahol a felsőház ülésezett. Ezek közül a paloták közül ma is sok áll, de voltak olyan épületek is, melyeket a háborús sérülések miatt lebontottak. Ez lett a sorsa Skalnitzky Antal legnagyobb szabású épületének, a Hungária Nagyszállónak is, melynek építése 1868-ban kezdődött és 1871-ben nyílt meg. Ezt ifj. Koch Henrikkel, irodai munkatársával tervezte. A Grand Hotel Hungária volt az első ötemeletes épülete a fővárosnak, ahol a felső szintet manzárdszobák alkották. 302 szobája volt és ebből 133 a Dunára nézett. A pincében konyha, raktárak, mosodák, a földszinten étterem, kávézó, díszterem, boltok,

⁵ Ifj. Koch Henrik (Bécs, 1840 – Budapest, 1889).

A szegedi egykori Főreáltanoda, ma a Szegedi Tudományegyetem központi épülete (Ludmann Mihály felvétele).

az étterem felett két emeletet átfogó bálterem, a negyediken kápolna, az üveg-tetővel fedett díszudvarban ritka növények kaptak helyet és itt szökőkút is volt. A szálló korának legkorszerűbben felszerelt épülete volt. Nem véletlen, hogy számos neves személy kereste fel. De ahogyan az egykori Nemzeti Színház, úgy ez az épület sem áll már. A szálló Budapest ostromakor olyan mértékben sérült, hogy utána már nem állították helyre.

Az építész sokoldalúságát az is jelzi, hogy iskola- és könyvtárápületet is tervezett. Példa erre a Szegedi Főreáltanoda, amely 1872-ben épült meg. Megoldása mestere, Stüler MTA-épületét idézi, öttengelyes középrizalitjával, három szintjével, íves nyílászárásaival, azonban egyúttal egyszerűbb és visszafogottabb annál. Az Egyetemi Könyvtár épületét 1873-ban kezdték el építeni és 1876-ban adták át. Jellegzetes neoreneszánsz épület, a három kapu fölött két szintet átfogó emeletes oszloprenddel – mögötte kapott helyet a könyvtár díszterme –, timpanonos zárással. A sarokra helyezett hengeres torony a Nemzeti Színház sarokmegoldásának ismétlése. A bejáraton belépve háromhajós római keresztboltozatos előcsarnok teremti meg az ünnepélyes feltárulkozás hangulatát. A könyvtár külsejét díszítő sgraffito-díszeket Than Mór rajza alapján készítették el, a díszterem falait Lotz Károly tudományokat és művészeteket ábrázoló allegorikus freskói díszítik.

Skalnitzky Bécsi Világkiállításon díjazott épületeit 1875-ben fejezték be. Az Oktogon helyén gödör volt, a tereprendezése 1872-ben lezajlott, majd ez-

után épült fel a tér alakját megteremtő négy épület. A Nagykörút és a Sugárút metszésében létrejövő teret ezért az 1920-as évekig Nyolcszögtérnek nevezték. A sarkokon kialakított négy háromemeletes épület a Sugárúti Építő Vállalat bérházaiként épült meg, háromnak a földszintjén kávéház működött, amelyek közül az Abbázia a magyar művészeti életben is szerepet kapott. Itt alakították meg 1907-ben a Magyar Impresszionisták és Naturalisták Körét.⁶ Az emeleti szinteken lakások voltak. A négy épület földszintje rusztikázott, a második emeletet határozott osztópárkány zárja, így a reneszánsz paloták hagyományát folytatva háromszintessé vált. A térre néző homlokzat öttenegyes, ahol a két szélső nyílássort vízszintesen rusztikázott pilaszterek választják el. Az emeletek középső ablakait a Colosseumnál alkalmazott megoldáshoz hasonlóan az első emeleten dór, felette ión fejezetű oszlopok és a széleken pilaszterek keretezik, a harmadik emeleten pedig korinthuszi fejezetű a falpillér. A középelem két oldalán háromaxisos épületrésszel folytatódik. Az utak vonalához igazodó szárnyak, amelyek szöveget zárnak be a főhomlokzattal, négytengelyesek ott, ahol megoldható volt. A reneszánsz építészetet idézik a földszint tágas, boltíves nyílásai és az első-második emelet téglány ablakai és szemöldökpárkányai.

Skalnitzky Antal az 1860-as évek végének és az 1870-es évek elejének legkedveltebb építészeként meghatározó szerepet vállalt az egyesülés előtt álló főváros világvárosi karakterének kialakításában. Nem csak tervezett, hanem részt vett a műegyetemi oktatásban is, „1864-ben a budai József műegyetem mű- és díszépítészet rendes tanárává neveztetett ki”.⁷ Az egyetem az 1871–72-es tanévtől a Királyi József Műegyetem nevet használta. Az építészeti szakosztály csak az 1873–74-es tanévben kezdte meg működését, Skalnitzky azonban elsőként, ekkor már kilenc éve oktatta a műépítészetet. Fontos időszak volt ez a magyar felsőoktatásban és a mérnöki szervezetek megteremtésében. Ennek egyik eleme volt a Magyar Mérnök Egyesület megalakítása 1867-ben, amely 1872-ben Magyar Mérnök- és Építész-Egylet névre változott.

Skalnitzky Antal 1878. június 9-én a Lipótmezei Elmegyógyintézetben fejezte be az életét. „1876-ban vétetett fel az országos tébolydába, miután egy évig már egy bécsi magánintézetben ápolgatott. Állapotának okául túlfeszített szellemi munkásságát mondják [...], özvegyet és két gyermeket hagy hátra.”⁸ Stoczek József, a műegyetem rektora a tanév megnyitó beszédében részvétellel emlékezett meg „Skalnitzky Antal elhunyt tanárról és hírneves építészről”. A rektori megnyitó után „Hauszmann Alajos tanár (aki Berlinből hazatért után Skalnitzky irodájában kapott munkát) olvasta föl emlékbeszédét Skalnitzky Antal fölött, mely az ünnepélyt is befejezte.”⁹

⁶ A MIÉNK fő szervezője Ferenczy Károly, Szinyei Merse Pál és Rippl-Rónai József volt.

⁷ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1865. 12. 17. (12. szám)

⁸ *Ellenőr*, 1878. 06. 12.

⁹ *Ellenőr*, 1878. 09. 16.

TÓTH KLÁRA

ZSIGMOND DEZSÓ

Kérdőjelek

A magyar film egyik legérdekesebb, – jó és rossz értelemben is – meglepetésekre képes alkotója Zsigmond Dezső. Gazdag életművéből most csak egyetlen vonatlatot érintünk, ragaszkodását fogadott szülőföldje, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye történéseihez, emberi sorsaihoz. Még alkotótársával, Erdélyi Jánossal forgatták ezen a tájon *A boldog embert*, *Az évszázad árvizét*, s aztán az *Olajozókat*, a magyar dokumentumfilm egyik legpontosabb és legdrámaibb alkotását a rendszerváltás következtében talajt vesztett emberek gazdasági és morális válságáról. 2000 és 2020 között készült filmjeiben a tájegység mezőgazdaságának, főleg állattartásának leépülését, megszűnését követve hozott létre emlékezetes filmeket.

Nem túlzok, ha azt mondom, hogy *A jószág volt aranya a népnek. Rekviem a szatmári csordákért* című, 2004-ben forgatott filmje Kárpát-medence-szerte megsiratta a Duna Televízió nézőit. Egy olyan faluban forgatta, ahol a határban csak jószágot lehetett látni. Három csorda is volt, több mint 300 tehén, s volt olyan, ahol a lánykérő az istállóba ment először. Egy idős parasztember azonban előbb-utóbb kénytelen eladni utolsó jószágait is. „Nem tudtam megválni tőlük. Ezeket én neveltem, hozzám nőttek. Engem ezek vártak haza.” Úgy számol, ha megválnak tőlük, szerényen is, de megél a nyugdíjából. Lemondja az újságot, a telefont, s ha nem megy a daráló s a szivattyú az itatáshoz, a villany is kevesebbe kerül. Egy asszony arról beszél, hogy az ő passziójuk a csorda várása volt a kapu előtt. Tudták a kolompszóról, hogy melyik tehén közeledik. A parasztok nehezen veszik tudomásul, hogy ők egyáltalán nem számítanak, a fejük fölött történik minden. A csarnok egyszer csak nem nyit ki, nem veszi be a tejet. S mivel 60–80 liter tejet még a moslékba sem önthetnek, el kell adni a család szeme fényét, mert az ország átállt a vágómarhára. Ahogy egy asszony tömören összefoglalja: „Nekünk akkor lett végünk, amikor lezárták a Kelet kapuját és kinyitották Amerikáét.”

Az állattartás egy nagyon bonyolult viszony ember és jószág között. Hiába haszonért tartották az állatokat, érzelmileg is közel kerültek hozzájuk. Sok tanynán az állat jobb körülmények között élt, mint a gazda – mondják a filmben. Az állat életének minden eseményénél jelen voltak, elléshez sem hívtak állatorvost. Ennek a különös, évszázadok óta kialakult viszonyrendszernek a kül-gazdasági viszonyok és gazdasági racionalitás diktálta megszűnését sikerült Zsigmond Dezsőnek és az operatőr Mohi Sándornak végtelen egyszerűséggel, természetességgel, mégis feledhetetlenül rögzíteni. „Úgy ballagnak ki a tehénkék az életünkből, mint Huszárik Zoltán lovai” – írta valaki a filmről.

Emlékezetes a Kisarban élő Balla Bálintről, 2014-ben készített portréja is. Balla egész életében gazdálkodott. Édesapjától tanulta, akinek korai halála után, 16 évesen ellátta beteg édesanyját és művelte húsz hold földjét, állatokat tartott. Ízesen, tömören idézi a magyar parasztság sorsdöntő fordulatait. „50–51-ben azt mondták: ami terem add be, a pofádat fogd be!” Aztán jött a

TSZ, ahová megint csak adni kellett, de megmaradt a számára legkedvesebb tevékenysége, az állattartás. Magyar tarkákat nevelt, szabadtartásban. „Az én állataim különbül voltak, mint én.” S a tejpénzből a munka mellett lehetett gyarapodni. Balla Bálint ráadásul ügyes kezű, találékony ezermester, nincs amit maga meg ne tudna csinálni, kivagyiság nélkül tisztában van értékeivel. Amikor azt mondja bátyjának a telefonba, hogy „Te doktor vagy, én paraszt”, egy szem kisebbrendűségi érzés sincs benne. Másutt: „hiába mondják, hogy hülye paraszt, az én szüleim azt mondták: nem ember az, aki a más csuprába néz, és megtanítottak dolgozni.” Mindemellet halálesetkor az öreg írja a csónakos fejfákra a sírverseket, s hosszú-hosszú téli estéken gyékényből fon koporsót magának. Példaértékű élet. A közösségi médiában így írtak a filmről: „Nekem ez az ember a példaképem. Azzal szeretnék foglalkozni, mint ő. Az én legnagyobb vágyam egy tanya, egészséges állatok, nagy termőföldek.” Másutt: „Ha nem néztem meg harmincszor, akkor egyszer sem. Bálint bácsi 86 éves lesz. Isten éltesse.”

Zsigmond Dezső célja ezekkel a filmekkel az egyszer volt életforma vizuális megőrzésén túl a példa felmutatása – hátha követi valaki. Bizonyára ez készítette rá, hogy most bemutatott filmjét, az *Igábant* elkészítse. Megint csak egy tehenes gazdáról, a Penészleken élő Kondás Károlyról. Károly bácsi a hetvenes éveit vége felé jár. Teljesen meggörnyedt, vélhetően egy gerincbetegség miatt, de azért igyekszik az állatok után járni, ha bottal is. Nemcsak a tejért tartotta, igavonásra is használta a szarvasmarhát évtizedeken keresztül. Gyerekkora nagy szegénységben telt, olykor három helyre is el kellett menjen, hogy kapjon kölcsön egy kis tejet vagy zsírt, a lábát novemberben a friss trágyában melegítette. Apja napszámos volt, s Károly is másnak dolgozott már hétévesen. Megtapasztalta, hogy ahol állatot tudnak tartani, ott legalább van mit enni. Erre törekedett ő is.

1969-ben megnősült, 1971-ben már fogatuk volt, azzal szállítottak, közlekedtek, s a tejpénz is csurrant-cseppent. Megszerette az állatokat. Azt már csak feleségétől tudjuk meg, hogy a kor szokása szerint 22 évig Pestre járt dolgozni. Emlékszünk a *Fekete vonatra*, Schiffer Pál filmjére? Éjjeli őrködött, mellette vendéglátóban segített. Otthon a földön és az istállóban az asszony állt helyt. Ma is kaszál, kapál, szénát gyűjt, rakodik – ha remeg is közben a lába. Egymás mellett élnek, nem együtt, ha tisztességből segíti is megrokkant férjét, bár jó szava nemigen van hozzá.

Az asszony monológja segít helyre tenni Károly bácsi személyiségét. Mutató, de mulató ember lehetett. Innen a sok nóta, s hogy folyton dalra fakad. Mondja is, hogy sokat járt lakodalomba. De már tudjuk, hogy nem ő hagyta ott a sátrat, hogy haza menjen fejni. Az asszony kemény, tárgyilagos szavai, mosolytalan, szigorú arca egy félévszázados poklot sejtetnek: „17 évesen mentem hozzá. Tetszett, de mit tudtam én, hogy mi a szerelem. Apámnál dolgozott korábban, de aztán kiderült, tudja hogy kell a munkához állni. Az apja nem tanította meg dolgozni.” Mi tartja az asszonyt férje mellett s a temérdek munkát követelő tanyán ötven éven át? Ennek lélektanilag, társadalmilag pontos feltáráshoz egy Németh László-regény kellene.

Mára Károly bácsi kuriózum lett tehát vontatta szekerekkel Szatmárban. Egy Fehérgyarmaton lovas tanyát üzemeltető, lovaglást, íjászatot oktató fiatal pár tőle szeretné eltanulni a tehéntartás csínját-bínját. Van mire alapozniuk, hisz mindketten parasztcsaládban nőttek fel, mégis újra kell tanulniuk ezt az életformát. „Az állattartásba nem fér bele, hogy Szoboszlóra menjünk, még a lakodalmas sátorból is haza kell menni etetni” – mondták valamelyik előző filmben, s Szabó András is az életre szóló elkötelezettségét, felelősséget említi mint az állattartás velejáróját. Jó szakmát, az autószerelést cserélte fel vele. De mint Balla Bálintnál is láttuk, egy tanyán nem árt, ha valaki a gépekkel is elboldogul. Elviszik Károly bácsit a teheneivel s a szekerekkel a Gyarmati vigasságokra, hogy a gyerekek ismerkedhessenek az ökrös szekér kihaló fogalmával. S itt a néző kételkedni kezd, hiszen az állat nem mutogatni való. Az életének van egy fajtájának megfelelő ritmusa. Az igavonót jártni kell. Az az érzésünk, hogy olyasmire – sétakocsikázás – akarják használni, ami idegen tőle.

Zsigmond Dezsőt valószínűleg az újratartás lehetősége érintette meg Károly bácsi és András kapcsolatában. Átadni a már kiveszött, azt ami alól kicsúszott az életforma, az állattartó parasztság már szinte lehetetlen. A lovakra még lehet egzisztenciát építeni, bár a Covid utáni gazdasági krízisben egymás után zártak be a lovardák. Így egy nagy kérdőjel mellett a filmben a rossz házasság igája fogja meg inkább a nézőt, ezt azonban nem firtatja, csak tapintatosan jelzi a film. Érezni, hogy Károly bácsit ez a szereplés, a fiatalok és a filmesek ráfigyelése kárpótolja azért a sok szidásért, amit feleségétől hallgatnia kellett. S jutalom számára az is, hogy bár sohasem volt első gazda a faluban, most mégis rá figyelnek, hiszen üresek a porták, az ólak, s ő még mindig kitart az állatai mellett. Szükség van Károly bácsira, amikor saját borzdereseit akarja járomba szoktatni Szabó András. A lovait már kézben tudja tartani, de az igavonáshoz még nem szokott tehének úgy megindulnak, hogy féltő, hogy repülnek az utasaik is. Csak erőszakkal tudják őket megfékezni. S tolakszik a kérdés: lesz-e annyi türelmük, empátiájuk az új gazdáknak ebben az önként vállalt, de már talajtalan életformában, hogy kezes állatot neveljenek, mint Károly bácsi.

Az *Igáabant* sok szép s olykor drámai jelenete mellett kicsit torzónak érezzük, mert az újratartás perspektívái – mint említettem – bizonytalannak tűnnek, az igavonó állatoknak nincs jövőjük, jóllehet láttunk már lovakat felbukkanni London utcáin a közelmúltban. A házasság drámája elől pedig félrenéz a film, ehhez koncepciót kellett volna váltani.

S ne feledjük – filmes szempontból aligha elhanyagolható – hogy ismét Penészleken járunk, amit a Gulyás testvérek 1968-ban és 1977-ben rajzoltak fel a magyar tényfeltárási dokumentumfilmzés térképére.

DÁVID GÉZA

BEVEZETÉS DÁVID ZOLTÁN UTAZÁS TUKULJÁBA CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Dávid Zoltán (1923. július 17. – 1996. augusztus 10.) történész, demográfus, levéltáros Budapesten született és hunyt el. A Piarista Gimnázium elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol 1948-ban doktorált. Első munkahelyéről, a Parlamenti Könyvtárból politikai okok miatt kellett távoznia. 1950-ben az Országos Levéltárba került, ahol hamarosan a térkép- és terveysűjtemény referense lett. 1958-tól a KSH Könyvtárában dolgozott. Az ekkor induló *Történeti Statisztikai Közlemények* (1960-tól *Évkönyv*) szerkesztőbizottságának titkára. 1964-ben a KSH történeti statisztikai kutatócsoportjába került, amelynek később vezetője lett. Az 1960-as években az MTA történeti demográfiai munkabizottságának titkára volt. 1971-ben a megszervezte a KSH szaklevéltárát, majd annak első igazgatója lett; kialakította az intézmény gyűjtőkörét, megalkotta működési szabályzatát. Az 1970-es években az ELTE Történeti Segédtudományok Tanszékén a történeti demográfia módszertanáról tartott előadásokat. 1983-ban nyugalomba vonult. A rendszerváltás után a magyar–szlovák államközi tárgyalások demográfiai kollégiumának tagja, a Szent László Akadémia egyik védnöke. 1992-ben Fényes Elek emlékéremmel tüntették ki.

Egész életében a magyarság sorskérdései foglalkoztatták. Érdeklődésének középpontjában népünk múltjának és jelenének számszerűen mérhető témakörei álltak. Kitűnő érzéssel állapította meg az egyes felmérések forrásértékét. A különböző kútfők megszólaltatásakor mindig arra törekedett, hogy belőlük a lehető legpontosabb eredményekre jusson, becsléseit pedig igyekezett józan keretek között tartani. Első nagy hatású tanulmányát az 1715–20. évi összeírásról készítette el. Dányi Dezsővel közrebocsátotta az 1784/87-es első hazai népszámlálásból akkor feltalálható vármegyék teljes anyagát. A szintén II. József által elrendelt kataszteri felmérés általános bemutatása mellett külön is szólt annak Veszprém vármegyei végrehajtásáról, elemezte jászkiséri és Bihar vármegyei részletező adatait. Hajdúsági városok monográfiáiba írt népesedéstörténeti cikkei módszertani szempontból jelentősek. Önálló kötetben dolgozta fel a Veszprémi Püspökség 1747–1748-as egyházlátogatási jegyzőkönyvét. Közzétette az 1850. évi erdélyi népszámlálást. Külön tanulmányt szentelt a székelyek számának. A kivételes forrásértékű 1598-as házősszeírást tartalmazó könyve halála után jelent meg. Új elméletet állított fel a magyarországi városfejlődésről. Maradandót alkotott a járványtörténet területén is. Munkásságának másik fő vonulatát a Kárpát-medence nemzetiségi összetételében beálló újkori változásokról, illetve a világba szétszóródott magyarok létszámáról szóló írások teszik ki. Bátran, de a valóság talaján állva módosította a szomszédos országok népszámlálásaiban a magyarokról közölt adatokat. Másfelől óvott a hazai nemzetiségek létszámának eltúlzásától. Utolsó nagy, termékeny periódusában, azaz 1992 vége és 1996 júliusa között 24,

főleg modern témákat taglaló munkája látott napvilágot, egyebek mellett a *Magyar Szemlében*. A valóság iránti feltétlen tisztelete íratta meg vele *Hány millió a tizenötmillió?* című tanulmányát, amelyben az Illyés Gyula által 25 évvel korábban felrepített és sokáig emlegetett értékkel szemben 14 millió főben határozta meg az 1993 táján a világ országaiban élő magyarok számát. Azaz világosan látta a fogyó tendenciát, ám optimizmusát mégsem veszítette el: hitt a nemzet önmegújító erejében, miközben sürgette az ehhez szükséges háttér megteremtésének fontosságát, s hangsúlyozta az egyházak vezető szerepét a társadalmi összefogásban.

Utazás Tukuljába című írása eddig nem jelent meg, pedig máig érvényes kérdést feszeget: mennyire hihetünk a magyar népszámlálások nemzetiségi adatainak. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy általánosságban igen, ezért nem tűnik megalapozottnak a különböző nyelvű helységnevtáblák kirakása olyan települések határánál, ahol a lakosság túlnyomó többsége vagy egésze hosszabb ideje egyöntetűen magyarnak vallja magát. A dolog pikantériája, s már csak ezért is érdemes ezen dolgozat közlése, hogy míg a cikk írásakor Tökölnél csak a címben is szereplő horvát név szerepelt, ma már három ilyen kiírás van: a horvát mellé társult a német „Teckel” és a cirill betűs, szerb „Tukulja” (a Wikipédia szerint „A 2011-es népszámlálás során a lakosok 82,1%-a magyarnak, 1,9% cigánynak, 2,1% horvátnak, 1,8% németnek, 0,4% románnak, 1,1% szerbnek mondta magát, 17,7% nem nyilatkozott”).

DÁVID ZOLTÁN

UTAZÁS TUKULJÁBA

(A népszámlálási adatok védelmében)

Ez az utazás – a várakozással ellentétben – nem vezet messzi, egzotikus tájakra. Nem sokkal azután, hogy kocsink¹ elhagyja Csepel füstölgő kéményeit, az út mentén tábla áll:

TÖKÖL

alatta pedig valamivel nagyobb és vastagabb betűkkel:

TUKULJA

Ebből látni, hogy nemzetiségi területre tévedtünk, de aki nem ismeri a sziget népesedéstörténetét, találgathatja, hogy a másik, kicsit furcsán hangzó helységnevet melyik nép adta.

¹ Lehetséges utalás a *Magyar Nemzetben* megjelent *Utazások a fekete Malibun* című riportsorozatra. DG

Nem fogják kitalálni. Az illírek. Az 1900. évi népszámlálás szerint Tököl 2805 lakosából 804 magyar, 511 mémet anyanyelvű mellett 1467 illír élt. A Helytartótanács által 1773-ban készített *Lexicon locorum populosorum* szerint „Tököle” faluban a beszélt nyelv ugyancsak „Illyrica”, vallásuk római katolikus volt. Korabinsky leíró statisztikai művében 1786-ban ezt írta: „Tököle, ein illyrisches Dorf auf der Insel Tschepel ... Es ist dieses der Stammort der berühmten Tökélischen Familie.” Valóban, a falu nevét e család tette országszerte ismertté, gr. Thököly Imre erdélyi fejedelem idejében történetében fontos szerepet.

A Dalmáciából származó római katolikus délszláv népelemekre más források is használták az „illír” megjelölést. Így többször előfordul a Veszprémi Püspökség 1745–1750 között készült egyházlátogatási jegyzőkönyveiben a népesség által beszélt nyelv rovatban. Az 1900. évi népszámlálás illíreket említ még Csepelen (289 fő), Törökbálinton (62), a Fejér megyei Ercsiben (362) és Érden (915), továbbá a Kalocsa mellett fekvő Dusnokon és Bogyiszlón. A legtöbben Dusnokon voltak, amelynek 2962 illír lakosa a helység népességének nagy többségét tette ki. Az 1910. évi népszámlálás alkalmával már csak itt, továbbá Ercsiben és Érden tüntettek fel az „egyéb” rovatban illír anyanyelvű népességet.

Más községekben a népszámlálás a „dalmát” megjelölést alkalmazta. Az 1900. évi adatok szerint Szentendrén (375 lakos), továbbá Bács-Bodrog megye több helységében éltek, részint keveretlenül, így Bajaszentistvánon 1419, Mateovics – Mátételkén 334, Baracskán 76, Béregen 2017, Borsodon 144 fő, részben bunyevácokkal együtt Bácsalmáson 1168, Katymáron 1689, Vaskúton 262, Csávolyon 541, illetve sokáccal összevonva Bodrogmonostorszezen 3056 lélek. Közülük Bácsalmáson, Csávolyon, Mátételkén, Vaskúton és Szentendrén még 1910-ben is említenek dalmát anyanyelvű lakosokat. A népszámlálás azonban adós marad a megkülönböztetésül szolgáló ismertetőjegyek pontos leírásával.

Később a különbségek elmosódtak, az „illírek” és „dalmátok” száma is lepadt. Az 1930. évi népszámlálásban a szerbek és a horvátok mellett csak a „bunyvác, sokác stb.” rovat szerepelt. A második világháború után a „délszláv” kategóriába vonták valamennyi érintett népcsoportot. A legújabban megjelent községsoros anyanyelvi és nemzetiségi kimutatásokban a szerb, a horvát, a szlovén és a vend népesség adatai találhatóak, a bunyvácokat és a sokácokat a horvátok közé sorolták. Illíreknek és dalmátoknak már nyoma sincs.

Visszatérve Tökölre, neve először 1270-ben fordul elő, Thukul névalakban, amely valószínűleg ótörök eredetű, a Tükäl ’Tökéletes’ személynevet őrzi. A szigetet ekkor magyarok, besenyők és kunok lakták, és csepeli vagy nagyszigeti várispánság név alatt külön közigazgatási egység volt. Az utolsó csepeli ispán, az 1518-ban meghalt Csehi Mihály sírja Tököl szép gótikus kapuzattal ékes római katolikus templomában van, az alábbi felirattal: „Sepultura egregii Michaelis de Cheh, insulae hujus Chepeliensis comitis, qui obiit in festo S. Andreae. Anno salutis MDXVIII.”

Csepel-sziget eredeti magyar népessége nagyon megszenvedte a Buda birtoклásáért folyó harcokat, s a török hódoltság után területén csak három magyar település maradt: Makád, Ráckeve (már ekkor rácokkal tarkítva) és Szentmiklós,

többségében református lakossággal (Ráckeve mezővárosban a török időkben 5 református superintendens lakott). A 18. századi telepítések után – amelyek történetét most nem kívánom megírni – a szigeten kialakult 10 településből az említett 3, főleg magyar helység mellett 3 német (Becse, Szentmárton, Újfalu) 2 rác (Lórév és Tököl), valamint 2 német-rác (Csepel és Csép) község keletkezett; legalábbis Fényes Elek szerint 1830-ban ez volt a helyzet.

Tökölre I. Lipót uralkodása alatt érkeztek új lakosok, akik a protestánsok által a 16–17. században használt templomot is megkapták. A róla olvasható rövid egyháztörténeti áttekintés szerint „katolikus rácok” telepedtek a községbe, talán a protestáns magyarok mellé, talán a helyükbe. Fényes Elek *Magyar országnak ... mostani állapotja* (1837) című munkájában „rác” falunak mondja, de *Geográfiai szótárában* (1851) „dalmát” falu szerepel. Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* kötetében szerb faluként tünteti fel, akik azonban római katolikus vallásúak. Az 1910. évi népszámlálásban viszont a bunyevác, sokác rovatba kerültek, ám addigra 1900. évi csekély többségük (52,5%) erősen lecsökkent: 3608 lakosból 2982 (82,6%) magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a bunyevácok száma 472-re esett vissza. Tudatuk 1930-ban még egyszer fellángolt, s az 5378 főre növekedett népességből 1583 fő bunyevác anyanyelvű akadt (29,4%). Megerősíti ezt az adatot az 1941. évi népszámlálás, amelyben a lakosság nyelvismerete kérdésre 6722 lakosból 1900 személy jelezte, hogy bunyevác és 24, hogy horvát nyelven beszél.

Tököl népessége a második világháború után a népszámlálások adatai szerint erősen lecsökkent, és a nemzetiségi megoszlásban is jelentős változás történt.

Íme az adatok:

Népszámlálás időpontja	Lakosság száma	anyanyelvű					Egyéb	Délszláv nyelven beszél
		Magyar	Német	Horvát	Szerb			
1960	4475	4386	7		81 ²	1	1245	
1970	5865	5810	3		46 ³	6	
1980	6556	6464	9	46	19	18	657	
1990	6308	6246	3	27	20	12	
%								
1960		98,0	0,2		1,8	0,0		
1970		99,1	0,0		0,7	0,1		
1980		98,6	0,1	0,7	0,3	0,3		
1990		99,0	0,0	0,4	0,3	0,2		

A népszámlálási adatok szerint Tököl népessége 1990-re csaknem teljesen magyar anyanyelvűvé vált; a helység délszláv népessége az 1%-ot sem éri el. Rohamosan csökkent a délszláv nyelven beszélők száma is; 1980-ban már csak a lakosság 10%-át tették ki.

² + „délszláv”.

³ + „délszláv”.

De kocsink tovább robog, s újabb névtábla ötlik szemünkbe:

SZIGETÚJFALU

majd alatta:

INSELNEUDORF

Itt nem lehetnek kétségeink, németek lakta faluba érkeztünk. Valóban, forrásaink egybehangzóan így emlegetik, s 1930-ban 1636 lakosából még 1473 német anyanyelvűnek mondta magát, vagyis a népesség közel 90%-a. Erős többségüket 1945-ig megőrizték.

S máris újabb település következik:

SZIGETSZENTMÁRTON INSELSANKTMARTIN

A második világháború végéig ez a falu is német maradt, 1930-ban 1031 lakosából 854 volt a német anyanyelvűek száma (82,8%). A potsdami határozat alapján azonban mindkét település népességének jelentős részét kitelepítették, és a 45 után készül népszámlálások már gyökeresen megváltozott nemzetiségi összetételről tanúskodnak.

Népszámlálás időpontja	Lakosság száma	Magyar	Német	Egyéb	Németül beszél
		anyanyelvű			
Szigetújfalu					
1960	1693	1673	19	1	545
1970	2015	2006	8	1
1980	2164	2158	3	3	279
1990	2005	1944	60	1
Szigetszentmárton					
1960	1268	1244	23	1	302
1970	1576	1558	17	1
1980	1641	1609	29	3	208
1990	1583	1540	41	2

E két, egykoron német többségű falu lakói tehát 1990-re már 97%-ban magyarnak vallották magukat, és megfogytakozott a németül még tudó lakosok száma is.

Fölmerül ezután a kérdés: indokolt-e ezekben és más helységekben a két-nyelvű helységnévtáblák felállítása, általában: mikor van ennek létjogosultsága? Véleményem szerint Magyarországon abban az esetben jogos a használatuk, ha egy-egy település lakosságának többsége nem magyar anyanyelvű. Ennek megállapításánál mindig a jelenből kell kiindulni, s az utolsó népszámlálás

adatait kell alapul venni. Különösen indokolatlan a második világháború előtti állapotokhoz visszanyúlni, ha a település nemzetiségi összetétele a németek többségének kitelepítése, a szlovákok áttelepülése, korábban a szerbek optálása következtében gyökeresen megváltozott, és az eltávozott nemzetiségek helyébe Szlovákiából, Bukovinából vagy Magyarország más helységeiből magyarok érkeztek. De Budapest környékén, vagy másutt, a nagy arányú beköltözések, a más nyelvű népesség kisebbségbe szorulása is előidézhette a település magyarrá válását, ez esetben is főleg a múltbéli helyzetet tükröző kettős névtábla.

Még kevésbé elfogadható az idegennyelvű helységnév használata, ha a település nemzetiségi jellege már korábban, a 18. vagy a 19. században megváltozott. A török hódítás megszűnése után megrikkult népességű városainkba és falvainkba szervezett állami telepítések és spontán vándorlások révén sok idegen érkezett, akik azonban az eredeti magyar lakossággal keveredve, az azóta eltelt 200–300 év során elmagyarosodtak. Ha a helységeken már hosszú idő óta csak magyar anyanyelvűek élnek, akik természetesen kizárólag a település ősi magyar nevét használják, nincs helye idegen nyelvű táblának.

El kell fogadnunk az 1945 óta megtartott 5 népszámlálás egybehangzó valóságát, amely szerint 1990-ben Magyarországon 10 222 529 magyar anyanyelvű (98,5%) mellett összesen csak 152 294 más nyelvű lakott. A községi adatok szerint 32 faluban éltek többségében nem magyar lakosok: a németek 7, a horvátok 16, a szlovének 4, a szerbek, szlovákok és románok 1–1 helységben, míg a cigányok kimutatott száma 2 faluban volt több a magyarokénál. Rajtuk kívül van még 18 falu, ahol a nemzetiségek az utóbbi évtizedekben veszítették el abszolút többségüket, de arányuk még jelentős, 25–50%-ig terjedő maradt. A nyelvükben valóban élő, történetileg hiteles más nyelvű helységnév használata ezekben is elfogadható. De ez összesen csak 50 település.

A történeti Magyarországon gazdag hagyományai voltak a többnyelvű helynévadásnak, a vegyes lakosságú területeken minden nép megtartotta és használta az eredeti elnevezéseket. Az említett helytartótanácsi lexikonban minden település latin, magyar, német és szláv névalakját feltüntették, ahogy az a nép ajkán élt. Kassa latin neve Cassovia, németül Kaschau, szláv nyelven Kossicze volt; Pozsony Posonium, Presburg és Pressporek; Székesfehérvár Albaregalis és Stullweissenburg (szláv neve nem volt), és így tovább. (A szabad királyi városok közül egyedül Felsőbányának és Nagybányának volt csak magyar neve.) Nemzetiségi területen a falvakban sem volt ritka a 4 különböző névalak, de voltak teljesen homogén, csak magyar neveket ismerő vármegyék is. Ugyancsak mindenkor feltüntették a föllelhető alakváltozatokat a leíró statisztikusok: Korabinsky, Vályi, Lipszky, Nagy Lajos és Fényes Elek munkáiban a helységek magyar neve után közölték az idegennyelvű alakokat, ha azok – tudomásuk szerint – az ott lakó vagy a szomszédos népcsoportok ajkán ténylegesen éltek.

Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a mostanában divatos nemzetiségi újrakeresztelésben számos olyan név bukkan elő, amelyek a korábbi forrásokban ismeretlenek voltak, és többnyire csak a magyar helységnév eltorzított alakváltozatai (Vörösvár – Werischwar, Budakeszi – Vidikez) vagy a magyar helynév tükörfor-

dításai (Szigetújfalu – Inselneudorf, Szigetszentmárton – Inselsanktmartin stb.). Az a gyanúm, hogy legtöbbjük az ott élők mindennapi szóhasználatában nem létezett soha. Valószínű, hogy a kétnyelvű helynévtáblákkal csak nemzetiségi politikánk kiválóságát kívánják bizonyítani, s bár a helységekben nincs anyanyelvi oktatás, az egyházi szertartások magyar nyelven folynak és a nemzetiségi lakosság lassan teljesen elenyészik, ezzel jelzik, hogy a településen egykor németek, szlovákok vagy délszlávok is éltek. Ezzel voltaképpen a szomszédos országokat szeretnék ösztönözni, hogy a helységek magyar nevét feltüntessék.

Csakhogy Hofbauer urat,⁴ a szlovák közlekedési szakembert e gesztus nem hatja meg. Félő, nem tudja, mi a reciprocitás, és továbbra is nyugodtan szedgeti le a magyar helységneveket feltüntető táblákat. (Másutt, például Romániában ki sem rakták.⁵)

Pedig a különbség óriási. Az etnikai elv megsértésével az utódállamokhoz csatolt magyarlakta területeken lévő ősi magyar helynevek több mint ezer évesek, az ott élők kizárólagosan ma is azt használják. Viszont az új elnevezések többnyire mesterségesek: vagy a magyar név eltorzított változatai, vagy tükörfordításai, vagy Szlovákiában népük nagy alakjainak a nevét kapták – büntetésből vagy kitüntetésből. Így lett Párkányból Štúrovo, Tornaljából Šafárikovo, Gútából Kolárovo, Cseklészből Bernolákovo, Diószegből Sládkovičovo, a Bánátban Nagybecskerekéből Zrenjanin, illetve az ősi dák jelleg hangsúlyozása érdekében Kolozsvárból Cluj-Napoca. E mesterséges névadásnak nincsenek népi gyökerei. Az eredeti, az Árpád-kor óta használt magyar helyneveknek nem volt szlovák, ukrán vagy román megfelelője, mert a faluban és messze környékén más nemzetiségűek nem laktak soha.

Valójában egyáltalán nem kötelező, hogy egy helységnek két neve legyen. Bőven elegendő Diósfürgepatony, Nagyabony, Dunamocs, Bögellő, Nagypalád, Szépenyerúszentmárton, Sepsiszentgyörgy, Szárazajta vagy Kórogy. Ha mindig magyarok laktak, s településüket így nevezték, nincs szükség román, szlovák, szerb és ukrán helyneveket gyártani, mint ahogy helytelen volt a régi Magyarország helységnev-magyarosítási kezdeményezése is. Igaz, hogy erre csak a 19. század végén került sor, nem volt általános – többszáz éven keresztül az eredeti névalakon senki sem változtatott. (De a német többségű Svájcban Lugano csak Lugano, nincs német neve, sem Locarnónak, sem a többi olasz településnek. Elszázban is csak Plobsheim, Turckheim, Kaisersberg, Riquewihr van, miközben nincs francia megfelelőjük.) Ha egy országhoz más népek által lakott területeket csatolnak, tudomásul kell venniük az ezzel járó kellemetlenségeket, például, hogy a magyarlakta településeknek magyar nevük van.

De ne járjunk a fellegekben, legyünk realisták, és elégedjünk meg azzal, ha a szomszédos országokban a magyar többségű helységek eredeti magyar nevét is feltüntetik, használják. Mi is tegyük ugyanezt lehetővé a kipusztult magyar fal-

⁴ Roman Hofbauer (1940–2016) 1992 és 1994 között Szlovákia közlekedési, távközlési és közmunkaügyi minisztere. DG

⁵ A tanulmány írása óta délkeleti szomszédunk esetében ebben a vonatkozásban a helyzet jelentősen megváltozott. DG

vakba a 18. században betelepült nemzetiségeknek, ha ma is a népesség többségét vagy jelentős részét (25–50%-át) alkotják. Ennek elbírálására rendelkezésre állnak az 1990. évi népszámlálás községsoros adatai, amelyek a lakosság önkéntes bevallásán alapulnak, minden kényszer nélkül születtek, meghamisításokról szó sem lehet! Magyarországon senkinek sem származik hátránya abból, ha például német vagy szlovák anyanyelvűnek vallja magát. (Abból már inkább, ha magyar.)

Véget kell vetni annak a gyakorlatnak, amikor ügybuzgó lakosok ötletszerűen kétnyelvű táblákat raknak ki történetileg nem igazolt helységnevekkel. Vissza kell állítani az Országos Községi Törzskönyvbizottságot, amelynek tagjai (történészek, nyelvészek, levéltárosok, statisztikusok, közigazgatási szakemberek) kellő gondossággal mérlegelték a helységnevek pontos alakját, ügyeltek az egyforma nevek kiküszöbölésére, elbírálták a megváltoztatásukra irányuló kérelmeket. Ez az évtizedeken át sikerrel működő bizottság hagyta jóvá az összes magyarországi város és falu ma is használt nevét, törzskönyvezte az elfogadott névformát és a helység határában talált külterületi lakott helyek neveit. Mióta működését 1954-ben megszüntették, e fontos közigazgatási funkciónak nincs igazi gazdája.

Így történhetett, hogy a jelenlegi helységnevtábla helyzet teljesen zűrzavaros. Értetlenül állok olyan híradásokkal szemben, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is kétnyelvű táblákat akarnak kirakni a „nemzetiségi” községekben, holott a megye egész területén az 1990. évi népszámlálás szerint összesen 84 szlovák, 81 román és 164 német anyanyelvűt mutattak ki. (A többségükben magyar anyanyelvű cigányokkal ezúttal nem számolok.) A legtöbb „nemzetiségi” Ibrány községben 6272 magyar mellett 9 német anyanyelvű volt, de a városokban sem lehetett 10-nél többet találni; egyedül Nyíregyházán élt 114 512 lakosból a 113 569 magyaron kívül 56 német, 30 szlovák és 29 román. Lehet, hogy most keresgéljük Nagycserkesz soha nem létezett szlovák nevét, ahová – mint a TV-ben látom – Szlovákiából szlovák lektornő érkezett a szlovák nyelv tanítására; igaz, hogy a helység 1779 lakosából 1779 magyar anyanyelvű, de attól még tanulhatnak szlovákul. Ugyancsak látom, amint népes németországi küldöttség előtt a polgármester Sopron kisbetűkkel írt neve alá jóval nagyobb OEDENBURG táblát szegez. Ez a név legalább történetileg hiteles, hiszen a város évszázadokon át német többséggel rendelkezett, csupán egy a bökkenő: 1990-ben 55 083 lakosából már 53 861 magyar anyanyelvű volt (97,8%), míg a németek száma 939-re, a horvátoké 158-ra zsugorodott. Ilyen alapon várom az Ofen, Raab, Gran, Erlau Stuhlweissenburg, Fünfkirchen (Pečuy), Szegedin névtábla megjelenését (lehet, hogy már föl is rakták).

Ugyanakkor utazom a Galga mentén: Domony, Iklad, Galgagyörk, Püspökhatvan, Acsa, Csóvár – és mehetnék tovább, csak magyar helységnevek vannak kitéve, holott e falvak 1930 körül még szlovák (Iklad német) többségűek voltak. Nem azért mondom, hogy sürgősen kitegyék a kétnyelvű táblát: a falvak azóta ugyanúgy elmagyarosodtak, mint Török, Szigetújfalu, Szigetszentmárton vagy Sopron. (Az 1990-es népszámlálásban Acsán 1454 magyar és 5 szlovák, Csóváron 698 magyar és 2 szlovák, Domonyban 1778 magyar és 1 horvát, Ikladon 1980 magyar és 13 német anyanyelvűt mutattak ki.)

Furcsa kettősségben él az ország: ha a népszámlálások adatait nézem, mindenki magyar; ha elmegyek a faluba, idegen nyelvű helységnevtábla fogad, a polgármesteri hivatalon szlovák, német vagy horvát felirat. A Bildschirm német adásában a Bakonyból csinos népviseletbe öltözött szépszámú kórus énekel: a népszámlálás szerint egytől-egyik magyarok. A Veszprém megyei Magyarpolányban – mint szépségét híven megőrző faluban – nemzetközi díjat ad át fontos külföldi férfiú. A közvetítő a végén kiböki: örülünk, hogy e szép német falu ilyen kitüntetésben részesült. Ezzel szemben a statisztikai adatok: a mindig magyar Magyar Polány és a mellé települt Német Polány egyesítéséből keletkezett falu 1201 lakosából 1196 magyar, 3 német és 2 cigány anyanyelvű. Miért német falu?

Óriási művelődési központot avatnak külföldi segítséggel Pilisvörösváron (Werischwar). Talán kicsit nagy lesz 437 német anyanyelvű lakosának (a népeség 4%-a), de majd a 10 532 magyar is odajár, legalább megtanulnak németül. (Vagy talán ők is németek, csak magyarnak vallották magukat?)

Város lett a „német többségű” Soltvadkert, adja hírül mindenkinek a Híradó, holott az 1990. évi népszámlálás szerint 7612 lakosából 7547 magyar és csak 6 német anyanyelvű. (Mit szólnak ehhez az ottani cigányok, akik 49-en vannak?) A nemzetiség szerinti megoszlást tekintve még a románok (8) is többen vannak a németeknél. Nem került be 1980-ban az 509 „nemzetiségi” község közé sem, pedig elég könnyen osztogatták e rangot. 1941-ben 8936 lakosa közül mindössze 397 beszélt németül, 1910-ben 7962 magyar mellett 136 német anyanyelvű akadt. Mi kell ahhoz, hogy Magyarországon egy új város magyar legyen?

Ezt a nemzeti tudatot aláásó kettősséget meg kellene szüntetni. Az a helység kapjon nemzetiségi iskolát, nyelvhasználatot a közigazgatásban, képviselőt a parlamentben, idegen nyelvű feliratokat (utcaneveket) és helységnevet, ahol a lakosság többsége (de legalább jelentős része) a legutolsó népszámlálásban másnyelvűnek vallotta magát. 90% fölötti magyar többséggel rendelkező településeken mindezekre semmi szükség nincs.

Baranya megyében Hoóz István egyetemi tanár és Klinger András, a népszámlálások irányítója vezetésével 1963 óta folytak vizsgálatok a nemzetiségek pontosabb számának megállapítására. Eredményeik szerint (*A baranyai nemzetiségekről*. Pécs, 1977) a németek és délszlávok tényleges száma jóval magasabb a népszámlálásban kimutatottnál, ám az 1990. évi népszámlálás nem igazolta a lakosság származása és más ismérvek alapján megemelt adataikat, sőt, a nemzetiségek száma több helységben tovább csökkent. Pedig azóta megalakultak a különböző nemzetiségi szövetségek, amelyeknek feladata tudatuk („identitásuk”) ébren tartása, vagy ha kell, felébresztése volt. Emellett ott vannak a TV nemzetiségi adásai, ahol még a magyar közreműködők is fordított sorrendben jegyzik nevüket, mintha németek stb. volnának. Ebből kitűnik, hogy a Magyarországon élő más nyelvű népek fennmaradását biztosító őszinte és hatékony nemzetiségi politikát kétnyelvű helynévtáblákkal nem pótolhatjuk, azok teljesen fölöslegesek, ha a helységben már csak magyar anyanyelvűek élnek.

E gondolatok foglalkoztattak, miközben Tököl rendezett útjain Szigetújfalu és Szigetszentmárton felé utaztam.

SZERZŐINK

BENKE ATTILA (1986, Kerepestarcsa) szerkesztő, filmtörténész, filmkritikus. Felsőfokú tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán, filmelmélet- és filmtörténet alapszakon, majd filmtudomány mesterszakon végezte, ugyanitt hallgatója volt a Filozófiatudományi Doktori Iskola Film-, média- és kultúraelmélet doktori programjának. Írásai a Magyar Művészeti Akadémia kiadványaiban, a Metropolis, a Filmvilág, a Filmszem, a Pannonhalmi Szemle című folyóiratokban, az Országútban, az IGN, a Prae.hu, a Kulter és a Jelenkor Online portálokon jelentek, illetve jelennek meg.

DÁVID GÉZA (1949, Budapest) történész, turkológus (oszmanista), egyetemi tanár, intézetigazgató, Dávid Zoltán történész, demográfus fia. Munkássága homlokterében a magyarországi török hódoltság népesedés-, közigazgatás- és gazdaságtörténete áll, elsősorban török források feldolgozása révén.

DÁVID ZOLTÁN (1923–1996, Budapest) történész, demográfus, levéltáros. Jogi tanulmányokat folytatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol 1948-ban doktorált. 1950-től az Országos Levéltárba került, 1958-tól a KSH Könyvtárában dolgozott. 1964-ben a KSH történeti statisztikai kutatócsoportjába került, később vezetője lett. 1971-ben a megszervezte a KSH szaklevéltárát, majd annak első igazgatója lett. A rendszerváltás után a magyar–szlovák államközi tárgyalások demográfiai kolégiumának tagja, a Szent László Akadémia egyik védnöke.

EKLER ANDREA (1971) irodalomtörténész, a Magyar Napló folyóirat szer-

kesztője. Fő kutatási területe a 20. századi és a kortárs magyar irodalom.

FEHÉR ISTVÁN (1986, Siófok) irodalomtörténész, könyvtáros, a Magyar Szemle szerkesztője. A Károli Gáspár Református Egyetem magyar szakán végzett régi magyar irodalom szakirányon.

FÖLDVÁRY ZSOLT (1992, Budapest) történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán végzett 2021-ben.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

DAVID MARTIN JONES (1951, Cardiff) a King's College és a University of London vendégprofesszora és háborús tanulmányok tanára, valamint a londoni University of Buckingham tiszteletbeli vendégprofesszora. A London School of Economics-ban szerzett diplomát, és tanított a National University of Singapore-on, a University of Tasmania-n és a University of Queensland-en. 11 könyv szerzője és társszerzője, melyek jelentős

szakmai kiadók gondozásában jelentek meg. Legutóbbi publikációi közé tartozik a *History's Fools, The Pursuit of Idealism and the Revenge of Politics* (2020) és a *The Strategy of Maoism in the West* (2022). A politikai fejlődésről és a politikai erőszakról szóló esszéi többek között az *International Affairs*, a *Comparative Politics*, az *Orbis*, a *Quadrant*, az *International Security*, a *The National Interest* és a *The Critic* című kiadványokban jelentek meg.

LŐKÖS ISTVÁN (1933, Eger) nyugalmazott egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének évtizeden át vendégtanára. 2003-as nyugdíjba vonulása óta főleg kroatisztikai kutatásokat végez.

LÓRINCZ ZITA (2000, Budapest) történelem alapszakos bölcész (PPKE BTK). Szakdolgozatát a románok kora újkori erdélyi szerepéről írta. Erdély felekezeti és nemzetiségi törésvonalai mellett foglalkoztatja a 19. és 20. századi arisztokrácia- és családtörténet is. 2022 tavasza óta a Habsburg Ottó Alapítvány munkatársa.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár.

Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

STAMLER ÁBEL (1992, Kaposvár) vallástudós, a Magyar Szemle főszerkesztő-helyettese. 2023-ban védte meg a középkori monasztikus szerzetesség beavatási szertartásai és misztika összefüggéseiről írt doktori disszertációját az ELTE Bölcsészettudományi Karán.

TOMPA MÁRIA (1936, Budapest) író, műfordító, Szentkuthy Miklós munkatársa, a Szentkuthy Miklós Alapítvány kuratóriumának elnöke, az író hagyatékának egyik gondozója, és huszonegy művének a szerkesztője.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.